

AKADEEMIA

14. AASTAKÄIK

2002

NUMBER 2

Juan Linz ja eestlane Aleksander Kesküla	Kaido Jaanson
Tartu Ülikooli tegevusest 1941–1944	Edgar Kant
Peapiiskop Eduard Profittlich	Lambert Klinke
Peeter ja Karl	Margus Laidre
Luulet	Hando Runnel
Tõlkesemiootika poole	Peeter Torop
Carnap ja Heidegger	Gottfried Gabriel
Teaduse süstemaatilisus	Paul Hoyningen-Huene
Retoorika — tundmatu teadusharu	Carl Joachim Classen
Põrandaaluste juhi paljastusi	Voldemar Teppich-Kasemets

Edgar Kanti kiri Kaarel R. Pustale

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – jaan.isotamm@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
keeletoiimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 431373, 431117, 441975

Alates 1. märtsist uued numbrid: 423146, 423050

Fax: 431373, alates 1. märtsist 423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekül: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2002

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78. Trükiarv 2150

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

14. AASTAKÄIK 2002 NUMBER 2 (155)

- Juan Linz ja eestlane Aleksander Kesküla*
Kaido Jaanson 227
- Tartu Ülikooli tegevusest ja võitlusist Eesti ülikooli pärast
1941–1944
Edgar Kant 253
- Et jätkata oma ülesannet ja võitlust: Edgar Kanti kiri
Kaarel R. Pustale
..... 274
- Peapiiskop Eduard Profittlich: Elu ja saatus
Lambert Klinke 288
Tõlkinud Jaan Isotamm
- Peeter ja Karl: Kaks kanget ajaloopeeglis
Margus Laidre 298
- Luulet
Hando Runnel 326
- Tõlkesemiootika poole*
Peeter Torop 332
- Carnap ja Heidegger:
Analüütilise ja kontinentaalse filosoofia vahekorras
Gottfried Gabriel 351
Tõlkinud Ülo Matjus

Teaduse süstemaatilisus	<i>Paul Hoyningen-Huene</i> . . . 369 <i>Tõlkinud Andres Luure</i>
Retoorika — tundmatu teadusharu	<i>Carl Joachim Classen</i> . . . 378 <i>Tõlkinud Epp Tamm</i>
<i>Arvustus: Ceci n'est pas une</i> riigiõiguse õpik. Jean-Jacques Rousseau. <i>Ühiskondlikust lepingust ehk Riigiõiguse põhiprintsiibid</i> . Tlk Mirjam Lepikult. ("Avatud Eesti Raamat".) Tallinn: Varrak, 1998. 208 lk.	<i>Jüri Lipping</i> 387
<i>Väitlus: Tõediskursus ja tötusediskursus</i> . Rein Ruutsoo. "Moraalifilosoofia poliitikat õigustamas" (Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve. <i>Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000). — <i>Akadeemia</i> , 2001, nr 1, lk 159–167.	<i>Lauri Vahtre</i> 398
Abstracts 408
Põrandaaluste juhi paljastusi. VI	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i> 417

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 252, 287, 331, 368, 386: Aleksander Vardi (Bergmani) sõe- ja kriidijoonistused; kavandid Eesti Üliõpilaste Seltsi pannoole (1938). Eesti Kunstimuuseumi kogust. Fotod: Stanislav Stepaško.

*Tärniga märgitud artiklid on eelretsenseeritud.

JUAN LINZ JA EESTLANE ALEKSANDER KESKÜLA

Kaido Jaanson

Millal ja kuidas ma teada sain, et Aleksander Kesküla elupäevad lõppesid Hispaanias, seda ma enam ei mäleta. Ferdinand Kulli mälestustes (1933), mis esimesena minu tähelepanu Keskülale juhtisid, sellest juttu ei olnud. Tean, et küsisin siis oma juhendajalt Paul Vihalemilt, mis Keskülast saada võis. Küllap ta kusagile välismaale kadus, vastas Vihalem. Michael Futrell (1963), esimene välisautor, kes minu jaoks Keskülast pikemalt kirjutas, tema elukohta ei reetnud. Kaugel siit, ütles ta 1960. aastate algul, kirjeldades Kesküla Esimese maailmasõja aegset tegevust Stockholmis. Võib-olla oli see Tuglase omaaegne märkus *Kirjandusloolistes pisivestetes* (1969: 41), mis mulle niidiotsa kätte andis, ei tea.

Miskipärast olin hulk aastaid ka arvamisel, et Kesküla viibis Hispaanias Barcelonas. Et Barcelona on Kataloonias, katalaanide maal, katalaanid aga Hispaania vähemusrahvus, siis ehitasin ma mõttes selle ümber üles isegi pisikesi teooriaid ja kogusin selle linna kohta materjale, mis tundusid võimaliku taustana Kesküla sealviibimisele. Juhtusin seda Barcelona-võimalust professor Linzilegi mainima ja tema rõhutas selle võimatust üsna mitu korda, seda pahasenagi, kaheldes, kas Kesküla seal üldse käinudki oli (Linz 1998).

Et professor Linz oli tundnud Aleksander Kesküla, seda Tammsaare revolutsionääri Kröösuse prototüüpi, kes Hardi Volmeri "Minu Leninites" oma kuus Leninit välja koolitab ja nad Venemaale toob, sain esimest korda teada professor Eero Loonelt

Ilma Vabariigi Presidendi Kultuurirahastu, Eesti Kultuurkapitali ja Eesti Filmi Sihtasutuse toetuseta ei oleks see artikkel teoks saanud.

ja seda millalgi 1990. a paiku. Või isegi veidi varem? Hiljem on seda mulle korranud vähemalt ka Peeter Tulviste ja Mart Laar. Tavaeestlasele ei ütle Juan Linzi nimi midagi. Eesti ja eestlase eepos "Kalevipoeg" on Juan Linzi mällu sööbinud tema lapsepõlvest peale.

JUAN JOSÉ LINZ STORCH DE GRACIA,

kui täpne olla. Seisuga aprill 2001 hõlmas tema kronoloogiline bibliograafia paarkümmend lehekülge ja sisaldas üle kaheksaja nimetuse. Valimiskäitumine, religioon ja poliitika, eliidi sotsioloogia, autoritaarsus, sotsioloogilise mõtte ajalugu, suhe keskusperifeeria, Hispaania ühiskond, selle ajalugu ja poliitika, demokraatia varing, fašism ja demokraatia, siirdeühiskonnad, poliitilised režiimid. Artiklid ja raamatud inglise, hispaania, itaalia, portugali, prantsuse, saksa, türgi, norra keeles. Ei riski ütelda, mis kirjutatud otse, mis tõlgitud. Inglise keele kohta ütleb ta ise, et see on kõigest tema kolmas keel, enne seda olid saksa ja hispaania. Keskhariidus Hispaanias, poliitika- ja majandusteaduste (1947) ning õigusteaduse litsentsiaat (1948) Madridi ülikoolis, PhD sotsioloogias (1959) Columbia ülikoolis, sama ülikooli abi- ja kaasprofessor 1960–1968, Yale'i ülikooli poliitika- ja sotsiaalteaduse professor 1968. aastast peale, praegune emeritprofessor ja vanemteadur. "Ameerika professor, Hispaania kodanik, sündinud sakslane ja kosmopoliitiline demokraat," iseloomustas saksa tuntud sotsiaalfilosoof Claus Offe teda 1997. a. "Linzi mõtteid vahetades võib kaasvestleja kogeda, kuidas teoreetilis-ajalooliselt kõrgharitud vaim end faktide poolt üha uute arutluskäikude, hüpoteeside ja seletusvarjundite juurde meelitab [---]" Sotsiaalteadlane, kes koos vahest tosina põlvkonnakaaslasega on kaasa aidanud oma teadusharu atlantilise sünteesi parimate traditsioonide loomisele ja Teise maailmasõja järgse poliitilise sotsioloogia mõistelise maailma ja uurimismetoodika kujundamisele.

Oma esimese kirja professor Linzile kirjutasin 20. XII 1990. Vastus tuli poole aasta pärast. See saabus siis, kui olin juba lootust kaotamas, saabus Berliinist, kus Linz parajasti viibis, ja oli kirjutatud 17. VI 1991, päeval, mil Kesküla surmast möödus täpselt 28 aastat. See oli kummaline juhus, sest Linz Kesküla surma aega ei tea või vähemalt ei mäleta. Ta tänas mind kirja eest ja kurtis ajapuuduse üle — mitu artiklit ootas lõpetamist. Ja lubas,

et peatselt kirjutab mulle pikema kirja oma pikaajalisest tutvusest Keskülaga ja muljest, mille talle jättis see isiksus, tema poliitilisest mõttest Eesti ja maailma kohta, tema elust Hispaanias, lubas saata mõned hilised fotod, mis tal kodus on. Kiri lõppes sõnadega: "Ta oli erakordne inimene ja mul on temast hellad mälestused. Ta tutvustas mind kogu Põhjala ja eriti Eestiga. Ta rääkis mulle palju rahvuseposest "Kalevipoeg". Kuid nagu öeldud, ma loodan Teile peatselt taas kirjutada."

Seda ei juhtunud. Just seal ja siis, Berliinis 1991, tekkis neil Alfred Stepani, Kesk-Euroopa Ülikooli hilisema rektoriga, idee kirjutada kahasse raamat siirdest ja konsolideerumisest Lõuna-Euroopas, Lõuna-Ameerikas ja postkommunistlikus Euroopas (Linz, Stepan 1996). Intensiivne töö sellega kestis kuni 1995. aastani (Linz 1997: 109). Kuid ma ei süüdistata üksnes professor Linzi. Minulgi oli teisi tegemisi küllaga, pealegi arvasin ma, et Kesküla on minu jaoks lõppenud teema, tähtsamana tunduvad tööd tungisid peale ja ma ei tülitanud teda enam. Pealegi kaotasin kolides 1992. a tema kirja, mille leidsin alles viie aasta pärast. Aeg aga läks. Järgmine kiri läks teele juunis 1997 — Faama-filmi projekt teha Aleksander Keskülast ka dokumentaal-film oli tasapisi liikuma hakkamas.

Linz vastas 15. VIII 1997 (kirjal ekslikult 1977), öeldes end olevat väga õnnelik, et mult jälle kirja sai: "See manas esile nii palju mälestusi sõpruse ja intellektuaalse virgutuse aastaist. Mul on kahju, et ma ei kirjutanud seda pikka kirja, mida ma Teile lubasin, ja ma olen rõõmus, et Te taastasite kontakti." Esialgne idee kutsuda professor Linz Tartusse loengut lugema USA saatkonna kaudu ja abiga jooksis liiva — Linz ei ole USA kodanik. Eitav kiri on postitatud Tallinnast päev enne seda, kui USA saatkonnas demonstreeriti "Minu Lenineid", kuhu mullegi oli kutse. Kahjuks jätsin minemata, sest olin end just asutamas siirduma paari päeva pärast USASSE, Connecticuti ülikooli, et seal end USIA abiga kuu aega täiendada. Õnneks on Connecticut sel suurel maal osariik, kus paikneb ka New Haven Yale'i ülikooliga ja 9. II 1998 käivitas Juan Linz Hamdenis, New Haveni naaberlinnas, kus ta elab, oma laual diktofoni ning pidas mulle ja veel kolmele eestlasele paaritunnise loengu Aleksander Keskülast ja endast. Kesküla jäljed Hispaanias hakkasid seega hargnema õieti sealt. Märtsis laskis ta selle "loengu" lindilt paberile ümber kanda, pannes pealkirjaks "Estonia Notes", ning see tekst, ca 19 000 tähemärki, on nüüd

minu valduses. Paraku mitmete kriipsudega kohtadel, mida sekretär polnud suutnud lindilt välja lugeda ega dešifreerida. Seda eriti nimede puhul.

Et professor Linz külastab regulaarselt kodumaad, kus Madridi IX linnaosas elab tema ligi saja-aastane ämm, siis sõitsime filmigrupiga sinna ja veensime Linzi pühendama meile oma kalihinnalist aega — esmaspäeval ootas teda konverents, mille pidi avama Hispaania peaminister ja kus peaesineja oli professor Linz. Kaks päeva külastasime Juan Linzi ja Kesküla eluga seotud kohti Madridi lähistel ja Madridis endas, salvestades ja lindistades tema meenutusi. Intervjuu Madridis oli loomulikult võrratult rikkam, kui ta oluaks USAs: me üksnes ei kuulnud kirjeldusi, vaid nägime ka paiku, kus tegevus oli kulgenud, paigad aga taaselustasid professori aastakümnetetaguseid mälestusi. Jutt kaamerasse oli üks. Teiseks hoidsin kogu aeg käes ka diktofoni, mille käivitasin hetkil, kui Linz suu avas, et midagi öelda. Paraku oli ka hetki, mil ma ei jõudnud diktofoni käivitada. . . Need salvestused moodustavad Linzi kirjade ja märkmete kõrval selle artikli temapoolse kolmanda allika. Suur osa sellest kolmandast allikast on veel kasutamata. . .

*

Linz tutvus Keskülagaga algas 7-8-aastase poisikesena, seega millalgi 1934. aasta paiku, ja jagunes kolmeks suureks ajalõiguks. Esimene neist kestis 1936. a oktoobri keskpaigani, mil peatselt kümneseks saav Juan lahkus emaga Hispaania pealinna lähistel asuvast El Pardost Madridi (Linz 1998), et sealt Saksamaa kaudu siirduda Franco-poolsesse Hispaaniasse. Märtsis 1937 jõudsid nad Salamancasse, kus tollal paiknes francolaste pealinn. Nende kontakt taastus tõenäoliselt millalgi pärast Franco võitu, seega 1939. a kevadel või hiljem. Linz oli siis 12-aastane. Nüüd kestis see 12 aastat, kuni 1950. aastani, mil 24-aastane Linz siirdus õppima USAsse (Linz 1997: 102–103). Edasistest aastatest pole selge, kas Linz üldse käiski kodumaal või mitte. Kui, siis koolivaheaegadel, kuid ka selle kohta ei ole mingit, ei eitavat ega jaatavat vihjet. Pigem võib aru saada, et mitte. Kindlasti aga saabus ta siia tagasi, kaitsnud Columbia ülikooli doktoritöö, 1958. a suveks (Linz 1997: 104), võib-olla ka hiljem, järgmisel aastal. Järgnes viimane pikem, kuni kahe ja poole aastane etapp

nende suhtlemises, sest jaanuaris 1961, saanud just 34-aastaseks, siirdus Linz taas Ameerikasse, et õpetada algul kuni 1968. aastani Columbia, 1968. aastast peale aga Yale'i ülikoolis (Linz 1997: 105). Selliste ajalõikudena oli see 7–10-aastase poisikese, 12–24-aastase kujuneva noormehe ja 31–34-aastase küpse teadusdoktori lävimine 51–54-, 57–68- ja 76–78-aastase mehega. “See oli pikk, pikk sõprus,” resümeerib 71-aastane Juan Linz (1998). 1998. aastal olid vanimad tema mälestusist 64 ja “värseimad” 38 aastat vanad.

Juan Linz on sündinud 24. XII 1926 Saksamaal Bonnis. Tema isa oli ettevõtja, ema pärines kodanlustunud aristokraatlikust Hispaania perekonnast. Nende perele oli hoobi andnud juba 1923. a inflatsioon ning 1930. aastate algul oli Juani isa töötu (Linz 1998). 1932. a pakkus Ramón Menéndez Pidal (1869–1968), keele- ja kirjandusteadlane, Madridi ülikooli romaani filoloogia professor, Hispaania Teaduste Akadeemia president, samas ka Ajaloouuringute Keskuse direktor, tema emale tööd Ajaloouuringute Keskuses ja Rahvusraamatukogus. Proua Linz oma viieaastase pojaga lahkus Saksamaalt 1932. a sügisel, tema Saksamaale jäänud abikaasa sai 1934. a surma autoõnnetusel (Linz 1997: 101).

EL PARDO

Linzi ema, kes oli väga huvitatud vene kirjandusest ja kultuurist, otsis kedagi, kes õpetanuks talle vene keelt. Nii ta kohtuski Aleksander Keskülaga. Et nende korter oli piisavalt suur ja Kesküla vajas samal ajal peavarju, siis tasuks toa ja kosti eest hakkas Kesküla tema poega Juani viima kooli ja aitama õppimisel. Juani ema erisooviks oli, et Kesküla ja Juan vestleksid omavahel kogu aeg saksa keeles, sest ta ei tahtnud, et Juan unustaks oma isa keele (Linz 1998). Tollane Madridi-periood ei kestnud kaua. Arstid leidsid, et oma nõrkade kopsude pärast peab Juan elama maal, ning Linzid ja Kesküla kolisid Serrano tänavalt, kus nad seni olid elanud, Madridi lähistele El Pardosse — väike paralleel Kesküla endaga, kes kurgutiisikuseohu tõttu oli pidanud 15-16-aastase-na ühe talve veetma metsavahi juures (ERAF (Eesti Riigiarhiivi Filiaal), f 395, n 5, s 51, l 23).

Madridist põhja pool asuv El Pardo, üks madridlaste väljasõidukohti, on tõepoolest keset metsi, metsi muidugi Hispaania mõttes. Kuningate jahimajand vist sajandeid. El Pardo palee pä-

rineb XVI sajandist, Kodusõja ajal paiknes selles XI interbrigaadi staap (millest allpool pikemalt) ning 1940. aastast peale elas seal enamiku oma ajast jahipidamisele kulutanud Franco (Carr 1982: 697). Koht, kus sündis Franco-aegne poliitika — kuni *caudillo* surmani ei jõustunud Hispaanias ükski poliitiline otsus, kui sellele El Pardo paleest rohelist tuld polnud antud (Carr 1982: 695, 744). Tänapäeval on palee muuseumina külastajatele avatud — kui kuningas just kohal ei ole. 1997. a võttis NATO siin vastu oma Madridi deklaratsiooni.

El Pardos elasid Linzid ja Kesküla kahes kohas. Esimene neist ilmselt aadressil Calle del Sale 2, kus Kesküla sai kirja augustis 1935, teine Calle del Soldadol, kuhu talle post tuli veebruaris 1936 (Yale University Library. Manuscripts and Archives. Kesküla Papers). Viimane neist majadest hävis Kodusõja ajal, esimest me otsisime ja leidsime mõned, mis olid selle maja moodi, kuid Linz ei olnud kindel, et mõni neist majadest oleks just see, kus nad elanud olid. Viimati oli ta El Pardot külastanud kolm- või nelikümmend aastat tagasi, “pärast sõda”. “Midagi ei ole täpselt sama. . .,” nentis ta, “kõik on muutunud.” Pärimine ei aidanud samuti: “Keegi ei tea enam midagi.” Et esimene majadest oli väga väike, üürisid nad peatselt nunnadelt teise (Linz 1998) Soldado tänaval.

Lapsepõlvest peale olen ma olnud erinevate kultuuride meelevaldas ja teadlik poliitikast, kirjutab Linz oma intellektuaalses autobiograafias (1997: 101). Inimene, kes aitas mind minu koolitöös ja kellest sai minu eluaegne sõber, oli kodakondsuseta, Nanseni-passiga eestlane, kes oli olnud seotud läbirääkimistega, mis viisid Lenini sõiduni läbi Saksamaa, toimetanud Saksa raha Buhharinile ja osalenud aktiivselt heitluses Eesti iseseisvuse pärast: “Ta tutvustas mind Põhjala kultuuriga, lisaks viies mind anarhisti juuksuriärisse.” Sellega lõik Keskülast selles tekstis lõpeb. Midagi jääb nagu õhku rippuma — mis seal juuksuri juures siis ikkagi juhtus, miks see nii tähtis oli? Järg selgus Linzi loengust meile Hamdenis. Anarhistidest juuksurite jutud sellest, kuidas pomme valmistada, avaldanud väikesele Juanile sügavat muljet, nii sügavat, et temagi hakkas neid tegema, riidetükkidest, liivast ja tindist, ning neid siis aknast tänavale pilduma. Asi pidi tähelepanu äratanud olema. Kuni ükskord üks juhuslikult murdunud katusetükk kedagi möödujat riivas. Kõik olid mõelnud, et see peab jällegi olema poiss ülakorruselt. Õnneks oli Juan sel hetkel

koolis olnud: “. . . nii oli mul pommipildumise suhtes alibi” (Linz 1998). Edasise sündmustekäigu on Yale’i professor oma intellektuaalse kujunemise loos seega tagasihoidlikult maha vaikinud. Juhtus see lugu tõenäoliselt El Pardos, mitte Madridis.

Asulast kilomeetrit paar eemal on kungas, kus XVII sajandil oli maalinud Rubens ja kust Kodusõja hakul paistis põlevatest kirikutest suitsev Madrid. Praegu paikneb seal jahiala valvav torn, mille otsa meie ümbruskonnast panoraamvõtet teha igatsev operaator siiski ei pääsenud, hoolimata sellest et Linz ise tema eest kostis. Siin, mändide all kuumal liival, tavatsesid nad olla puhkepäevadel ja pühade ajal, ka lihtsalt õhtupoolikutel, Juan mängimas kivide ja liivaga ja don Alejandrol — nagu Kesküla Hispaanias kutsuti — kaasas ajalehed ja raamatud Linzi ema rikkalikust väärtkirjanduse kogust. “Ta rääkis igasuguseid fantastilisi lugusid, mis 7-8-aastasele poisile olid väga huvitavad. . .” meenutab Linz (1998).

“Hispaania kodusõda oli kriitiline kogemus, millest mul on elavad mälestused: sotsiaalsed ja poliitilised pinged enne seda; päev, millal see algas, revolutsiooniline terror, religioossed tagakiusamised,” kirjutab professor oma kujunemisloos (Linz 1997: 101–102). Hetkel, mil ta teada sai, et sõda on alanud, istus ta Aleksander Kesküla kohvikus või restoranis “El Gamo” (vähemalt kannab see koht sellist nime praegu), mis koosneb madalast kahekorruselisest hoonest ja välikohvikust teisel pool tänavat, üsna El Pardo palee kõrval. Kesküla, Eesti 1905.–1907. a sündmuste ühe peategelase jaoks, oli see järjekordne sotsiaalne eksperiment, millele ta kaasa elas, nüüd pigem kõrvaltvaatajana. . .

Usuline tagakiusamine on jätnud jälje professor Linzi mällu. Ilmselt elas Juan selle mõjul üle vähemalt ühe raske, painava öö. Seda on tunda detailidest, mis ta sellest sündmusest mäletab ja mille juurde ta mitmel korral tagasi pöördus. Linzid ja Kesküla elasid nunnakloostri kõrval. Kodusõja algul tekkinud situatsioonis tuli klooster laiali saata ja nunnad pidid otsima varju oma sugulaste juurest. Aastakümneid kloostriseinte vahel elanud naised polnud suutelised hakkama saama suurlinnas liikumisega ja Kesküla pakkus oma abi. Koos seitsme nunnaga sõitis ta Madridi, see seltskond äratas seal aga tollesuvises situatsioonis kohe tähelepanu ning sõjakad anarhistid kahtlustasid kiilaspäisel Kesküla tonsuuri ja temas endas preestrit. Kesküla kinnitas, et vastupidi, ka tema on anarhist, ning nende tunde kestnud mõttevahetus

anarhistliku ideoloogia üle toimus nii, et Kesküla istus autoroolis, veendes seltsimehi, et kui ta oleks preester, siis ta kardaks ja tema käed väriseksid, kuid tema käed ei värise. . . “Ma võin kujutleda, missugune veider vestlus see pidi olema,” meenutas Linz. Kui Kesküla lõpuks pääses, oli viimane buss läinud ja ta naasis El Pardosse alles järgmisel hommikul.

14. X paiku 1936. aastal läksid Juan Linzi ja Kesküla teed enam kui kaheks aastaks lahku. Ema koos Juaniga siirdus El Pardost Madridi (Linz 1998) ja sealt Saksamaa kaudu Hispaania teisele poolele, Salamancasse, kus tollal, seda küll lühikest aega (Madariaga 1960: 524), paiknes francolaste pealinn. Aeg, mil nad sinna jõudsid, märts 1937, oli hetk, mil Franco ja Saksamaa saadik Salamancas allkirjastasid salajase protokolliga koostöö süvendamise kohta, Saksamaa ja Franco suhetes algas uus etapp (Akten. . . 1951: 219). Salamancas, mis tollal oli umbes 30 tuhande elanikuga väikelinn, ja edaspidi Madridis omandas Linz keskhariduse, tema ema aga tegutses aktiivselt falangistide heategevusorganisatsioonis (Linz 1997: 102).

Hetk, mil peatselt kümneseks saav Juan oma emaga Madridist lahkus, oli dramaatiline ja võiks öelda, et toimivas sõjas isegi murranguline. Francolased olid lähenemas Madridile. 27. X 1936 arvas Saksa välisminister Konstantin von Neurath, et rahvuslaste edu on selline, et nad kas veel sel või järgmisel nädalal hõivavad Madridi (Akten. . . 1951: 103). 5. XI lahkus vabariigi valitsus pealinnast ja need olid päevad, mil kindral Mola sõnas, et Madridi ründavad tema neli kolonni ja viies on pealinnas endas, need, kes toetavad francolasi seestpoolt. Väljend “viies kolonn” läks sealt mööda maailma rändama. Kuid Madrid ei langenud. Vabariiklaste poolel oli alanud Moskva abiga interbrigaadide formeerimine. Nende ametlik asutamisaeg oli 18. X 1936 (vt *Bortsõ*. . . 1970: 196), 8. XI 1936 sammusid esimese sellise, XI Brigaadi võitlejad mööda Gran Víad (Thomas 1978: 387) rindele, mis oli jõudnud otsaga pealinnast. Hispaania kodusõda muutus lõplikult rahvusvaheliseks (Madariaga 1960: 499, 502, 504, 506).

Kui otserünnak Madridile novembris 1936 tulemusi ei andnud, üritas kindral Mola haarata Madridi põhjast. Detsembris puhkes või jätkus Madridi haaramine Boadilla del Monte lahinguna. Francolased püüdsid Las Rozase kaudu tungida El Pardo peale, mis oma veereservuaaridega on ka kui Madridi “Ülemiste”. Rinne oli El Pardost kõigest mõne kilomeetri kaugusel, detsembris 1936

oli El Pardos XI Brigaadi staap, siin paiknesid brigaadi pataljonid “Edgar André” (sakslased) ja “Commune de Paris” (prantslased ja belglased). Samuti sõdis El Pardo all ja Las Rozases pataljon “Ernst Thälmann” (sakslased). Ent sellega kaks kuud kestnud lahingud selles kandis ka lõppesid (Bredel 1977: 174, 113, 107, 114, 181–185, 177–178). El Pardo jäi vabariigi valdusse (vt Bredel 1977: 110, 225, 261; Kühne 1986: 31, 54). Muide, saatus tahtis, et neilsamadel 1936. aasta viimastel nädalatel kaitses El Pardot francolaste eest teinegi Alejandro, samuti eestlane. Tema tegelik nimi oli Leopold-Rudolf Betté (Williams Alejandro 1989: 99–100, 103, 227). Maailm oli väike või eestlasi palju?

Esialgugi jäi Kesküla El Pardosse, hoolitsedes Linzide kodu eest ja aidates Juani vana tädi. Selleks viis ta osa nende asjadest pandimajja, osa raamatuid, maale ja portselani aga Soome saatkonda, kus need olid kuni Kodusõja lõpuni. Kaks sellist hiina kujukest, mälestus kunagisest varandusest, on seetõttu praegugi Juan Linzi kodus Hamdenis. Hävis Linzi ema rikkalik saksa ekspressionistide kogu (Linz 1998).

Soome saatkond oli üks neid Madridis, mis üüris hooneid, et anda varju anarhistide terrori eest pagevate inimestele. Kolme sellise riigi seas, mida Madariaga mainib (1960: 580), teenis just Soome saatkond Moskva residendi Mihhail Koltsovi erilise vaenu. See vihapurse on tal tema “Hispaania päevikus” dateeritud 4. XII 1936, seega päevaga, mil käisid ägedad lahingud El Pardo suunal (1961: 337–339). Ühel päeval Kesküla side El Pardoga aga katkes, nende maja rüüstati ja kõik, mis sinna jäänud oli, läks kaotsi.

Kodusõja elas Kesküla üle Madridis. Elatist teenis ta keelte õpetamisega. Kodusõja-aegses vabariiklikus Madridis oli vene keel kõrges hinnas. Mingid sekeldused olid tal Nõukogude Liidu Sõprade Ühinguga, ta kas ei meeldinud neile või tegi ta nende kohta halba nalja, *made some bad jokes*, nagu tal tavaks oli, arvab Linz. Pärast Kodusõda vangistasid Kesküla ühel päeval ka francolased, kuid nüüd käendas teda üks natsist austerlane, diplomaat, kes Kesküla sõbrana ja olles näinud teda Kodusõja-aegses Madridis, teadis, et Kesküla pole milleski süüdi (Linz 1998).

PÄRAST KODUSÕDA

Linz teadis, et Kesküla hoidis väga oma õde ja et see õde oli Hispaanias olnud; jutust ei selgunud küll, kas ka tema Kesküla õega kohtunud oli. See on ka mõistetav, sest viimane võimalus Elvi Kesküla näha oluks tal siis, kui ta polnud veel kümnenegi, ja hetkeline kohtumine võis toimuda ka ilma mingit muljet jätmata. Seda, et vend ja õde Kodusõja puhkedes olid jäänud vastaspooltele, Aleksander vabariigi, Elvi Franco alale, polnud Linz kuulnud või ei mäletanud.

Linzi teada leidis viimane kaudne kontakt Aleksandri ja kodumaale naasnud Elvi vahel aset Teise maailmasõja ajal (Linz 1998). (Seda, et midagi oli hiljem vahendanud ka Futrell, ta ei teadnud ega saanudki teada, sest siis oli ta Hispaaniast taas lahkunud, sedakorda õppejõuks Columbia ülikooli.) Vahendajaks oli Hispaania politseiohvitser, *Guardia Civil*'i kapten, kes oli teeninud *La Division Azul*'is, Sinises Diviisis. See diviis oli Hispaania vabatahtlike üksus, mis moodustati 1941. a juuni lõpul ja võitles Idarindel Novgorodist kuni Leningradi lähisteni. 1943. a novembris saadeti see laiali ja tema staap pöördus tagasi Madridi sama aasta detsembris, kuid sellega hispaanlaste osavõtt sõjategevusest Loode-Venemaal ei piirdunud. See jätkus Hispaania Diviisi raames, algas novembris 1943 osavõtuga lahingutest Volossovo ja Narva vahel ning lõppes juba Eestis, kuhu jõuti järgmise aasta veebruari algul. Siin asusid Hispaania Diviisi kolm pataljoni kuni aprillini¹ Tapal, Lehtses ja Jänedal (Esteban-Infantes 1977: 125, 131–133).

Ilmselt just siis ja seal otsiski Elvi Kesküla-Erits üles ühe hispaanlasest ohvitseri, et saata kiri vennale. Sest tõenäoliselt on see sama kiri, mis paikneb Yale'i ülikooli käsikirjade osakonnas Kesküla paberite hulgas (need on seal tõesti enamasti paberid, *Kesküla Papers*) ja algab sõnadega "Armas, kallis Aleksander! Kirjutan rutuga paar sõna. Katsusin pääseda Rootsi, kuid vist ei

¹ See ei tähendanud veel hispaanlaste odüsseia ja nende seose lõppu eestlastega. Osa jäi Idarindele omal käel sõdima. Märtsis 1945 moodustati Waffen-SS raames kaks üksnes hispaanlastest koosnevat kompaniid. Viimased neist võitlesid 1945. a mai alguspäevadel ühe eestlaste SS-üksuse ja prantslaste "Karl Suure" ("Charlemagne") brigaadi riisemetega Riigipäeva hoone ees Berliinis (Esteban-Infantes 1977: 134).

saa. Sõidan siis homme maale, et päästa elu, sest Tartut ja kogu Eestit pommitatakse umbes nii kui Saksamaad. Lootust elule ei ole." Oli 11. III 1944. Kiri oli jõudnud Aleksandrini 20. V 1944, kell 8.40 õhtul.

Kapten otsis Linzide aadressi järgi nad üles ja kohtus Linzide ja Keskülaga, jutustades vennale uudiseid õest. Kes oli see mees? Ons selle mehe nimi ka kindralleitnant Esteban-Infantese, Sinise Diviisi teise komandöri raamatu (1977) lehekülgedel? Linz annab siiski konkreetse vihje. Esiteks rõhutab ta mehe auastet: *Guardia Civil*'i kapten võrdus tema andmetel sõjaväe majoriga. Teiseks oli see mees hiljem Hispaania delegaat Andorras, täites seega diplomaatilisi ülesandeid (Linz 1998). Vähemalt nii võib tema tekstist aru saada. Kui ta elab, on ta nüüd väga vana.

Pärast Kodusõda ei naasnud Kesküla enam Linzide juurde, kuid peaaegu igal nädalal käis ta neil juttu ajamas ja lõunatas koos perekonna, Linzi ema ja Juaniga — "*with the family, my mother and myself*" (Linz 1998). Ta elas pansionaatides, vahetades neid üsna tihti.

Kaks tema harjumust tegid tüli nii pansionaatide personaalile kui nende asukaile ja valmistasid paksu pahandust. Esiteks piip, mis tal tossas varahommikust hilisõhtuni (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Nagu ütles teda opereerinud arst, oli Kesküla "mees, kes võttis piibu suust ainult söömise ja magamise ajaks" (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 8. III 2000). Ja kuna ta kogu oma vaba raha ja rohkemgi kulutas ajalehtedele, jäi tal seda üle vaid kõige odavama tubaka jaoks, mille lõhn peletas teisi pansionaadielanikke. Puudusehetkedel toppis ta piipu kõike, mis vähegi tuld võttis ja suitsetada kõlbas. Kuid sigaretti ta suhu ei pannud. Teiseks — needsamad ajalehed, tema maania osta ajalehti. Kardeti, et tema ajalehtede kollektsioon võib põhjustada tulekahju. Nii elas ta paljudes pansionaatides (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001).

Vähemalt üks neist pansionaatidest on täpselt teada. Ajavahemikus veebruarist 1940 kuni detsembrini 1943 elas Kesküla aadressil Madrid, Calle de Alcalá 6-3 izg. (*Kesküla Papers*). Iga Madridi külaline võib selle kergesti üles leida, sest vaevalt jätab ta käimata Puerta del Solil, väljakul, kus praeguse linnavalitsuse ees on Hispaania keskpunkt. Alcalá tänav on üks sellelt väljakult lähtuvast kümnest tänavast, võib-olla peamine. Maja number 6 on

üsna tänava alguses, vahest sadakond meetrit, kui sedagi, praegusest linnavalitsuse hoonest, kus Franco ajal paiknes tema poliitiline politsei — BPS, *Brigado Politico Social*. 1943. a immatrikuleerus Juan Linz Madridi ülikooli õigusteaduskonda (*Facultad de Derecho*) ja äsjaasutatud politoloogia teaduskonda (*Facultad de Ciencias Politicas y Economicas*). Viimase lõpetas ta 1947. a kõige silmapaistvamate tulemustega, õigusteaduskonna nelja parima seas.

Mõned kuud enne politoloogia teaduskonna lõpetamist, veebruaris 1947, suri Linzi ema ja ta pidi hakkama tööle, et teenida elatist (Linz 1997: 102). Tunda on, et need olid majanduslikult üsna kitsad aastad tema, täpsemalt ka nende mõlema, Linzi ja Kesküla elus. Samal ajal läbis Juan sundajateenistust, nimelt Sõjakolledžis tõlgina. Selle kohta nendib ta, et sealne toit oli teretulnud lisa tema kassinasse eelarvesse (Linz 1997: 102). Sõduripajuki hulka kuulusid ka suitsud. Kuna ta ise siis veel ei suitsetanud (praegu kipub paraku olema ahelsuitsetaja, nagu Keskülagi oli), siis viis ta need Keskülale.

Kesküla oli juba üle kuuekümnne, kuid tema huvi maailmaprobleemide vastu polnud raugenud. Ta oli hästi kursis USA ja Briti saatkonna infobülletäänidega ja tema oli esimene, kes juhtis Linzi tähelepanu holokaustile ja muudele sündmustele, millest neis kirjutati (Linz 1998). Franco riigis sakslaste sellistest tegudest ei kirjutatud. Aeg-ajalt usaldas ta paberile pikki käsikirjalisi memosid sellest, mida ta arvas Teise maailmasõja järgsest maailmakorraldusest, näitas ja luges neid ette enne Linzile, pani siis selga oma parimad riided ja viis nad USA saatkonda, kus teda viisakalt vastu võeti. “Ma olin siis veel väga noor ja ei teadnud eriti palju rahvusvahelisest poliitikast ega hoolinud sellest,” ütleb Linz nüüd. Need memod tundusid talle olevat täis utoopilisi, kõrgelennulisi ideid, “segu geopoliitikast, ajaloost, kultuurist ja tsivilisatsioonide konfliktist *à la* Huntington”. Teadlase naiivsusega arvab Linz, et ju need kirjad on koha leidnud kusagil Riigidepartemangu arhiivis (Linz 1998), teadlased teavad paberi ja fakti väärtust. Pöördusin palvega neist memodest koopiaid saada USA saatkonna poole Tallinnas, seda hetkel, mil saatkonda juhtis eestlane (Kaido Jaanson Imre Lippingule, 13. VII 1998). Vastust ei tulnud. Kui aga teda mõni aeg hiljem ühel vastuvõtul kohtasin ja oma kirja meenutasin, vastas ta ametniku kerge künisemiga, et kui ikka tähtsaks ei peeta, siis visatakse ära küll. Ilmselt

see nii läkski. 2000. a kevadsuvel viibis EV saatkonnas Washingtonis praktikal Tartu ülikooli sotsioloogia osakonna tudeng Maria Mälksoo, kel palusin neid Kesküla märgukirju otsida. Ta võttis ühendust USA Riigiarhiivis töötava eestlase pr Eva Krusteniga. Paraku ei andnud tema mitmekordsed otsingud (rõhuasetusega USA Madridi saatkonna fondide materjalidele 1944–1947) mingeid vihjeid Aleksander Keskülale ega tema Teise maailmasõja järgsetele memorandumitele (Maria Mälksoo Kaido Jaansonile, 6. XII 2000).

1950. a siirdus Juan Linz Hispaania valitsuse stipendiaadina Ameerika Ühendriikidesse sotsioloogiat õppima. Ta kuulus esimesse tudengite gruppi, mille Franco valitsus piiri taha lähetas. Tema senine kogemus ühest demokraatlikust riigist ja välistudengeist oli piirdunud üksnes ühe suvekooliga (Linz 1997: 103).

Juan Linz oli ka see, kes viis meid kokku notar Francisco J. Núñez-Lagos Roglága. See mõte tekkis professori intervjuueerimise teisel päeval, kusjuures Linz kahtles, kas Francisco, Rafael Núñez-Lagos Moreno (1902–1991) poeg ja ametipärija, Keskülast üldse midagi teabki.

Seetõttu ja ka põhjusel, et notari tööruumid olid väga väikesed, ei hakanud ma filmijaid segama ja jäin välja tänavale. Filmimine aga venis ja venis ning kui Jaak Lõhmus lõpuks oma grupiga taas välja tuli, ilmnes, et notar oli teadnud üksjagu palju. Nii hakkas hargnema teine niit, millest ei oska ütelda, kas just sama pikk kui see, mis Linziga seotud, kuid igal juhul huvitav.

Eeltöö Eesti Madridi saatkonna diplomaadi Toomas Kahuri poolt tehtud, sõitsin 2000. a jaanuaris taas Madridi, üks eesmärke intervjuuerida notar Francisco J. Núñez-Lagos Roglád ja uroloog Amalio Pérez Coutiñot. Kiirustamas halastamatu Aeg, sest ehki mõlemad mehed tegelevad veel praksisega, on Núñez-Lagos 65-aastane (sünd. 1934) ja Pérez 80-aastane (1920). Uroloog — notari õemees — on see arst, kes opereeris Kesküla eesnäärme kasvajat. Mõlema meenutuste väärtus on hindamatu, kuid samas on need mälestused siiski kaudsed. Kesküla surres oli notar 29-aastane, seega on tema mälestused kuni 29-aastase nooruki mälestused; uroloog oli siis 43-aastane.

Aleksander Kesküla, ehk Alejandro Keskula Niggol y Norman (*Keskula Papers*), nagu ta end Hispaanias alati tutvustas ja nagu ka nimekaart ütleb, elatas end tõlketöid tehes ja keeli õpeta-

des. Kodusõja ajal oli olnud hinnas vene, pärast seda saksa keel, mis mõlemad olid tal suus.

Millal ja kuidas tekkis side Kesküla ja Núñez-Lagose perekonna vahel, seda ei osanud kumbki, ei perepoeg ega väimees, täpselt öelda. Francisco Núñez-Lagos arvas, et see tekkis kas 1942. või 1943. aastal või isegi varem, 1940 või 1941 (25. I 2001). Järelikult oli ta siis 7-8-aastane või nooremgi. Kuid Linz on miskipärast veendunud, et Kesküla kontakt notari suguvõsaga tekkis võrdlemisi hilja, võib-olla mõned aastad või isegi kõigest aasta enne Kesküla surma (Linz 1998). Paraku on lisaks notari isale, vanale notarile Rafael Núñez-Lagosele, manala teed läinud teinegi allikas. See on Consuelo, Francisco õde, Amalio Pérezi abikaasa, kes suri kuus-seitse aastat tagasi. Arst märkis ohates, et minu abikaasa teadis don Alejandrost võrratult rohkem.

See on ka loogiline. Consuelo, täpsemalt Maria Consuelo, oli Rafaeli lastest vanim, vennast Franciscost neli aastat vanem, sündinud 1930. a. Peamiselt tema tegeleski Keskülagaga, nagu kinnitas ka Amalio Pérez (24. I 2001): "Vennad mitte," mis ka loomulik. Naised on tavaliselt üldse hoolitsevamad, Hispaanias nende kultuurist ja traditsioonidest tulenevalt rohkemgi kui meil. Ja kindlasti suhtus Keskülagi Consuelosse üksjagu soojemalt ja usaldavamalt, sest oli tal ju endal kõigest seitse aastat noorem tütar Šveitsis, keda ta pidevalt südames kandis (Linz 1998). Tema suhted Franciscoga polnud kindlasti nii lähedased, sest "poeg" tal juba oli, Franciscost 7-8 aastat vanema Juani näol.

Rafael Núñez-Lagos pakkus Aleksander Keskülale tööd, lastes tal tõlkida saksa keelest hispaania keelde õiguse ja õigusajaloo alaseid teoseid. Linz on arvamisel, et ega ta vist eriti neist tõlgetest huvitatud ei olnudki, kuid see oli peenetundeline võimalus anda sellele vanale mehele elatist (Linz 1998). Notar, Rafaeli poeg, seda ei öelnud. Ta kinnitas, et need tõlked ei jõudnud küll kunagi trükki, ent ehkki tema isa oli osanud saksa keelt, ei vallanud ta seda ometi nii hästi kui don Alejandro, ka ei olnud ta kodus gooti kirjas, ja seepärast olnud need tõlked ikkagi vajalikud (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Minu silmis see siiski ei välista Linzi versiooni. Ajalugu kordus, poeg kaitses delikaatselt isa. Meie kohtumisel kinkis ta meile 28 sellist lehte, kõik mõlemalt poolt täis kirjutatud pliiatsiga, sest Kesküla kasutas üksnes pliiatsit (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 28. X 1999) ja ei iial sullepead (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Varem oli neid käsikirju olnud

suur hunnik. Pole võimatu, et midagi jäi veel talle endalegi, mälestuseks. Nagu ta ei kavatsenud loobuda Kesküla piibust ja kimbust tema kasutatud pliiaatsitist (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 28. X 1999).

Ka õpetas don Alejandro alul Rafaeli lastele saksa keelt ja andis neile tunde kultuuriloos. Seda tegi ta kodusõjajärgsel ajal. Hiljem, aastail 1944–1945, kui sakslased sõja kaotasid, hakkanud asjaolud muutuma, saksa keel kadus, saksa koolid pandi kinni ja Francisco, kes esialgu oli plaaninud saksa kooli minna, ei teinud seda: “Inglise keel tõusis au sisse. . .” Lakkasid ka saksa keele tunnid don Alejandroga ja nendevaheline kontakt nõrgenes järkjärgult. Don Alejandro jätkas üksnes tõlgetega. “Nad vaidlesid palju terminoloogia üle ja ka selle tõttu, et don Alejandro oli oma ettekujutus tõlkimisest, oma kriteeriumid,” meenutab poeg isa.

“Hetkepoliitikast ta rääkida ei tahtnud,” väidab Francisco J. Núñez-Lagos. Ilmselt rääkis Kesküla tulevase notariga poliitikast üldse vähe. Nüüd kinnitas too, et meenub vaid üks kord, kui Kesküla midagi poliitilist (ja rassistlikku) ütles. See olnud siis, kui Kesküla oli operatsiooni ootel haiglas ja Francisco käis teda seal vaatamas. Kesküla öelnud: “Hoia silm peal, et mulle juudi verd üle ei kantaks.” Notar naeris ja kommenteeris: “Ma ei tea, kas sellel on teie jaoks mingit tähtsust. Kui mitte, siis unustage see ja kõik. Mitte kunagi varem ega hiljem ei rääkinud ta poliitikast.” Ka Kesküla suhtest Leniniga kuulis ta alles meilt (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Arst teab Kesküla poliitilistest vaadetest rohkem, mis kinnitab veel kord, et tema abikaasa ees oli Kesküla avalam: “Tal oli kummaline hirm Venemaa ees. Ta uskus, et teda jälgitakse. . . Tal oli meeletu hirm, et tema asukohast võidakse teada saada.” See hirm ei lasknud tal midagi kirjutada. Uroloog mäletab naise ja äia jutust, et nad küsivad don Alejandrolt korduvalt, et miks tema, tark mees, ei kirjuta mõnda artiklit või midagi sellesarnast. Vastus olnud “Oi! Ei-ei!” Hirm, et teda võidakse üles leida, polevat lasknud tal midagi kirjutada (Amalio Pérez, 24. I 2001). Hirmu põhjus olnud, et venelased tulevad ja tapavad ta ära selle eest, mis ta Venemaale oli teinud (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000). Notar eitas, et don Alejandro oleks olnud raske iseloom: “Ei. See, mida võib niimoodi vaadata, oli tema introvertsus. Ma ei tea, et tal oleks ühtegi sõpra olnud. Ta oli kogu maailmast justkui natuke eemal. Mõnikord rääkis oma tütrest, kes oli Šveitsis. Kogus talle

mingit materjali ühes ajaloo- või arheoloogiamuuseumis. Rääkis väga vähe endast ja oma perekonnast. Oli õige sissepoole pööratud inimene.” (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001.)

Millal uroloog Kesküla opereeris, seda ta ei mäletanud. Millalgi pärast 1955. aastat, arvas ta, sest 1955. a abiellus ta Consueloga, või neli kuni kuus aastat enne Kesküla surma, seega ajavahemikus 1957–1959 (Amalio Pérez, 24. I 2001). See sobib üldiselt ka Linzi kirjeldusega. Kesküla haiglas olles külastas ta teda iga päev ning don Alejandro väljus haiglast enne seda, kui 1958. a USAst naasnud Columbia ülikooli doktor Ameerikasse tagasi pöördus, tegi ta seda aga jaanuaris 1961 (Linz 1998). Dr Pérez oli see, kes Kesküla haiglasse, tollasesse Peahaiglasse (*Hospital General*) paigutas (Amalio Pérez, 24. I 2001). See oli väga hea haigla, nunnad hoolitsesid Kesküla eest hästi, hoolimata tema antiklerikaalsetest ja ilmalikest naljadest, tunnistab Linz (1998). Operatsioon kulges suurepäraselt, seekord Kesküla paranes; ta suri kopsu- ja südamepuudulikkusse ning see olnud dr Pérezi arvates ka ette aimata, tema suitsetamist arvestades (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 8. III 2000).

Kus ta suri? Linz oli esialgu kindel, et sealsamas, kus teda ka opereeriti, *Hospital General*'is. Kord on sama väitnud ka dr Pérez (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000). See koht ei ütle meist kellelegi midagi. Kuid Madridi külastanud eestlasest kunstihuvilisele võib midagi öelda, et see toimus XVIII sajandil ehitatud hoones, kus praegu paikneb 1986. a kuninganna Sophia algatusel rajatud *Centro de Arte Reina Sofia*, Moodsa Kunsti Muuseum oma 1937. a Picasso maalitud *Guernicaga*. Selles teadmises sai 1998. a selle imposantse maja taustal intervjuud professor Linziga ka filmitud. Ent see oletus ei ole siiski väga tõepärane. Nende kahepäevaste võtete lõppedes, konsulteerinud dr Péreziga, helistas Linz mulle hotelli ja ütles, et Kesküla ei surnud selles haiglas, vaid pansionaadis, kus oli tol hetkel elanud. Järelikult ei ole uroloog oma väites kindel. Kindel on vaid see, et ei uroloog ega notar ei tegelnud Kesküla surma ega matmisega. Hiljem, kui Kesküla juba suremas oli, ei olnud enam tema raviarst dr Pérez (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000). Mõlemad aga teavad nii mõndagi surmajärgsetest asjaoludest, notar näiteks seda, et pärast Kesküla surma viidud tema eluruumist ära autokoormatäis ajalehti (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 10. I 2000).

Seni, kui ei ole selgunud uusi asjaolusid — ning karta on, et neid enam ei lisandu —, tundub loogiline järgmine seletus: ei kumbki elusolevaist, ei arst ega notar, ei tegelenud sellega, s.t matmisega. Tõenäoliselt tegeles sellega kas vana notar Rafael, ainus, keda Kesküla usaldas ja kes pidas Kesküla otsekui perekonnaliikmeks (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000), tema tütar Consuelo või nad mõlemad koos. Poeg, tollal 29-aastane Francisco, ja uroloog, 43-aastane Amalio, kuulsid selle asjaolusid aga nende käest, kuulsid möödaminnes, sest Kesküla tähtsust ja seda, et keegi tuleb tema kohta midagi pärima, nad ju ei teadnud, ja see, et nad ligi nelikümmend aastat hiljem niigi palju teavad, on isegi ime.

Sama lugu, mis suremise kohaga, kordub ka matmiskohaga — ja see on märksa tähtsam: on teadmata, kuhu Aleksander Kesküla maetud on, kus on tema haud. Loogika ütleb, et see saab olla üksnes Madridi *Cementerio Civil*'is, mida tuleb mõista kalmistuna, kuhu maetakse mittekatoliiklasi. Sellest loogikast lähtudes jalutanud Kesküla surma ajal USAs olnud Juan Linz tunde sel surnuaial, hauasammastelt nimesid lugedes. Asjata. Samast loogikast lähtudes usub ka uroloog, et Kesküla põrm paikneb sel surnuaial (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000). 1998. a külastasime Madridi surnuaedade kantseleid kokku kolmel korral. Et ametnikega vestles hispaanlane Juan Linz, keda ametnikud teleriekraanilt pealegi tundsid, siis võib uskuda, et nad andsid oma parima. Läbi said proovitud Kesküla kõik võimalikud nimevariandid, aastad enne ja pärast tema tõenäolist surma (1963). 2000. a kordas Eesti Suursaatkond seda tööd Madridi linnavalitsuse surnumatmisosakonnas (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 23. III 2000). Vastus Almudena surnuaialt, mis haldab ka *Cementerio Civil*'i, oli eitav: 1963. aastal sellele kalmistule Aleksander Kesküla nimelist inimest maetud ei ole (Jesús Salmerón Guerrero Eesti Vabariigi suursaatkonnale 17. III 2000). Telefonitsi sai kontrollitud ka aastaid 1961–1967. Sama tulemus (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 23. III 2000).

Ent kas see loogika üldse paika peab? 1998. a juulis filmivõtetel olles liikusin ringi selle mitte eriti suure, nõlvakul paikneva surnuaia alumises osas. See jätab endast tõepoolest tagasihoidliku mulje, sinna võidi matta ka vaesemaid inimesi. Samuti on kalmistu selles osas ka tühje hauakohti. Kolmanda aastatuhande esimesel kuul olin *Cementerio Civil*'is tagasi. Nüüd jalutasin läbi

ka ülemise poole. See on nii luksuslike hauasammastega, et minus tekkis küsimus, kas nii vaest inimest, kui Kesküla oli, üldse sellele surnuaiale oleks maetud? Kas ta üldse maeti? Äkki anti ta surnukeha ülikoolile? (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 23. III 2000.) Ma ei tea. Me ei tea. Hispaanlased ka ei tea. Tõsi, vastus ei ole veel lõplikult ei. Võib-olla ei ole kõik niidiotsad veel kadunud. Kuid Hispaanias neid enam ei ole. Neid võib olla Šveitsis, kuid see on teine lugu.

Midagi uut minu viimane Madridi-käik ometi andis. Ma sain kaudselt teada teise koha, kus Kesküla võis surra. Uroloogi andmetel olnud viimane pansionaat, kus ta elas, Alcalá tänava ja Manuel Becerra väljaku nurga lähedal.

Alcalá tänav jookseb läbi Manuel Becerra väljaku, veidi enne härjavõitluse areeni *Plaza de Toros*'t, kui kesklinna poolt tulla. Sel ristmikul on seega neli nurka. Palusin Eesti Suursaatkonna hispaanlannast sekretäril antud kohamääratlusest lähtuvalt hankida sealsete pansionaatide aadressid, et siis minna ja küsida, missugune neist oli olemas juba 1960. aastate algul. Pansionaate oli seal üle kümne. Olin harjunud selliste pansionaatidega, nagu too, milles Kesküla elas Šveitsis — need asetsesid omaette paarikorruselistes majades. Madridis olid antud kohal kõik neli nurka täidetud viie-kuuekorruseliste majadega, aega oli mul kõigest paar tundi, need kõik läbi käia olnuks võimatu, tõenäoliselt ka tulutu... Ühes sellistest pansionaatidest, võib-olla just seal-samas, Alcalá tänava ja Manuel Becerra väljaku nurga lähedal, oli Kesküla 1961. a vestelnud tunde Michael Futrelliga (1963: 143–144).

Jaanuaris 1961 Ameerikasse siirdunud Juan Linz jätkas ühenduse pidamist Aleksander Keskülaga ja saatis talle aeg-ajalt dollaritšekke. Viimase neist kasseeris sisse Kesküla tütar, šveitslanna, ja ühelt sõbralt sai Linz teada, et don Alejandro on surnud (Linz 1998). “Kahjuks polnud ma Madridis, kui ta suri, ega saanud läbi vaadata tema materjale päästmaks seda, mis oleks võinud huvi pakkuda ajaloolastele,” kirjutas Yale’i ülikooli professor (Juan Linz Kaido Jaansonile 17. VI 1991). Tema on tutvunud Kesküla fondiga Stanfordi ülikooli Hooveri Sõja, Revolutsiooni ja Rahu Instituudi Arhiivis. Seda, et ka Yale’i ülikooli raamatukogus on viis kasti Kesküla materjalidega, ta ei teadnudki, vaid sai kuulda alles minult (Linz 1998). Mina ei ole näinud Stanfordinis paiknevaid materjale, kuid nimistute järgi on mulle jäänud mulje, et põhi-

ja tähtsam osa Kesküla järelejäänud paberitest asub Stanfordis ja Yale'is on enamasti muu pudi-padi, kuigi ka seal leidub nii mõndagi huvitavat. Kesküla elamisega tuttav Linz arvab aga Stanfordi materjalidest: "Need on väga puudulikud ja napid enamiku tema tegevuse kohta. . ." (Juan Linz Kaido Jaansonile 17. VI 1991). Kesküla materjaliderikkust kinnitavad ka notar ja arst. Ta ostis ajalehti: "Isegi kui söögiks raha üle ei jäänud, ostis ta ikka iga päev suure hunniku ajalehti. Joonis seal alla kohti, mis teda huvitasid, ja ära ei visanud ühtegi," meenutab Núñez-Lagos. Kuni järgmise pansionaadivahetuseni. Võtmata ühes küll kõiki, taris ta neid lehti nõoriga kokku seotult pakkide kaupa endaga kaasas ühest pansionaadist teise (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001; Linz 1998). Neid punasega joonitud ajalehti mäletab ka koos abikaasaga Kesküla külastanud uroloog. Oma abikaasa käest oli ta kuulnud, et Keskülal olnud kavatsus ühel päeval kirjutada midagi kõigi tema käsutuses olevate dokumentide põhjal: "Kuid rohkem ei tea ma midagi." (Amalio Pérez, 24. I 2001.)

DON ALEJANDRO, NAGU TEDA NÄGI JUAN LINZ

Ja need teised hispaanlased, Francisco Núñez-Lagos ja Amalio Pérez. See pilt sai hoopis erinev sellest, mille on loonud Eesti poliitikud ja ajalookirjandus. Eestlaste seas levinud käsitluse küllalt tüüpiline tagajärg ilmnes mullu, kui üks Maria Mälksoo otsingutest teada saanud väliseestlane helistas ärritunult Washingtoni saatkonda ja uuris kurjalt, miks on (tsiteerin koos "müraga") "Eesti Vabariigi välisministeeriumist Washingtoni Eesti Saatkonda kaheks kuuks palgatud inimene uurima selle kommunisti Kesküla tausta." (Maria Mälksoo Kaido Jaansonile 6. XII 2000.) Punkt.

Ma jätan kõrvale sellised positiivsed iseloomustused nagu need, mis võivad olla tingitud austusest ja lugupidamisest ning on üldised: "huvitav inimene", "äärmiselt peen ja viisakas inimene", "väga haritud inimene", "emotsionaalselt haritud", "peenetundeline inimene", "väga kultuurne inimene" (Linz 1998). Professorile sekundeerib arst: "Ta oli väga haritud inimene ja ma arvan, et ka väga intelligentne." (Amalio Pérez, 24. I 2001.)

Vestlus temaga oli alati ärgas, täis argumente ja kommentaare sündmuste kohta kogu maailmas, sest ta oli inimene, kes luges koguni mitut ajalehte ja tegi neisse märkmeid. Kui ta luges raamatuid, tegi ta nende äärtele alati pliiatsiga märkmeid ja *nota*

bene'sid. Näinud, kuidas Lenin oli kasutanud Clausewitzi teoseid, tõdes Linz, et Lenini komme teha pool- ja vastuolemist väljendavaid märkusi ja märke oli nii sarnane don Alejandro omaga.

“Ta meenutas Eestit sageli” (Linz 1998). “Kogu aeg rääkis ta Eestist”, “Eesti oli tema emotsionaalne kodu”. Tema põhiline tõukejõud oli Eesti natsionalism. Mitte see Eesti, mis tekkis sõltumatuses, kuid Eesti natsionalism, selles pole mingit kahtlust (Linz 1998). Ta mõtles endast alati kui Eesti rahvuslasest sama palju või rohkem kui revolutsionäärist: “Õigupoolest nägi ta revolutsioonis abinõud purustamaks tsaristlikku impeeriumi” (Juan Linz Kaido Jaansonile 15. VIII 1997). Ta oli natsionalist, omades ka mingit liiki sotsiaalset programmi, enim aga — rahvuslane (Linz). “Ta tundis end tõelise patrioodina ja oli väga eestlane.” (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001.)

Tekkinud Eesti Vabariiki ta eriti ei armastanud. Ta kutsus seda kartulivabariigiks. Linz on korranud seda mitu korda, kusjuures alati on jäänud mulle mulje, et ta pidas seda Kesküla leiutatud väljendiks. “See ei olnud tema Eesti.” Eesti poliitikutest rääkinud Kesküla enim Pätsist ja Tõnissonist, ta ei tundnud Eesti poliitikute vastu sümpaatiat. See pole aga mingi ime, sest kas te olete näinud poliitikut, kes teist poliitikut armastab? Ühest märkusest Hamdenis on mulle aga jäänud mulje, et kui, siis teisest rohkem hindas Kesküla Jaan Tõnissoni. Rohkem kui kord nentis Linz, et poliitikutest üldse hindas Kesküla enim Raymond Poincaréd (1860–1934), Prantsuse tahtejõulist vabariiklast, presidenti aastail 1913–1920. Kesküla arvanud, et niisugust riigimeest olnuks vaja ka Eestile.

Üldse oli aga don Alejandro huvi rohkem rahvusvahelist laadi, rahvusvaheline poliitika, geopoliitilised järeloomid olid need, mis teda paelusid. Ta ei rääkinud suurt midagi teistest Balti riikidest. Linz on kindel, et Baltikumil kui ühikul ei olnud kohta Kesküla mõtetes (Linz 1998). Kesküla Eesti oli seotud Soomega, mitte Baltikumiga, tema kujutus Eestist oli kui kujutus Põhjamaast. Tal oli olemas isegi Eesti lipu kavand, mis kuluks teile ära, kui te ühineksite Põhjala Liiduga — sinine ja musta ristiga, muigas Linz. Ta jälgis väga tähelepanelikult Talvesõda, tema sümpaatiad olid soomlaste poolel, see oli tema jaoks väga tähtis sõda, üldse rääkis ta palju ka Soomest, ta oli väga Soome-meelne ja väikese poisina pani ta Juani lugema “Kalevalat” (Linz 1998). Valge kask oli see, mida ta tihti meenutas. “Ma arvan, et ükski laps ega

õpetlane Hispaanias pole tundnud nii suurt huvi ja kiindumust teie maa vastu,” arvas professor Linz nende juttude mõjul XXI sajandi hakul endast (Juan Linz Kaido Jaansonile, 18. IV 2001).

Muu maailm. Poliitikast oli ta huvitatud elu lõpuni. Ta ei tundnud kuigivõrd huvi Hispaania asjade vastu, nende suhtes ei olnud tal ei erilisi süpaatiid ega antipaatiid. Ta ei armastanud natse. Talle meeldisid lääneriigid, kuid ta ei suhtunud nendesegi erilise entusiasmiga. Talle oli tavapäraselt vastumeelne Suurbritannia — talle tundus, et see oli sekkunud Eesti poliitikasse ja reetnud ta siis (Linz 1998). Tal polnud mingit sümpaatiat NSV Liidu vastu, kuid tal oli kummaline, väga tugev huvi Jaapani suhtes, nendib Linz.

Aleksander Kesküla olnud uhke oma klassikalise hariduse üle. Ta pidas vajalikuks tunda kreeka ja ladina keelt, see oli mingi kentsakas vastuolu — “. . . see tema suur austus elitaarse hariduse suhtes ja samal ajal need teised asjad,” nendib professor Linz mõtlikult. Kesküla luges palju, oli huvitatud sümbolismist ja budismist, kirjutas midagi haakristi ajaloost ja kujunemisloost, selle põlvnemisest Tiibetist ja budistlikust kultuurist. Ta oli omamoodi autodidakt, meenutas Linz, Kesküla oli rääkinud talle, et ta oli alati olnud huvitatud antropoloogiast ja õppinud seda Karl Bücheri juures Leipzgis. Nii mäletab seda Linz (1998). Küsimuse peale, mida rääkis Kesküla oma õpingutest Venemaal, vastas Linz, et ei midagi erilist. Kuid talle oli olnud tähtis vene kirjandus. Ta oli sageli Puškinit tsiteerinud ning hinnanud kõrgelt Dostojevskit, Tšehhovit ja Gogolit, Tolstoid mitte nii väga.

Francisco Núñez-Lagose teada (25. I 2001) valdas don Alejandro 14–15 keelt. Ei ole teada, et 50-aastane Kesküla oleks hispaania keelt varem õppinud või osanud, kui ta 1932. a oma õele Pürenee poolsaarele järgnes. Välistatud see muidugi pole. Igal juhul rääkis ta seda, ehkki kohatiste grammatiliste ebakorrektsustega, aga sõnavara oli tal väga rikkalik, nendib Linz (1998). Tema rikkalikku, üle tavapäraste sõnaraamatute ulatuvat sõnavara on muide märkinud ka Kesküla hispaaniakeelse käsikirjalise novelli eesti keelde tõlkinud inimene, kuid esialgu jääb see lugu oma aega ootama. Tehes tõlkeid notarile, näitas ta neid õigusteadust õppinud Linzile, koos täpsustasid nad termineid.

Don Alejandro oli ateist, kuid ta polnud antiklerikaal, antiklerikalismi ta heaks ei kiitnud. Ta oli väga hea inimene, kui see

oli isiklik headus: “Kummalisel kombel oli ta seda laadi inimene, kes võis rääkida, et on vaja, et mingi hulk inimesi hukkuks — et hukkuksid peaaegu et miljonid — mingil eesmärgil või otsarobel, kuid samal ajal oli ta väga häiritud reaalsete kuritegude puhul.” Nii oli ta väga endast väljas nii holokausti kui Eestis 1930. aastail toimunud repressioonide pärast, teab Linz (1998). Ta eksis kümnendiga, Kesküla mõtles 1920. aastaid (vt ERAF, f 395, n 5, s 51). Ühest küljest oli ta väga huvitatud inimõigustest, teisest küljest oli valmis ideoloogilistel kaalutlustel ohverdama inimõigusi mingi abstraktse eesmärgi nimel (Linz 1998).

Ühes suhtes on professor Linz *tabula rasa*. Ta teab, missugune oli Kesküla roll ajaloos, et don Alejandro tegudest on kirjutatud ajalooteoste lehekülgedel, kuid ta ei ole neid lugenud. Osalt kindlasti sellepärast, et tal pole aega olnud, ning teiseks teadis ta neist asjadest Kesküla suu läbi palju varem. Kuid tänu sellele ei ole hiljem loetu tema mälestusi segamas. Sellega seoses ilmnes aga üks intrigeeriv seos. Või võimalus. Üks nimedest, mille tema mälu seoses Lenini sõiduga Venemaale oli talletanud, oli Betmann Holvig. Nii on ta lasknud selle jäädvustada diktofoni üleskirjutusse. Sellega on kõik selge. Selles võib ära tunda keiserliku Saksamaa riigikantsleri aastail 1909–1917, Theobald von Bethmann Hollwegi (1856–1921).

Kuid isik, kellega Aleksander Kesküla kontaktis oli, olevat olnud Brokaw Ransinow, jätkas Linz samas lauses. Nii on Linz lasknud selle nime fikseerida ka üleskirjutuses. Nii ta ka ilmselt kõlas. See üllatas niivõrd, et ma otsesemaid katkestasin teda. Ta jäi endale kindlaks (Linz 1998). Kui kedagi tollastest tegelastest, siis saab see kaheosaline, B ja R-iga algav nimi meenutada üksnes ja ainult krahv Ulrich von Brockdorff-Rantzaud, keiserliku Saksamaa saadikut Kopenhaagenis Esimese maailmasõja aastail. Sel krahvil, hilisemal Weimari vabariigi välisministril ja suursaadikul Moskvas, oli tööpoolest suur roll Venemaa revolutsioneerimisel, kuid tema lähim kaastööline oli teine Aleksander, Alexander Helphand-Parvus (vt Zeman, Scharlau 1991) Brockdorff-Rantzaui ja Kesküla kontaktidest ei tea keegi midagi.

Minu täpsustava küsimuse peale jäi Linz endale kindlaks — “Ei, Ransinow. Ta oli, ma arvan, kas suursaadik või atašee või midagi sellesarnast.” (Käsikirjas on ühel kohal küll Ransinowi

lõpust *-sinow* maha tõmmatud ja asendatud *-tzenau*-ga, kuid see võis toimuda juba minu eksitava ja suunava küsimuse mõjul.) Küsimuse peale, kas see kontakt oli Keskülal Kopenhaagenis, vastas Linz, et tema arvates oli see hoopis Šveitsis. Kui aga pakkusin talle välja von Rombergi nime (käsikirjas on sellest saanud Rumpel), siis oli see talle tundmatu ega äratanud temas mingeid seoseid, ta libises sellest üle märkusega, et võib-olla oli see veel mingi teine *connection*.

Muidugi, aastad on Linzi mälust nii mõndagi kustutanud, kuid teisest küljest ei ole nad saanud sinna midagi ka juurde kirjutada. Kas jutustas muidu nii enesekeskseks peetud ja seda ka olnud Kesküla seose Brockdorff-Rantzau-Parvus ühest asjaosalisest tööpooldest nii meeldejäädvalt, et see jäädvustas aastakümneteks selle nime Linzi mällu, ja libises oma sõbrast Rombergist nõnda üle, et tema kohta ei talletunud sinna midagi? Tundub nagu võimatu. Või on lahendus selles, et oli olemas ka seos Kesküla ning Brockdorff-Rantzau vahel, millest me midagi ei tea ega saagi tõenäoliselt kunagi teada?

Ent võib-olla on olemas kolmaski seletus. See hakkas minus küpsema, kui vestlesin 2001. a jaanuarikuu lõpupäevadel notari ja uroloogiga. Linzi sõnul oli Kesküla uhke selle ajaloolise rolli üle, mis tal oli olnud Lenini Venemaale-sõidu organiseerimisel, millest ta jutustas lugusid Juanile (1998). Elu loojangul olnud aga temaga võimatu rääkida poliitilistel teemadel. Sõpru ei olevat tal olnud. Ainus, keda ta usaldas, oli notar (Amalio Pérez, 24. I 2001), seega siis Rafael. Seda, et Kesküla tegevus kuidagi Leniniga seotud oli olnud, sai Rafaeli poeg Francisco teada alles meilt, eestlastelt, 1998. aastal (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Vaikis ta millestki ka Linzi ees? Miks arvas Linz, et Kesküla side Núñez-Lagostega tekkis alles millalgi tema elu lõpufaasis? Miks ta ei teadnud, et see oli olemas juba 1940. aastate algusest peale? Lahtisi otsi on veel ja osa neist ilmselt jääbki lahtiseks.

Francisco Núñez-Lagos lõpetas sõnadega: "Oma peas kandis ta oma isiklikku maailma. Aga teistele ta sellest midagi ei rääkinud. Mitte iial. Ometi võis tema piibu ja naeratuste tagant aimata erakordset sisemist rikkust. Mäletan teda tõelise kiindumusega." (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001.)

KUSAGIL ON VEEL MIDAGI

1998. a nentis professor Linz, et ta peab "välja kaevama" oma kirjavahetuse Kesküla: "Mul on kahju, kuid ma ei ole teinud seda." Probleem pidi olema lootusetu, kirjavahetus koli hulgas, mille ta pani kastidesse, algul, kui lahkus Hispaaniast Ameerikasse, ja siis, kui siirdus Columbiast Yale'i (Linz 1998). Oma esimeses kirjas Saksamaalt lubas ta saata mõned hilised fotod don Alejandrost, kui pöördub tagasi New Havenisse (Juan Linz Kaido Jaansonile 17. VI 1991). Seni on neid vaid üks.

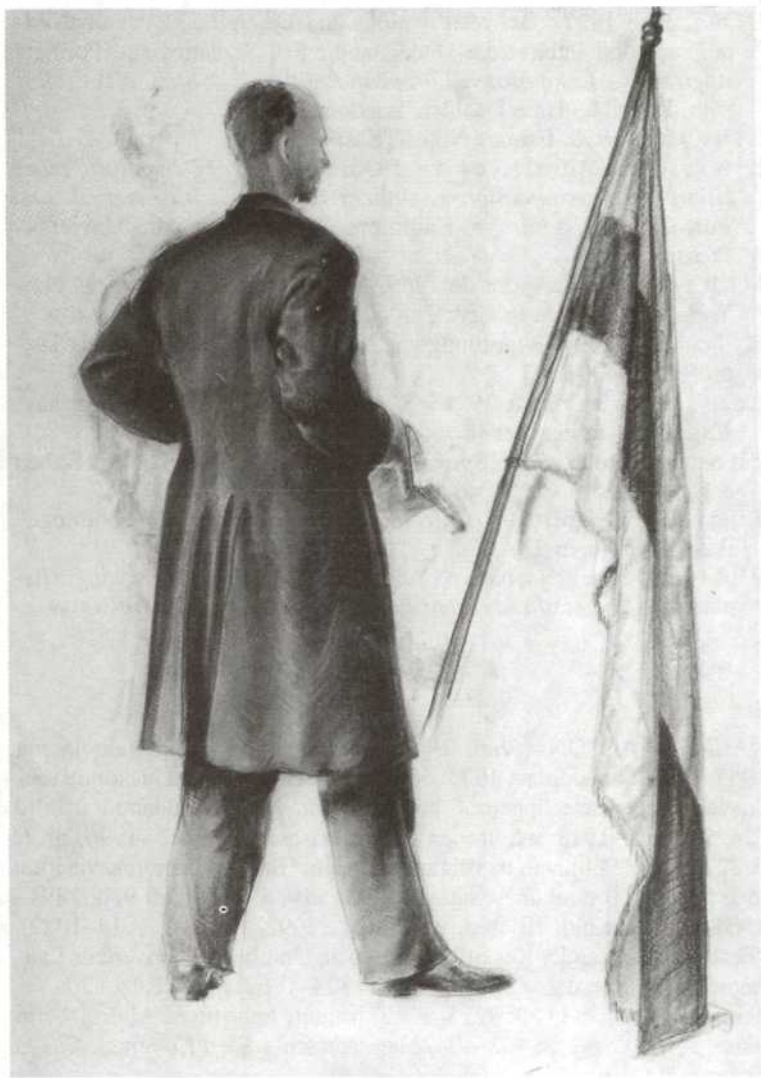
Oma eelviimases kirjas teeb Linz muide äkki kummalise vea, mida teevad nii sageli eestlased ja mida ei tohiks teha keegi, kes eesti keelt ei oska — ta kirjutab kahel korral Kesküla nime kahe "k"-ga (Juan Linz Kaido Jaansonile 22. III 1998). See oli erakordne seos, mis neid kahte saatust ühendas: väikese liialdusega võib öelda, et üks neist andis Leninit mahitades XX sajandile selle esimesel poolel näo ning teine — sajandi teisel poolel — seletas seda sajandit. Kuid igal juhul ei ole see väide vale ega väljamõeldis.

Kirjandus

- Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918–1945.* Aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes. MCMLI (1951). Baden-Baden: Imprimerie nationale
- В о р т с ђ . . .* 1970 = *Борцы Латвии в Испании. Воспоминания и документы.* Рига: Лиесма
- Bredel, Willi 1977. *Spanienkrieg.* I. Zur Geschichte der 11. Internationalen Brigade. Berlin: Aufbau-Verlag
- Carr, Raimond 1982. *Spain, 1808–1975.* Oxford: Clarendon Press
- Esteban-Infantes, Emilio 1977. *Blaue Division. Spaniens Freiwillige an der Ostfront.* Leoni am Strandberger See: Druffel-Verlag
- Futrell, Michael 1963. *Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland, 1863–1917.* London: Faber and Faber Ltd.
- Koltsov, Mihhail 1961. *Hispaania päevik.* Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Kull, Ferdinand 1933. *Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal.* Tartu
- Kühne, Horst 1986. *Krieg in Spanien 1936–1939.* Berlin: Militärverlag der DDR

- L i n z, Juan 1997. *Between Nations and Disciplines: Personal Experience and Intellectual Understanding of Societies and Political Regimes.* — *Comparative European Politics: The Story of a Profession.* Edited by Hans Daalder. London: Pinter
- L i n z, Juan 1998. *Estonia Notes.* [Käsikiri]
- L i n z, Juan J., Alfred S t e p a n 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe.* Baltimore: The John Hopkins University Press
- M a d a r i a g a, Salvador de 1960. *Spain. A Modern History.* New York: Frederick A. Praeger Publishers
- O f f e, Claus 1997. *Begrüßung von Juan Linz als Georg-Simmel-Gastprofessor.* [Käsikiri]
- Z e m a n, S c h a r l a u 1991 = Збигнев Земан, Винфред Шарлау. *Парвус — купец революции.* Нью-Йорк: Телекс
- T h o m a s, Hugh 1978. *Spanska inbördeskriget.* Stockholm: Rabén & Sjögren
- T u g l a s, Friedebert 1969. *Kirjandusloolisi pisivesteid.* ("Loomingu" Raamatukogu, nr 22)
- W i l l i a m s A l e j a n d r o, Antonio 1989. *Ma langesin vangi Hispaanias. Ühe eestlasest ilmaränduri elust.* Tallinn: Eesti Raamat

KAIDO JAANSON (sünd. 1940) on lõpetanud TRÜ ajaloolasena 1965. a, ajalookandidaat 1975. a. Praegu TÜ sotsiaalteaduskonna rahvusvaheliste suhete õppetooli hoidja. *Akadeemias* avaldanud artiklid "24. veebruar 1918 ja Euroopa rahvaste iseseisvumine" (1990, nr 2, lk 227–230), "Põhjalalgus või fatamorgaana: Balti—Skandinaavia liidu idee ja koostöö süünd ühest sõjast teiseni" (1990, nr 9, lk 1894–1904), "Katalaanid, iirlased, eestlased" (1992, nr 5, lk 1014–1022), "Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is 1916. aastal" (2000, nr 9, lk 1824–1862) ning "Küsimärk Venemaa" (2001, nr 11, lk 2275–2289), samuti arvustused Alvin Isbergi teosele (1989, nr 2, lk 402–404) ning raamatule *Eesti Kongress. Siis ja praegu* (2000, nr 12, lk 2662–2664).

ALEKSANDER VARDI

TARTU ÜLIKOOLI TEGEVUSEST JA VÕITLUSIST EESTI ÜLIKOOLI PÄRAST 1941–1944

Edgar Kant

1941. a. juulikuus, kui Tartus käisid võitlused taganeva sovetiar-
mee ja Eesti Omakaitse üksuste vahel ning peaaegselt hiljem
kohale jõudnud Saksa väeosade ja enamlaste vahel¹, võeti Tartu

Ülevaade Tartu Ülikooli tegevusest ja võitlusist Eesti ülikooli
pärast 1941/42 kuni 1943/44. a. incl. — Selle dateerimata ülevaate
on Edgar Kant saatnud Otto Tiefi valitsuse kohtuministrile (1944–
1953) Johannes Klesmentile (30. V 1896 Keila v–23. XII 1967 Wa-
shington) viimase palvel koos lühikese kaaskirjaga (vt Eesti Riigi-
arhiiv, f 4943, n 1, s 28, lk 77–79). Avaldamiseks on teksti keeleliselt
redigeeritud ning lisatud kommentaare.

Selle ülevaate avaldamisega tähistame geograafi ja majandus-
teadlase, Eesti Teaduste Akadeemia akadeemiku (1938), Tartu Üli-
kooli rektori (1941–1944) prof. Edgar Kanti 100. sünniaastapäeva
21. veebruaril.

¹10.–25. VII 1941 oli nõukogude võimu all ainult Tartu Ülejõe lin-
naosa, rinne püsis Emajõel. Kapten Karl Talpak (28. II 1905 Rakvere–
12. III 1991 Södertälje) on kirjeldanud aega Elvas pärast sõja al-
gust. “Omakaitse oli loodud. Kapten Nortmaa juhtis seal asju. Oma
100 meest oli neil koos. Nende seas jäi pilk peatuma ühele väikesekas-
vulisele vabatahtlikule. Ta pintsakule oli tõmmatud võõrihm, mil rippus
ilmatu suur nagaan. Mehel oli käsutada oma 10 meest või nii.” See
mees oli Edgar Kant. (Vt [V.] M[inne]ste., “Sõjatule taustal läbi Ees-
ti”. — *Eesti Sõna*, nr 52, 6. III 1942, lk 6.) Elva piirkonnas oli Kant end
varjanud küüditamise ja arreteerimise eest ning pärast sõja algust liitu-
nud Elva Omakaitsega. Ööl vastu 11. juulit jõudsid Elvasse kogunenud

ülikool Lõuna-Eesti Omakaitse üldjuhi major Kure² päevakäsuga üle, kusjuures ülikooli rektori kohustesse määrati Eesti Vabariigi aegne viimane prorektor³ Edgar Kant, kes oli vahepeal olnud enamlaste poolt tagandatud.⁴ Ülevõtmise toimus 18. juulil, nädal enne Tartu lõplikku vabastamist⁵.

mehed Ropka kaudu Tartusse. Muide teatab Hjalmar Mäe, et "Saksa Sõjaajaloolise uurimisameti 19. köites on öeldud, et 12. augustil 1941 esitas Tartu ülikooli rektor, prof. Kant üksmeelel endise Eesti peaministri, prof. Uluotsaga palve üliõpilaskonna nimel "ja ganz Estlands" Saksale sõjaväe kõrgemale juhatusele, tulla vastu eesti nooruse palavale tungile sõjast osavõtmiseks ja kohe üht "Eesti leegioni" või muud sõjaväeosa luua. 18. armee toetas seda palvet." (Vt H. Mäe, *Kuidas kõik teostus: Minu mälestusi*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1993, lk 29–30.) Ka Voldemar Palm kinnitab, et "Kant oma kirjaga 12.8.1941 Saksale kõrgemale sõjaväe juhatusele nõudis eesti omariikluse taastamist ja luba rahvuslike vägede loomiseks" (V. Palm, "Eesti teadlane rahvusvahelise tunnustusega". — *Võitleja*, nr 2, veebruar 1972, lk 7).

²Major Friedrich Kurg (10. I 1898 Sangaste v–31. VIII 1945 Sangaste) sai 11. VII 1941 lipnik Olev Reintalu asemel Tartu Omakaitse juhiks ja Tartu linna komandandiks, 14. VII aga Eesti vabastatud maa-alade partisanide üldjuhiks. Oli hiljem 37. politseipataljoni ülem. Pärast Eesti taaslangemist nõukogude võimu alla metsavend, tapeti haarangul.

³E. V. Tartu Ülikooli viimane rektor (1938–1940) oli taimefüsioloog Hugo Kaho (15. XI 1885 Pärnu–17. XI 1964 Hamburg), majandusprorektor Edgar Kant ja haldusprorektor loomaarstiteadlane Elmar Roots (19. IV 1900 Kuigatsi v–12. XII 1962 Giessen). 19. VII 1940 nimetati rektoriks zooloog ja hüdrobioloog Heinrich Riikoja (8. III 1891 Rakke–31. X 1988 Tartu) ning prorektoriks õigusteadlane Artur-Tõeleid Kliimann (15. I 1899 Meeksi v–juuli 1941 Tartu; tapeti pärast enamlaste taganemist). 10. IX 1940 määrati H. Riikoja asemele ajaloolane Hans Kruus (22. X 1891 Tartu–30. VI 1976 Tallinn), prorektoriks õppetöö alal N. Liidust Eestisse komandeeritud Kristjan Kure (5. I 1890 Valgesoo k–9. VI 1961 Tallinn), kes 13. augustist oli olnud ülikooli ühiskondlik-poliitilise kasvatuse juht.

⁴E. Kant oli olnud prorektoriks kuni 19. juulini 1940. a.

⁵Teda kinnitas ametisse ajutiselt, sõjaolukorras, linna komandant ja Omakaitse ülem major F. Kurg vahepeal ametisse asunud linnapea R. Sinka ettepanekul. Major Kurgi kinnitus oli ka selletõttu vajalik, et prof. Kant allus temale kui metsavend ja Omakaitse liige. Paar nädalat hiljem määras presidendi k.t. prof. J. Uluots prof. Kanti ülikooli ajutiseks

rektoriks ja kohale asunud saksa välikomandant oberst Gosebruch teatas, et ta on olukorra teatavaks võtnud," kirjutab ülikooli ajutine teaduslik sekretär aastail 1941–1944 Hans Kauri (30. V 1906 Konguta v–30. I 1999 Stockholm; vt tema artiklit "E. V. Tartu Ülikool okupatsioonide ajal". — *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas*, X kd. Stockholm: EMP, 1962, lk 45–65).

Oskar Loorits väidab, et ta nõudis "kohe pärast Tartu lahingu lõppu peaminister Uluotsalt ja prorektor Kandilt ms. ka just meie vabariikliku ülikooli autonoomia täit restaureerimist ja kohalviibiva rektor Kaho respekterimist. Ning alles 4. novembril 1955 kontrollisin rektor Kaholt veelkordselt Hamburgis, et ka tema ise käis tollal major Kurelt oma seaduslikke õigusi nõutamas, kuid sai ainult ülbe vastuse: "Võtke püss kätte ja minge rindele!" (O. Loorits, "Eestluse südametunnistus ja ajaloo mõtestamine: Dr. O. Looritsa vastus mag. H. Kaurile". — *Stockholms-Tidningen Eestlastele*, nr 27, 3. II 1956, lk 7. Vt ka tema "Prof. Kant ja Eesti Vabariigi au". — *Välis-Eesti*, nr 4, 19. II 1956, lk 5.)

O. Looritsaga väideldes kinnitas aastail 1941–1943 *Postimehe* peatoimetajana töötanud Martin Kuldkepp (12. XI 1912 Vastemõisa v–25. VII 1991 Saltsjö-Duvnäs), et Kant "ei "trüginud" ju ise sellele kohale iseseisvuseaegset rektorit prof. Kahot kõrvale tõrjudes, vaid kutsuti oma kohale nende autoriteetide poolt, kes sel ajal veel rahvuslikul ja riiklikul pinnal veel olemas olid — algul meie oma sõjajuhtide (major Kure), hiljem prof. Uluotsa kui meie riikliku pärandi hoidja poolt. Et meil iseseisvuseaegset ülikooli ei olnud sel ajal võimalik täies ulatuses restaureerida, see oli nii sel ajal kui on ka nüüd ilma pikemata selge. Pingutused saada prof. Kahot rektoritoolile (mida prof. Kant lojaalsusest iseseisvusaegse rektori vastu endastmõistetavalt toetas) ei annud tulemusi." (M. Kp., "Kollaboratöörid ja pupujukud". — *Välis-Eesti*, nr 4, 19. II 1956, lk 5). Vrd: "Hoolimata katsetest ei saanud ta [s.t Kaho] ka 1941. a. murdeajal tagasi oma rektorikohale." (Edg. Kant, "Tartu Ülikooli uue näo looja". — *Välis-Eesti*, nr 22, 13. XI 1955, lk 8.)

Ajakirjanik Vello Pekomäe on omakorda kirjeldanud, kuidas "17. juulil 1941. a. täitis oma ülesandeid Omakaitse Tartu Vahipataljonis kapral Edgar Kant, [---]. Äkki tuuakse kapral Kant'ile teade, teda kutsutakse Näituseväljaku komandandi kapten Saare juurde. Näituse büroo hoonesse sisse astudes tõuseb ohvitser püsti. Ta ees laual on tagasihoidliku sisuga paber, milles Tartu Linnavalitsus pöördub Omakaitse üldjuhi poole palvega vabastada kapral Kant, kes eraelus on Tartu Ülikooli majandusgeograafia professor ja ülikooli prorektor, Omakaitse ülesannetest ülikooli juhtkonna moodustamise huvides.

Esimene ülesanne oli ülikooli rohkearvuliste hoonete ja varade eest hoolitsemine, mis seisid alalises pommitamise ja hävinemise, aga ka röövimise ohus. Organiseerides relvastatud kaitsemeeskondi, tulekaitset ja veevarustust — linna veevõrk oli purustatud —, õnnestus peaaegu kõik ülikooli varad, nende hulgas kõik kultuurivarad, päästa. Ülikooli hoonete põrandapinnast hävis vaid ca 6%, sellal kui kogu linna pindalast hävis ca 15–16%. Päästemeeskonnad töötasid ennastohverdaval, kusjuures kaks ülikooli assistenti sai surma⁶ ja mõned asjaosalised kergelt vigastada.

Edasi oli peamiseks ülesandeks varade ja laokile jäänud asutiste korraldamine, jooksva valve sisseseadmine ja varade ning hävinud inventari kindlakstegemine, ühtlasi hädavajalike asutis-

Kapten Saar rõhutab mõne sõjameheliku sõnaga momendi tähtsust, sest linnavalitsuse kirjal seisab üldjuhi jaatav resolutsioon.

Mõni minut hiljem seisab kapral Kant Tartu Omakaitse üldjuhi major Kurg'i ees ja raporteerib enda saabumisest:

“Härra major, kapral Kant, olen ilmunud teie käsul.”

Tööga ülekoormatud ohvitser [---] ei saa kohe jutule võtta habetunud kapralit. Ent ta adjutant lipnik Olev Reintalu esitleb:

“See on härra professor Kant.”

Otsekohe kirjutab major Kurg alla paberile, millega määrab professor Edgar Kant'i Tartu ülikooli rektoriks.

Mitu ööd ja päeva magamata olnud rektor läheb nüüd koju ja puhkab kõigepealt. Ning järgmisel hommikul, 18. juulil astub ta oma ametikohustuste täitmisele. [---] Eesti Teaduste Akadeemia sekretäri H. Kauri ja kirjanik K. A. Hindrey juuresolekul kirjutab rektor alla oma ülesannetes astumise aktile. Veel annavad oma allkirjad ajaloolisele dokumendile H. Kauri, K. A. Hindrey, prof. Rägo ja mag. Rebassoo.” (Vello, “Tartu ülikooli vabanemine punasest pärandist”. — *Postimees*, nr 176, 28. VII 1942, lk 2.)

J. Uluotsa n-ö ametlikku rolli E. Kanti ametisse seadmisel pole veel võimalik dokumenteerida. Haridusdirektor H. Mäe kinnitas E. Kanti ametisse edasi alates 1. X 1941.

⁶Üks neist oli klassikaline filoloog, *mag. phil.* (1940) Rudolf Laanes (17. V 1917 Rakvere–14. VII 1941 Tartu), kes hukkus Tartu ülikooli võimla kustutamisel. Teine — ülikooli assistendi kt kaubandusõiguse alal (a-st 1938) Albert Rammul (15. VIII 1914 Tartu–12. VII 1941 Tartu).

te, nagu kliinikute, apteegi, mõisate, käitiste kordaseadmine ja rahvale kasutatavaks tegemine. Abivajajaid oli sõjategevuse tõttu rohkesti nii linnast kui maalt. Omakaitse ridadest haavatuile abiandmine toimus peaaegu eranditult ülikooli kliinikutes. Rohkearvuliste põlenute ja viimse vara kaotanute esialgne tootlustamine lasus samuti suurel määral ülikooli majandusosakonnal, kelle juhataja oli ühtlasi ka Tartu linna tootlustamise ja abistamise peakorraldajaks.⁷

Ülikooli kassasse oli jäänud vaid 2000 Vene rubla. Seetõttu tuli varsti kohe samme astuda ülikooli ja ta rohkearvuliste allasutiste teenistujate ja teadusliku personali palga korraldamiseks. See oli võimalik vaid Tartu linnapangast tehtava esialgse laenu ja hiljem Saksa välikomandantuurilt hangitud krediidi abil.

Asudes bolševikeaegse ülikooliseaduse asemel jälle Eesti Vabariigi Ülikoolide seaduse alusele ja mitte tunnustades 1940./1941. a. toimunud muudatusi ülikooli sisemises korralduses, loeti kõik enamlaste poolt tagandatud õppejõud uuesti ülikooli koosseisu, ja arvati sealt välja või oma endistele kohtadele need, kes enamlaste ajal olid sinna sisse võetud. Ülikooli juurde loeti uuesti kuuluvaks ka vahepeal enamliste okupatsiooni ajal likvideeritud usuteaduskond selle varade ja säilinud koosseisuga.⁸ Samuti toodi pärast Tallinna vallutamist Tallinna Tehnika Ülikoo-

⁷Ülikooli majandusosakonna juhataja oli Johannes Hannibal (27. VII 1895 Paide–1. XII 1978 Seattle), kes a-st 1928 oli olnud Kuperjanovi partisanide pataljoni majandusülem. Põgenes 1944 Saksamaale, 1949 USAsse. 13. VII 1941 oli linnapea R. Sinka määranud ülikooli peahoone varjendite grupi komandandi kapten Hannibali Tartu varustamise ja tootlustamise korraldajaks. Vt ka J. Hannibal, "Elanike tootlustamine punaste pommirahe all". — *Postimees*, nr 159, 16. VII 1943, lk 2; nr 160, 17. VII 1943, lk 2.

⁸Usuteaduskond oli likvideeritud 31. VIII 1940 põhjendusega, et selle olemasolu Tartus on vastuolus Eesti NSV konstitutsiooniga. "Selle teaduskonna suhtes oli saksa okupatsioonivõimul enam vähem samalaadne seisukoht kui eelmisel, kommunistlikul. Pikkade läbirääkimiste ja rektori, kui ka Eesti kiriku pea piiskop J. Kõpu energilise töö tagajärjel õnnestus lahendus, mis vormiliselt küll ei vastanud teaduskonna ega ülikooli soovidele, kuid andis tegeliku töö võimalused. Lahendus seisis selles, et usuteaduskond vormiliselt lahutati ülikoolist ja võis töötada Usuteaduse Instituudi nime all. U. Instituudi juhatajaks oli piiskop J. Kõpp. Usuteaduse Instituut oli tegelikult usuteaduskonna uus nimi. Kõik muu jäi endiseks. Õppekava võrdus täiesti E. V. Tartu Ülikooli usu-

li ja Tartu Ülikooli rektori vahelisel kokkuleppel Tartusse tagasi Tartu ülikooli koosseisu kuulunud majandusteaduskond, mis oli enamlaste poolt Tallinnasse viidud.⁹ See toimus hoolimata sellest, et mõned isikud Saksa võimude ja hiljem Eesti Omavalitsuse kaudu püüdsid seda tõkestada, mida teatavad Saksa okupatsioonivõimu esindajad püüdsid toetada, et sellega nähtavasti juba algusest peale Tartu ülikooli tervikut tükeldada — tendents, mis hiljem seoses *Ostland*¹⁰-ülikooli loomise katsega veel selgemalt esile tuli.

Saksa *Sicherheitsdienst*'i¹¹ ja detsembris ametisse seatud Saksa tsiviilvalitsuse poolt¹² tuli varsti ilmsiks tahe Tartu ülikooli tükeldada, lõhestada ja tühjendada, et sellega oleks lühema üleminekuaja kestel võimalik saksa õppekeelega *Ostland*-ülikooli

teaduskonna õppekavaga. Instituudi töö ja sisekord kujunes E. V. aegse korra ja traditsioonide kohaselt. U. I. tegevust korraldas tegelikult abijuhataja, dekaan. Õppejõud arutasid õppetegevuse ja kõiki teisi Instituudi ellu puutuvaid küsimusi omavahelistel koosolekutel ja esitasid oma seisukohad rektorile resp. ülikooli valitsusele," kirjutab Hans Kauri (Kauri, tsit. teos, lk 55–56). H. Mäe sõnusti: "Kuna sakslased ei lubanud ka kogu muu ülikooli avamise puhul taastada usuteaduskonda, siis asutasin ülikoolist eraldi usuteaduse akadeemia, samade eeldustega nagu usuteaduskond ning määrasin selle rektoriks piiskop prof. Kõpu." (Mäe, tsit. teos, lk 304.) Enne Usuteaduse Instituudi avamist võisid usuteaduse üliõpilased teha eksameid usuteaduskonna endistele õppejõududele.

⁹28. IX 1940 oli avaldatud ENSV Ülemnõukogu seadlus Tartu ülikooli majandusteaduskonna üleviimisest Tallinna Tehnikaülikooli juurde. Tallinna Tehnikaülikooli rektor 1941–1944 oli astronoom ja geodeet Robert-Johannes Livländer (1. II 1903 Tallinn–6. X 1944, hukkus põgenes Läänemeres).

¹⁰*Ostland*'i riigikomissariaat (keskus Riias) koosnes neljast kindralkomissariaadist: Eesti (keskus Tallinnas), Läti (keskus Riias), Leedu (keskus Kaunases) ja Valgevenemaa (keskus Minskis; hõlmas osaliselt endise Valgevene NSV alasid ning mõnda Vene NFSV ala).

¹¹*Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*, natsionaalsotsialistliku Saksamaa julgeoleku-, luure- ja vastuluureteenistus.

¹²5. XII 1941 võttis Karl-Siegfried Litzmann endise Eesti Vabariigi maa-alal kindralkomissarina üle tsiviilvalitsuse, nimetades ametisse piirkonnakomissarid, Eesti Omavalitsuse direktorid "nende endistel tegevusaladel" ning kohustas seniseid maavanemaid ja linnapäid edasi täitma oma ülesandeid.

EDGAR KANT
(Foto P. Tulviste kogust)

käiku lasta ja eesti ülikool likvideerida. See oli otsustatud juuba ühel nõupidamisel Ida-alade ministri Rosenbergi¹³ esindaja, SD Tartu komandöri¹⁴ ja Saksa sõjaväevõimu esindaja, Tartu välikomandandi vahel,¹⁵ kusjuures ainult komandeeriv diviisiülem asus seisukohal, et “sõjalisest seisukohast teda see küsimus ei huvita”¹⁶. Selle otsuse kohaselt pidi Tartu ülikool 1942. a. jooksul transformeeritama *Ostland*-ülikooliks ja viimane oma tegevust alustama 1943. a. 1. jaanuaril. Vahepeal pidi ainult arsti- ja loomaarstiteaduskonna vanemate kursuste üliõpilastele võimaldatama õpingute lõpetamist eesti keeles. Ühtlasi pidi teiste teaduskondade *Abbau*¹⁷ kohe järgnema. Selleks oli, nagu konfidentsiaalselt teada saadi, ette nähtud neli moodust: 1) osa õppejõude, kes enamlastega koos läinud, end probolševistlikult kõnes või kirjas avaldanud, kõrvaldada ülikooli juurest poliitilistel põhjustel; 2) õppejõud, kes vene ja saksa keelt valitsevad, rakendada Ida-alal (“Osteinsatz”). See oleks eriti puudutanud suuremat osa vanemate korraliste õppejõudude koosseisust; 3) osale teaduslikult rahvusvaheliselt tuntud õppejõududest teha ettepanek asuda Saksa riigiülikoolide juurde (“Reichseinsatz”), sellistena olid vastavas nimestikus ette nähtud näiteks professor Puusepp, prof. Paldrock, prof. Lippmaa, astronoom Öpik jne.;¹⁸ 4) osa õppejõude paigutada

¹³SA-Obergruppenführer Alfred Rosenberg (12. I 1893 Tallinn–16. X 1946 Nürnberg) juhtis a-st 1933 Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei välispoliitikaametit, sai 21. IV 1941 komissariksi idaalade kontrollimise alal (*Amt Rosenberg*), nimetati 17. VII 1941 riigiministriks. Ta juhtis kuni Saksamaa kapituleerumiseni 1945 Vallutatud Idaalade Riigiministeeriumi, mille alla kuulusid *Ostland*’i, Ukraina, Venemaa ja Kaukaasia riigikomissariaadid.

¹⁴SD Tartu komandör von Seefeld oli Riias pärit sakslane.

¹⁵Tartu välikomandant oli major Hans Gosebruch (?–16. I 1943 Tallinn; maetud Tartusse Pauluse surnuaia sõjaväekalmistule), kes kas 11. või 12. VII 1940 oli saabunud Tartusse välikomandandina ja Saksa võitlusgrupi üldjuhina.

¹⁶“Õppetööd ei õnnestu siiski samal sügisel alustada saksa sõjaväevõimude vastuseisu tõttu. Tagala ülem kindral von Tiedemann teatab, et sõjaväel selleks vastav huvi puudub,” kirjutab Hans Kauri (Kauri, tsit. teos, lk 49).

¹⁷Sks *Abbau* ‘lammutamine’.

¹⁸Ludvig Puusepp (3. XII 1875 Kiiev–19. X 1942 Tartu), Eesti TA akadeemik, arstiteadlane, üks neurokirurgia rajajaid; Aleksander Pald-

Eesti Omavalitsusse, selle allasutistesse ja kodumaa käitistesse, eriti põllumajanduslikul ja arstiteaduslikul alal¹⁹.

Selle plaani täideviimine oleks lühema aja kestel tühjendanud eesti ülikooli ja teinud olukorra küpseks *Ostland*-ülikooli jaoks. Seisukorda halvendas eriti asjaolu, et Omavalitsuse esimene direktor,²⁰ nähtavasti kaotanud lootuse eesti ülikooli päästmiseks, oli juba Riias nõustunud üldjoonis *Ostland*-ülikooli plaaniga ja taotles vaid seda, et viimase juurde jääks eesti fakultet 3–5 professuuriga puhtrahvuslikes ainetes. Saksa asjaomased isikud kõnelesid seejuures vaid Eesti Teaduste Instituudist, mille kõrval oleks kujundatud siis ka Läti ja võib-olla veel Leedu teaduslik instituut.²¹ Saades enam-vähem selge pildi kavas olevaist plaani-

rok (16. V 1871 Tartu–1. VII 1944 Kuressaare), Eesti TA akadeemik, naha- ja suguhaiguste eriteadlane; Teodor Lippmaa (17. XI 1892 Riia–27. I 1943 Tartu; hukkus Vene pommirünnakus), Eesti TA akadeemik, botaanik ja taimegeograaf; Ernst Öpik (22. X 1893 Kunda–10. XI 1985 Armagh, Põhja-Iirimaa), Eesti TA akadeemik, Eesti astronoomiakoolkonna rajajaid.

¹⁹Vt pikemalt Kauri, tsit. teos, lk 52.

²⁰Hjalmar Mäe (24. X 1901 Kuivajõe v.–10. IV 1978 Graz, Austria). Oli (sisuliselt) juulist 1941 kuni 4. jaanuarini 1945 Eesti Omavalitsuse juht ja haridusdirektor, alul ka kohtudirektor. Põgenes septembris 1944 Danzigi, sealt Austriasse. Läks ise mais 1945 USA sõjaväe saabumisel kindral Pattoni peakorterisse Bambergis, kus vahistati. Oli vangilaagreis Freisingis, Moosburgis, Darmstadtis ja Ludwigsburgis, vabastati 1947. a jaanuaris. A-st 1948 Austrias ajakirjanik ja liidukantsler Josef Klausini nõunik.

²¹H. Mäe seletab ise nii. Teel Tallinna juulis 1941 peatus ta Tartus hotellis. “Külastaja, keda ma oleksin ise üles otsinud, kuid ta tuli enne ise, oli [Oskar] Loorits. Mul oli nimelt kava ette valmistatud, et kui sakslased ei peaks võimaldama Tartu Ülikooli tegevusse rakendamist nende Riia Ülikooli kava tõttu, siis tahtsin esmajoones võimalikult kohe käima panna ülikooli aseainena rahvuslike teaduste akadeemia, samuti nagu hiljem lõin usuteaduste akadeemia, kui sakslased ei lubanud ainsa teaduskonnana usuteaduskonda. Rahvuslike teaduste mõiste alla võis paigutada kõike, mis aga kuidagi meiega ühenduses on ja sellest oleks siis edasi püüdnud luua jälle ülikooli. Rahvuslike teaduste akadeemia rektoriks tahtsin saada just Looritsat, kuna tema teaduslik ala oli ju just kõige rahvuslikum. [...] Looritsal oli väga terav keel, püüdis mind igati riivata ja ka minu keel pole nüri, ma ei jäänud temale ka midagi võlgu.

Nii lõppes meie kõnelus, et üksteist haavasime ja lahkusime pahaselt, minu kava rahvuslike teaduste akadeemiaga jäi aga üldse läbi rääkimata.

Loobusin siis sellest mõttest ja otsustasin teistsugust lahendust otsida: nimetasin endise Rakvere pastori dr. Palloni, kes oli nüüd pastoriks Berliinis, haridusdirektori abiks, tema tuli Tallinna ja ma tegin temale ainsaks ülesandeks hoolitseda selle eest, et Tartu Ülikool saaks käima ja Riia Ülikooli kava läbi kukuks. Kuna Pallon oli baltisakslane, siis oli temal kerge asjaomaste meestega Riias läbi rääkida ja neil osutus raskeks temale vastu rääkida. Pallon viiski asja läbi ja pöördus siis Berliini tagasi." (Vt Mäe, tsit. teos, lk 210.) Teisal kirjeldab Mäe, kuidas ta 1941. a juunis saanud teada sakslaste kavatsusist haridusalal Eestis. "Balti maadele asutatakse vaid üks ülikool, Riias. Tartu Ülikool jääb seisma. Kohalikele elanikele, s.o. eestlastele, lätlastele, leedulastele, võimaldatakse vaid alg- ja kutsekooli haridust: keskkooli haridust lubatakse vaid neile, "die eindeutschungsfähig sind" ning ülikooli pääseksid vaid vähesed "auf die wirklich Verlass ist". Kavalusega õnnestunud siiski koolid avada, v. a Tartu ülikool. Pärast Palloni Tallinnasse kutsumist, jätkab Mäe, "käisin kindral von Roques' i juures ja seletasin temale, et mitutuhat meie meest sõdib Idapataljonides, nende hulgas hulk üliõpilasi. Saksamaal võimaldatakse rindesõduritele puhkust ülikoolides eksamite tegemiseks ja ka lühikursustest osavõtmiseks. Meie võitlejad on oma vahvuse poolest tuntud ja on õiglase ka neile võimaldada sel viisil omi õpinguid kas jätkata või lõpule viia. Kas tema ei võiks seda rinde ülemjuhataja kaudu läbi viia. Roques oli kohe nõus ja rindel sõdivatele üliõpilastele sai lubatud ülikoolis sooritada eksameid ja võtta osa lühikursustest. Sellega oli meil õigus ülikoolis kõik teaduskonnad, väljaarvatud usuteaduskond, panna käima vaid selleks otstarbeks. Kõik professorid rakendati õppetegevusse, kus professoreid puudus, said uued ametisse nimetatud ja seda ei saanud Riia mitte takistada, sest see oli üldine sõjaväekorraldus.

[---] Me saime ülikooli aastavahetusel käima panna. Järgmiseks sammuks oli nüüd saavutada ülikoolile õigus promotsioonide teostamiseks ja meil oli ka just üks promovend käepärast väga hea väitekirjaga. Saavutasime ka selle õiguse. Jäi nüüd veel vaid õigus uusi üliõpilasi, keskkoolilõpetajaid, vastu võtta ja sel viisil normaalse ülikoolitegevusega alustada. Pallon saavutas ka seda, Tartu Ülikool võttis 1942. aasta sügisest peale uusi üliõpilasi vastu, edasi õppida ja eksameid sooritada võisid kõik, mitte vaid rindel võitlevad üliõpilased. Võit oli täielik ja Riia ülikooliprojekt varises kokku, muutus vaid Läti ülikooliks." (Mäe, tsit. teos, lk 276–277, 281–282.)

dest, esitas Tartu ülikooli rektor lahkumisteate, millele aga üldse vastust ei tulnud, nagu ka ta kohale kinnitamist ei ole toimunud ei Saksa võimude ega Eesti Omavalitsuse poolt. Tartu ülikooli olukord oli sel ajal eriti raske, kuna survevahendiks oli peale muu asjaolu, et ülikool oma summade puudumisel pidi elama Saksa võimudelt, hiljem Eesti Omavalitsuse kaudu saadavast krediidist. Pealegi oli surve Tartu ülikoolile ses suhtes kõige teravam, kuna Saksa võimused, eriti Rosenbergi ministeeriumi, huvitas just aja-loomine Tartu ülikool kui XIX sajandi saksa *Landesuniversität*'i järglane, ja mitte uued Riia ega Kaunase ülikoolid.²²

Plaanitsetud neljajärgulise kavaga tehti varsti algust. SD poolt nõuti rohke arvu ülikooliõppejõudude tagandamist "poliitilistel põhjustel". Tartu SD komandöri parun Seefeldi poolt kõrgemale saadetud *Bericht*'is teatati, et vähemasti 60% õppejõududest on "mitteusaldatavad", ja nõuti ülikooli põhjalikku puhastamist, eriti humanitaarteaduskondade osas. Ülikooli rektorile esitatud nõudes teatati, et kui teatavat arvu nimeliselt loetletud õppejõude ei tagandata, siis järgneb otsekohe nende vahistamine ja kontsentratsioonilaagrisse paigutamine.²³ Halvendas olukorda veel see, et rida loetelus toodud õppejõude olid enamlaste ajal tõepoolest ennast probolševistlikult avaldanud, vastavasisulisi kirjutisi trükinud või kõnesid pidanud, milledes nad end ka Eesti Vabariigi vastaselt olid näidanud. Osa ja suurem osa nendest avaldistest oli aga tehtud bolševistliku terrori vahendusel. Igatahes oli eriti maa-rahva hulgas sügav pahameel teatava arvu ülikooliõppejõudude vastu ilmsiks tulnud, mis ka Eesti Omakaitse ridades ei puudunud.

²²Läti Ülikool on asutatud 1919. a Riia Polütehnilise Instituudi (asut. 1862) alusel Läti Kõrgkoolina, ülikool 1923. a-st, 1939 moodustati põllumajandusteaduskonnast Läti Põllumajandusakadeemia. Kaunase ülikool asutati 1922, a-st 1930 Vytautas Magnuse Ülikool, 1940 Kaunase Riiklik Ülikool; taastati Vytautas Magnuse Ülikooli nime all 1989; teist haru pidi on see ülikool Kaunase Tehnikaülikooli (1950–1990 Kaunase Polütehnilise Instituudi) eelkäija.

²³H. Mäe tunnistab seda nii: "Muide toimus ka ülikooli kallal poliitiline puhastus julgeolekupolitsei poolt. [...] Kõik punase kallakuga professorid kõrvaldati ja mitmed otseselt punased mõisteti surma. Nad olid ka sisemiselt nii punased, et olevat läinud ka surma vandudes või pilgates." (Mäe, tsit. teos, lk 213.)

Olukorra päästmiseks tuli 5–6 õppejõudu, kellest prof. Tarvel oli juba vahistatud²⁴ ja teiste suhtes ülekuulamised kiires korras käimas, esialgselt ülikooli juurest eemalolevaks lugeda “kuni vastava lõpliku otsustamiseni kõrgema eesti haridusliku instantsi poolt”²⁵. Seda tingimusel, et vastavad õppejõud ei lähe vahistamisele ja et nende suhtes esimesel võimalusel korrapärane juurdlus toimetataks ning lõppotsus Eesti valitsuse või kohtuasutiste poolt tehakse. Nimelt ei olnud tol ajal, s.o. 1941. a. sügisel, isegi veel Eesti Omavalitsus ametisse astunud, vaid Tallinnas töötas alles nn. Dr. Mäe Büroo.²⁶

²⁴Peeter Tarvel (11. VII 1894 Vihula v.–19. X 1953 Tomsk), ajaloolane, Tartu ülikooli üldajalooõppejõud 1925–1941, oli 1940–1941 Tartu ülikooli juures asunud Pedagoogilise Instituudi direktor, 1941 ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna dekaan. 2. VIII 1941 vabastati ta instituudi direktori kohustest, 29. VIII arvas rektor E. Kant ta alates 1. IX-st Tartu ülikooli koosseisust välja “kuni korralduseni keskvõimult hariduslikul alal”. Samal päeval Tarvel vangistati. “Tartu Prefektuuri Poliitilise Politsei ala juhataja tegevuspiirkonnas karistatute” raamatu järgi mõistis SD talle 26. IX 1941 kolm kuud koonduslaagrit põhjendusega: “Tartu ülikooli ajaloo professor. Aktiivne kom. propagandist. Töötanud kogu energiaga rahvussotsialismile vastu. Parteitu kommunist.” (Eesti Riigiarhiiv, f R-64, n 1, s 89, l 107p–108.)

²⁵“Poliitilistel ning julgeoleku põhjustel” eemaldati alates 1. IX 1941 ülikoolist õigusteadlased Helmut Kadari (9. XII 1903 Tallinn–29. XI 1976 Tartu) ja Edgar Talvik (24. IX 1911 Kohila alev–20. V 1992 Tallinn), Peeter Tarvel, keeleteadlane Andrus Saareste (18. VI 1892 Tallinn–11. V 1964 Uppsala), filosoof Alfred Koort (29. V 1901 Viljandi–28. IX 1956 Tartu), matemaatikud Gerhard Rägo (5. XII 1892 Rõuge khk–27. VI 1968 Tartu) ja Arnold Humal (10. III 1908 Tallinn–13. XII 1987 Tallinn) ning keemik Natalie Rägo (9. III 1897 Rostov–26. II 1970 Tartu). Vt Eesti Ajalooarhiiv, f 2100, n 13, s 39, l 20–21.

²⁶Berliinis oli loodud Eesti ala jaoks kõigepealt nn usaldusnõukoogu (Hjalmar Mäe, Oskar Angelus, Alfred Vendt). Kohe pärast Tallinna vallutamist Saksa vägede poolt (28. VIII 1941) jõudis sinna Hjalmar Mäe, alustades nn Dr. Mäe Büroo tööd Tõnismäel. Eesti Omavalitsuse töö algas Põhjarinde tagala ülemjuhataja (s.o Saksa riigi täidesaatva võimu teostaja) kindral Franz von Roques'i “Volitusega Eesti Omavalitsuse Juhtidele” 15. septembrist 1941, milles volituse olla Eesti Omavalitsuse juhid Põhjarinde tagala sõjavägede piirkonnas said viis isikut (H. Mäe, O. Angelus, A. Wendt, Otto Leesment ja Hans Saar). Vt ka märkus 12.

Ülikooli raske üldseisundi parandamiseks astus rektor mõned sammud, mis sisuliselt tähendas *fait accompli*²⁷ loomist. Olles varemalt komandeerivalt diviisiülemalt saanud nõusoleku sõjaliselt tähtsate teaduskondade õppetegevuse käikulaskmiseks²⁸, tegi ta avalikult teatavaks, et õppetegevus algab jaanuaris 1942 arstiteaduskonnas ühes farmaatsiaosakonnaga, loomaarstiteaduskonnas ja põllumajandusteaduskonnas koos metsateadusosakonnaga²⁹. Samuti tehti teatavaks, et eksameid toimetatakse kõikides teaduskondades endistele üliõpilastele. Sellega oli päri ka Haridusdirektooriumi teaduse ja kunsti osakond. Sellega pidi *nolens volens*³⁰ leppima ka Saksa tsiviilvalitsus. Seda enam, et olukord oli organiseeritud delegatsioonide ja eriti eesti vabatahtlikkude sooviavaldiste abil ja selle kaudu selliseks köetud,³¹ et ei peetud

²⁷Pr *fait accompli* 'teostunud tõsiasi, fakt'.

²⁸"Olgu möödaminnes tähendatud, et Tartu ülikool sai oma tööd jätkata vaid tänu sellele, et ülikooli õppejõud, nagu prof. Uluots ja prof. Kant, tegid sakslastele selgeks, et näiteks arstiteaduse üliõpilased peavad edasi õppima, kuna arstidest on suur puudus ning neid vajatakse just sõjaväkke," kirjutab Oskar Angelus (O. Angelus, *Tuhande valitseja maa: Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944*. Stockholm: EMP, 1956, lk 249).

²⁹Õppetööd võidi korraldada ka matemaatika-loodusteaduskonnas siinimetatud teaduskondade õppetööks vajalikus mahus.

³⁰Lad. *nolens volens* 'tahes-tahtmata'.

³¹Tartu ülikooli aktsioonidest enda säilitamiseks kirjutab Hans Kauri: "Selles aitasid eriti kaasa eesti sõjaväelased, kuid ka eesti tsiviil-asutused. Suurel arvul organiseeriti sõjaväelaste märgukirjade saatmist. Selles suhtes pidas sõjaväelastega tihedat sidet rektor prof. Kant. Sõjaväelaste aktsioon organiseeriti nii, et delegatsioonide esinemised ja eesti vabatahtlike sooviavaldused ja nõuded ei võinud mõjuta jääda. Nad leidsid mitte ainult tagalas asuvate saksa sõjaväeliste võimude, kui ka frondiüksuste juhtide poolehoidu ja toetust. Tänuväär töö tegi kolonel Louis Jakobsen, kes saksa sõjaväe vastuluure kaudu mitmeid märgukirju saatis.

1942. aasta mais alustasid eesti rindeüksused ohvitseride kitsama ringi (kpt. R. Tammemägi ja kpt. K. Talpak) juhtimisel aktsiooni Eesti riiklike asutiste, nende hulgas ka Tartu Ülikooli täisulatusliku tegevuse jätkamise võimaldamiseks, teatades, et rinde sõdurid vastasel korral ei nõustu oma teenistuslepinguid pärast esimese teenistusaasta lõppu pikendama." (Kauri, tsit. teos, lk 55.)

võimalikuks avalikult seda teadet dementeerida. Nii läkski osaline õppetegevus Tartu ülikoolis 1942. a. jaanuaris käiku³². Toimuvate eksamite tõttu maksti edasi ka palkasid humanitaarteaduskondade koosseisule.

Kuna Tallinnas paiknev Kindralkomissariaat ja Riias paiknev Riigikomissariaat koos oma seljataguse Ida-alade ministeeriumiga püüdsid oma endist plaani lakkamatult *Ostland*-ülikooli teostamise suunas edasi arendada, olid ainukesteks võimalusteks seda vältida a) ühelt poolt üldise meeoleu nii haritlaskonnas kui ka laiemates rahvahulkades üleskütmisega, nii et see üldise avaliku meelepahana pidi silma torkama, mis ei olnud iseendast kuigi raske ülesanne; b) teiselt poolt oli tarvis lansseerida välismaa avalikusse teateid eesti ülikooli vägistamisest ja saksakeelse *Ostland*-ülikooli loomisest, ühes toonitamisega, et käimas on germaniseerimine; c) kolmandaks tuli otsida otseühendusi Berliinis Välis- ja Haridusministeeriumi ringkondades, et mõjukamalt vastu astuda Ida-alade ministeeriumi plaanidele³³.

³² Avaaktus oli 29. I 1942.

³³ *Ostland*-ülikooli kava 1941. a Tartus toimunud kinniselt nõupidamiselt (vt eespool) saadud andmeil on kirjeldanud H. Kauri. "Ostland-ülikooli kava kohaselt pidi Tartu [1942. a jooksul] loodama saksakeelne ülikool nelja teaduskonnaga (õigus-, arsti-, filosoofia- ja loodusteaduskond), kuid ilma usuteaduskonnata. Sama kava nägi ette majandusteaduskonna üleviimise Riiga, kuhu oli kavatsatud üleviia ka Tallinna Tehnika Ülikool. Riiga pidi loodama Tehnika- ja Majandusülikool (Põlütchnikum) kogu Ostlandi jaoks ja likvideeritama seal Läti ülikooli need teaduskonnad, mis olid kavandatud Tartus loodavale Ostlandülikoolile.

Sama kava nägi ette ka Põllumajandus- ja Loomaarstiteaduskonna lahutamise Tartu ülikoolist ja nende üleviimise Leedusse, kas Klaipedasse (Memelisse), Kaunasesse või Minskisse, kus oli ette nähtud vastav kõrgem, jällegi saksakeelne õppeasutus kogu Ostlandi jaoks. Seega pidi Balti riikide kõrgemate õppeasutiste täiesti uus ümberkorraldus ja uues kombinatsioonis kehtestamine saksakeelsete ülikoolidena kujunema efektiivseks germaniseerimise lätteks.

Kohalike rahvuste kultuuripüüdluste rahuldamiseks oli ettenähtud Tartus asetseva Ostland-ülikooli juures ainult nn. *rahvuslikud instituudid*. Need — eesti, läti, leedu ja valgevene — rahvuslikud instituudid pidid omama suhteliselt väiksearvulist õppejõudude ja uurijate koosseisu iga vastava rahva jaoks.

Need viimati mainitud vahendid, mida tuli osavalt ja osalt ettevaatusega kasutada — ülikoolil keelati kohe varsti kirjavahetus Saksa riigi ala ja asutistega ära. Nende abil ja ka otsese vastuseisu demonstreerimisega saavutati, et Tartu ülikooli koosseis jäi hajutamata, et ülikooli eelarve ja krediidid püüsid, ja 1942. a. suvel võidi teatada, et õppetegevus sügisel algab juba kõikides teaduskondades, nagu see ka sündis.

Raskusi üksikküsimustes oli paljugi ja mitmelaadilisi. Olgu toodud vaid markantsemad näited.

1942. a. suvel koos LO asutamisega³⁴ taheti ülikoolilt ära võtta selle mõisad, mis olid ülikoolile tähtsaks tuluallikaks ja mille tulusummadel peaauglikult põhineski üliõpilaste õpperahast vabastamine ja stipendiumide ning teaduslike toetuste andmine. Olgu muide mainitud, et 1942–1944 anti stipendiume rohkem kui kunagi varem, samuti oli õpperahast vabastamise protsent kõrgem (50%), kui see kunagi varem on olnud. Sellal kui linnavalitsused, sihtasutised ja muud õppeasutised olid oma mõisad sunnitud LO-le üle andma, ei teinud Tartu ülikool seda mitte, esinedes protestide ja märgukirjadega, mis ulatusid kuni Berliinini. Hoolimata ka ähvardustest isiklikul aadressil, mis tehti eriti piirkonnakomissari poolt³⁵, ei loobunud oma seisukohtadest ja säilitati seega mõisad ning tähtsad tuluallikad.

Ostland-ülikooli kava kohaselt pidi Tartu ülikooli juures lühiajaliselt võimaldatama ainult endistele edasijõudnud, õieti viimase kursuse arsti ja loomaarsti teaduskonna üliõpilastele õpingute lõpetamist eesti keeles." (Kauri, tsit. teos, lk 52.)

³⁴Eesti Vabariigis riigile, kohalikele omavalitsustele, aktsia- jm seltsidele, ühingutele, eraisikuile jne kuulunud varade ülevõtmiseks loodi riiklikud aktsiaseltsid (*Gesellschaften mit beschränkter Haftung*). "Põllumajandamiselt Ostland'i" (*Landbewirtschaftungsgesellschaft Ostland G.m.b.H.* (=LO)) hallata anti sovhoosid, kolhoosid, traktorijaamad, rebasefarmid, seemne-, juurvilja- ja puuviljaettevõtted, kalatööstused, nii riigi kui ka kohalike omavalitsuste mõisad (ka natsionaliseerimata või võõrandamata mõisad), samuti küüditatute talud.

³⁵"Kui rektor kutsuti piirkonnakomissariaati koosolekule, sai ta alles seal teada, milles asi seisis. Isegi koosoleku protokoll vastavate punktidega olnud juba valmis kirjutatud, millele ainult palutud veel nii linnapea K. Keerdoja kui ka rektor prof. Kanti allkirja. Rektor keeldus alla kirjutamast ja lahkus pärast lühikest selgitust koosolekult, vaatamata piirkonnakomissari K. Meeneni märkusele: "Kui Teie tõrgute allakirjutamast, tuleb Teil isiklike ebameeldivustega arvestada." [---] Millele

Sama kordus ülikoolile kuuluva apteegi, ülikooli tööstuslike ettevõtete ja ka konventide hoonete suhtes. Viimased olid küll antud sõjaväeasutiste kasutada, kuna neilt saadi ka üüri ja nende abil oli võimalik hooned ülikooli omandina edasi hoida. Sõjaväe mitmete asutiste vaenulik hoiak tsiviilvalitsuse ja SD ning parteiorganisatsioonide vastu sai sellega võimalikult laial määral ära kasutatud.

Erilisi raskusi oli veel usuteaduskonnaga, mida tsiviilvalitsus tahtis iga hinna eest ülikoolist lahutada ja mõned parteivoolud koguni likvideerida. Koostöös piiskop J. Kõpuga,³⁶ kes vastu võttis usuteaduskonna juhtimise, õnnestus pika aja kestel vältida usuteaduskonna ja selle varade eraldamist Tartu ülikooli juurest.

Samuti läks korda vältida saksa keele sissetoomist Tartu ülikooli, milleks tehti mitu katset ja milleks mõned üksikud eesti soost õppejõud telgitaga olid juba oma nõusoleku andnud³⁷.

Sellega, et ümber asunud õppejõud tagasi kutsuti³⁸, vähendati algul haigutavat kateedrite tühjust. Edasi täideti aga juurdekas-

Kant vastas: "Kahetsen, kuid see ei muuda olukorda" [---], kirjutab seda küsimust käsitledes H. Kauri (Kauri, tsit. teos, lk 58).

³⁶Johan Kõpp (9. XI 1874 Holdre v–21. X 1970 Stockholm), usu-teadlane ja ajaloolane, Tartu ülikooli professor 1916–1939 ja 1941–1944, 1923–1928 prorektor, 1928–1937 rektor. Põgenes 1944 Rootsi. 1939–1957 E.E.L.K piiskop, 1957–1964 peapiiskop.

³⁷1942. a pidi nn *Ostland*-ülikoolile üleminekuks osa loenguid peeta saksa keeles. "Selleks otstarbeks käis 1942. aasta sügisel Tartus endine Tartu Ülikooli eradotsent, hilisem Riia Herderinstituudi ja Poseni ülikooli prof. E. Spohr, ning ümberasuja endine Tartu Ülikooli sisehaiguste professor K. Masing.

Kui prof. Spohr, kes muide kandis saksa sõjaväe sonderführeri mundrit, rektorile saksa kavad ülikooli suhtes teada oli andnud, siis lisas ta: "Härra rektor, see asi on otsustatud ja need kavad viiakse ellu. *Ma hoiatan teid selles küsimuses mingit malemängu mängima hakkamast.*"

Oli prof. Spohr lahkunud, sõnas rektor Kant pooleldi omaette "selle malepartii mängime siiski lõpuni", kirjutab H. Kauri (Kauri, tsit. teos, lk 53).

³⁸Saksamaalt tulid tagasi näiteks arstiteadlased Harald Perli (6. VIII 1891 Kavastu v–16. IX 1953 Stockholm), Bernhard Jürgens (9. IX 1895 Elistvere v–2. VIII 1969 Ludwigsburg) ja Jaan Uudelt (15. III 1881 Vastemõisa v–5. XII 1953 Chatham, USA).

vu ja varem väljaspool ülikooli seisnute abil rida kateedreid ja assistentide järelkasv oli täiesti kindlustatud.

Üliõpilaskonna osas ei lastud sisse tuua saksa mustrit *Kameradschaft*'ide ja *Fachschaft*'ide³⁹ kujul ega ka mingit poliitilist propagandat okupeeriva võimu huvides. Kõik katsed sel alal Trooja hobust ülikooli sisse tuua lükati tagasi⁴⁰. Et aga endiseid üliõpilasorganisatsioone ega vilistlaskogusid käiku ei lastud, olenes tsiviilvalitsusest ja Eesti Omavalitsusest. See oli lõppkokkuvõttes isegi hea, kuna vastasel korral oli ette näha tõsisaid raskusi, mis oleksid peatselt võinud viia ülikooli sulgemiseni ja rohkearvuliste arreteerimiseni. 1943. a. Eesti Vabariigi aastapäeva pühitsemisel, mida vastupidi ametlikele korraldustele Tartu ülikoolis tähistati ning loengud ja praktikumid ei toimunud,⁴¹

³⁹*Fachschaft* — kõikide mingis ülikoolis mingit eriala õppivate üliõpilaste ühendus, ka ühe teaduskonna kõigi üliõpilaste ühendus, ka nende esinduskogu.

⁴⁰Rahvakasvatuse peavalitsuse juhataja Boris Mereti märgukirjas 12. III 1942 kirjutati: "Üliõpilaskonna poliitiline kasvatamine nõuab põhjalikku tööd. On täiesti mõistetav, et see peab algama esialgu märkamatuult ning esijärjekorras on vajalik valmistada üliõpilasis sobivat pinda. Rektor Kant arvab, et on õige lähtuda rahvuslikust seisukohast. Kõigepealt on vaja pikkamööda võõrutada varemalt viljeldud valest ajaloo käsitlusest ning üliõpilasis süvendada teadmine, et ida on ajalooline eestlaste vaenlane." (*Pruun katk: Saksa fašistlik okupatsioon Eestis 1941–1944. Dokumente ja materjale*. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk 29.)

⁴¹Eesti Vabariigi 25. aastapäeva 24. veebruaril 1943 ei lubatud tähistada õigel päeval, vaid sellele eelnenud pühapäeval, 21. II, "nähtavasti seepärast, et Saksamaal lükati kõik pühad ette, taha või ei tea kuhu. On arusaadav, et üliõpilased Tartus keelule kiiresti reageerisid. Nad ei ilmunud 24. veebr. loengutele, samuti ka mitte professorid. Tudengid kutsusid lendlehtedes koolipoisse streikima. Õöl vastu 24. veebr. rebiti mõne Saksa asutuse ükselt Saksa vapp (Hoheitszeichen) maha. Litzmann sattus marru ja tahtis ülikooli sulgeda. Toimetati ülekuulamise, prorektor A. Mathiesen pidi kohalt lahkuma, rektori vastu ei saadud midagi ette võtta, kuna ta sel ajal ei viibinud Tartus. Ülikooli sekretär H. Kauri sai kõvasti pähe. Siiski õnnestus dr. Sandbergeri kaasabil ülikooli sulgemine ära hoida," kirjutab O. Angelus (Angelus, tsit. teos, lk 325). Vastupidi viimasele lausele kirjutab H. Kauri, et esmalt lubas Sandberger ülikooli sulgeda ja üliõpilased ning õppejõud rindele saata.

järgnes näiteks Saksa võimude poolt pikem juurdlus, kusjuures kohale sõitnud SD komandör⁴² ja Kindralkomissariaadi poliitilise osakonna juhataja⁴³ teatasid, et nad selleks on Tartu tulnud, et ülikool sulgeda. Varsti tegi ka kindralkomissar⁴⁴ oma arvamise teatavaks, et sellega olevat põhjalik eksitus tehtud, et ülikool on täies ulatuses vastu tema tahtmist käima pandud. Eriti kahetses ta seda humanitaarteaduskondade suhtes, mis olevat täielik nakkuse pesa. Ometi ei õnnestunud ka seekord ülikooli sulgeda.

Saksa sõjajõu ning õnne tagasimineku tegi 1943. a. lõpust peale võitluse ülikooli pärast mõnevõrra hõlpsamaks. Üliõpilaskonna osas aga tunduvat raskemaks, kuna oli tarvis suurt järjekindlust ja osavat taktikat, et üliõpilasi võimalikult suurel määral vabas-

“Kuna ülikool ometi tõendada sai, et asutused olid tegevuses (kliinikud ja laboratooriumid ei saanud ju oma tööd katkestada), siis lõppes asi ülikooli suhtes siiski suhteliselt kergelt.” (Kauri, tsit. teos, lk 57.) Saksa okupatsiooni ajal oli ülikooli prorektoriks (1. IX 1942–15. IV 1943) metsateadlane Andres Mathiesen (1. XII 1890 Sindi–3. V 1955 Stockholm) lähedal, alates 15. IV 1943 põllumajandusteadlane Peeter Köpp (3. IV 1888 Kärstna v–20. VIII 1960 Chicago). Arstiteadlane Artur Linkberg (16. IV 1899 Väätsa–10. II 1970 Tartu) oli 1. XI 1941 määratud ajutiseks prorektoriks majandusalal.

⁴²Saksa Julgeolekupolitsei ja SD komandör Eestis alates 3. XII 1941 oli *SS-Obersturmbannführer* Martin Sandberger (1911–?). Enne seda oli ta juunist 1941 olnud *Sonderkommando Ia* ülem, mis kuulus 1941. a mais loodud julgeolekupolitsei ja SD operatiivgrupi *Einsatzgruppe A* koosseisu (juht Walter Stahlecker; tegutses armeegrupi “Nord” alal). Ülendati septembris 1943 tööle Itaaliasse, pärast seda töötas Riigi Julgeoleku Peaameti (RSHA) *Amt VI*-s. Mõisteti Nürnbergi protsessil surma, otsus muudeti Bonni poliitikute (mh sotsiaaldemokraat Carlo Schmid) eestkostel, vabanes 1958. a Landsbergi kindlusest Baieris. Elas hiljem Stuttgartis.

⁴³Kindralkomissariaadi poliitilise osakonna juhataja oli ajakirjanik Herbert Petersen (4. II 1902 Viljandi–3. VI 1981 Lübeck). Ühtlasi oli ta *Revaler Zeitung*’i peatoimetaja Tallinnas (1942–1944). Oli 1948–1956 Uppsala pastoraadi tsiviilregistri ametnik, a-st 1956 vabakutseline ajakirjanik.

⁴⁴Karl-Siegmund Litzmann (1893–1945?), *SA-Obergruppenführer*. Põgenes Eestist septembris 1945, väidetavasti langes rügemendiülemana Saksamaal.

tada tööteenistusest ja sõjaväkke mobiliseerimisest.⁴⁵ Sama tuli teha assistentuuri ja nooremate õppejõudude suhtes. Hoolimata kõigest kasvas üliõpilaste arv ega olnud madalam kui viimastel aastatel enne sõda. Tõsiseid raskusi hakkas ses osas tekkima alles 1944. a. kevadel, kuid ka siis suudeti vanemate kursuste meesüliõpilased suurel arvul ülikooli juures koos hoida, naisüliõpilastest kõnelemata.

Seoses rindejoone lähenemisega tuli aegsasti, juba 1943. a. sügiskuudest peale asuda ülikooli jt. kultuurvarade varjendamisele. Eriti aktuaalseks muutus see küsimus ja ülesanne 1944. a. jaanuaris/veebruaris. Siis järgnes ka otsene nõue Riias ja Tallinnast, aga ka Rosenbergi ressoorist, et Tartu ülikooli varad ühes isikliku koosseisuga õppejõudude ning teenistujate osas tuleb Saksamaale, nimelt Ida-Preisimaale saata, kusjuures Tartu ülikool võivat esialgu ca 600 üliõpilasega Königsbergi ülikooli katuse all oma tegevust jätkata. Eriti püüti ses suunas mõju avaldada, et see minerk Ida-Preisimaale väliselt toimuks Tartu ülikooli oma palvel. Tekkinud olukorda oli eriti raske lahendada selle tõttu, et osa õppejõude, olgugi neid näputäis, oli omavahelisi koosolekuid pidanud ja vastava kirjaliku sooviavaldusega Riiga riigikomissari⁴⁶ poole pöördunud. Samuti oli Omavalitsuse juht sel seisukohal ja käis isegi Tartus Ülikooli valitsuse koosolekul ses

⁴⁵1942. a augustis seati ülikooli astumine sõltuvusse aastasest töökohusest riigitööteenistuses, eriti aastail 1921–24 sündinute puhul. Neil aastail sündinuid lubati immatrikuleerida alles 1943. a sügisel. 19. II 1943 kutsuti Saksamaale tööteenistusse 1919–1924 sündinud mehed, andes neil formaalselt valida kas Eesti leegioni, Saksa sõjaväe, sõjaväe abiteenistuse või kiviõlitööstuses töötamise vahel. 26. X 1943 kuulutati välja 1925. a sündinute sundmobilisatsioon (määruses mh: "Kaitseteenistuskohuslastele, kes on vastu võetud ülikooli, antakse selle õppeasutuse poolt puhkus"). 10. XII 1943 järgnes 1924. a sündinud meeste mobilisatsioon, 30. I 1944 kuulutati välja üldmobilisatsioon (1904.–1923. a sündinud), 2. VIII 1944 kutsuti teenistusse 1926. a sündinud mehed. 3. VIII 1944 kutsuti lennuväe abiteenistusse 1927. a sündinud noormehed.

⁴⁶SA-Obergruppenführer Hinrich Lohse (1896–1964) määrati Ostland'i riigikomissariks 17. VII 1941, tegutses alates 26. juulist Kaunases, 1. septembrist Riias. Sai pärast sõda 10 aastat vanglakaristust, millest kandis ära kolm aastat. Elas Saksamaa Liitvabariigis.

suunas mõju avaldamas.⁴⁷ Evakuatsioonivagunid olid Tartu raudteejaamas juba ette antud. Suure kiiruga taheti korduvalt ülikooli varasid — vähemasti 400 vagunitäit — teele saata ilma igasugu inventuurita ja nimestikkudeta ja kõige puudulikumas pakkimis-olukorras. Siin päästis olukorra vaid kõige otsesem vastuseis, mis esitati nii suuliselt kui kirjalikult rektori ja kirjalikult ülikooli valitsuse poolt⁴⁸. Samal ajal jätkus ülikooli varade varjendamine kodumaal — Viljandimaal, Pärnumaal, Järvamaal, Harjumaal, Läänemaal ja Saaremaal. Ülikooli kliinikute ja teiste arstiteaduskonna asutiste üleviimine Haapsalu-Uuemõisa andis 1944. a. suvel võimaluse ka enamikul õppejõududel koos oma perekondadega asuda Tallinna—Haapsalu—Paldiski piirkonda ja seega septembris põgeneda välismaale. Koht oli teadlikult valitud nii, et ülima hädaohu korral oleks meri seljataga ja liiklemisvõimalused käeulatuses. Nagu me teamegi, on ligi kolm-neljandikku õppejõudude koosseisust seda teed ka käinud, kes Rootsi, kes muude võimaluste puududes Saksamaale. Ühtlasi on ülikooli varad kodumaal hoitud. Saksamaale evakueerimise korral oleks neist sõjategevuses suur osa võinud kaotsi minna ja hävineda, kõnelemata sellest, et ülikooli kui terviku pealtnäha nõustuv Saksamaale minek oleks jätnud või võinud jätta laias maailmas mulje, nagu oleks Eesti juhtiv intelligents saksasõbralik.

Lõpuks võiks tähendada, et ülikool oli kogu 1941./1942.–1943./1944. a. kestel varikatuseks, mille all mitmesugusel kujul (Rahvastiku Uurimise Toimkond⁴⁹, Aktuaalse Ajaloo Toim-

⁴⁷Tegelikult olid ülikooli valitsuse jt ülikooli kollektiivsete organite (nõukogu, teaduskondade kogud) koosolekud H. Mäe 24. I 1942 korralduse alusel keelatud, kuid rektor otsustas seda määrust mitte täita. Ka Mäe ise oli ülikooli valitsuse koosolekul 21. III 1944. Selle koosoleku protokollilt vt Kauri, tsit. teos, lk 61–65.

⁴⁸Mh protestisid selle vastu oma avaliku pöördumisega 15. IV 1944 soome tuntud kultuuritegelased.

⁴⁹Alates 8. V 1939 oli Kodu-uurimise toimkond töötanud Eesti TA juures, 27. IX 1940 reigistreeriti ta ülikooli juurde. 20. IV 1942 määras rektor E. Kant geograaf Ants Laasi (5. IX 1909 Riisipere v–20. II 1889 California) toimkonna hooldajaks, tegevusluba saadi 19. I 1944. Selle alatoimkonnana töötas Rahvastiku Uurimise Toimkond, mis nt veebruaris 1943 sai Kultuurfondist 5000 RM “töödeks rahvastiku probleemide uurimise alal”. Vt EAA, f 2100, n 13, s 17.

kond⁵⁰) võidi koos käia, sõitusid ette võtta, sõiduvahendeid kasutada, informatsiooni hankida, nõupidamisi korraldada jne. jne.⁵¹

⁵⁰15. IX 1943 kogunes Aktuaalse Ajaloo Komitee koosseisus haridusdirektori abi Juhan Vasar (17. III 1905 Põltsamaa–26. IX 1972 New York), rektor Edgar Kant, piiskop Johan Köpp, professor Jüri Uluots, Rahvakasvatuse Peavalitsuse juhataja Boris Meret (7. V 1958 Riia–6. V 1989 Toronto), Tartu ülikooli raamatukogu direktor Friedrich Puksoo, Johannes Klesment, major Gustav Simmo (16. II 1896 Tori v–30. VI 1958 Denver), Juhan Jaanusson (28. IX 1894 Karksi v–16. I 1961 Tallinn), Eesti Omavalitsuse pressiameti juhataja Karl Päril (19. X 1911 Chişinău mk–10. XI 1999 New York), Heino Tarm (26. II 1916 Tallinn–1. XI 1974 Stockholm) ja Rahvakasvatuse Peavalitsuse töötaja Voldemar Veedam (6. XI 1912 Tallinn–2. III 1983 Washington). Liikmeks oli palutud ka professor Hendrik Sepp, kes suri 5. IX 1943. Komitee valis juhatuse esimeheks Vasara, abiesimeesteks Kanti, Klesmenti ja Simmo, sekretäriks H. Tarmi. Otsustati luua erialatoimkonnad komitee juurde ja kohalikud alatoimkonnad. Eesmärgiks seati enamlastesse puutuva ainese kogumine ja läbitöötamine ning eesti vabatahtlike üksuste tekke ja enamlastevastase võitluse uurimine (vt “Kogutakse materjale enamlastevastase võitluse kohta”. — *Postimees*, nr 212, 15. IX 1943, lk 3). “Oma otseste ülesannete kõrval, enamlaste tegevuse uurimine punasel aastal Eestis, ajas komitee poliitikat, kuna tal oli võimalus legaalsel teel pidada kitsama ringi koosolekuid, saata liikmeid mööda maad ringi ühenduse pidamiseks kohalike inimestega, eestkätt maavanematega jne. Gestapo seda asutust ei sallinud ning pärast vahistamisi [aprillis 1944] uuriti vahialuste ülekuulamisel, mis komitee ja ta üksikud liikmed on teinud, mida taotleb prof. Uluots jne. Komitee peasekretär Heino Tamm [p.o Tarm] oli isegi 4 1/2 kuud kinni” (Angelus, tsit. teos, lk 232). Vt ka Mäe, tsit. teos, lk 265–266.

⁵¹Vt ka Edg. Kant, “Tartu Ülikooli möödunud aasta viljakast tegevusest”. — *Postimees*, nr 228, 26. IX 1942, lk 4; “Tartu Ülikooli õppetöö pidulik algus”. — *Postimees*, nr 250, 23. X 1942, lk 6; “Möök ühes — raamat teises käes”. — *Postimees*, nr 284, 2. XII 1942, lk 4; “Väike-rahvast kannab vaimne jõud”. — *Postimees*, nr 46, 25. II 1943, lk 4; Edg. Kant, “Kaks aastat edukat tööd Tartu Ülikoolis”. — *Postimees*, nr 228, 4. X 1943, lk 4; Edg. Kant, “Tartu Ülikoolis algas jälle töö”. — *Postimees*, nr 238, 15. X 1943, lk 2 jm.

Ostland-ülikoolist vt ka Seppo Myllyniemi, Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944: Zum nationalsozialistischen Inhalt der deutschen Besatzungspolitik (Helsinki, 1973).

ET JÄTKATA OMA ÜLESANNET JA VÕITLUST...

Edgar Kanti kiri
Kaarel R. Pustale

“Eesti mõtteloo” sarjas ilmunud Kaarel Robert Pusta artiklite valimikus Kontrastide aastasada (Tartu: Ilmamaa, 2000; koost. Hando Runnel) on avaldatud 23 kirja, mis K. R. Pusta ja Edgar Kant on teineteisele aastail 1946–1953 saatnud (lk 474–523). Kirjad asuvad Eesti Riigiarhiivis Kaarel Robert Pusta fondis (f 1622, n 2, s 68, l 19–44 p). Pusta kirjad on selles fondis ära kirjadena. Mõni kiri sellest perioodist on puudu või võib asuda väljaspool seda säilikut. Ilmselt ei ole ka kõik nende vastastikku saadetud kirjad Tallinnas, sest osa K. R. Pusta arhiivist sai pärast tema surma endale Hooveri Instituut Stanfordis (105 säilikut aastaist 1918–1964).

Et näidata seda, millised küsimused tegid muret hiljutisele põgenikule, avaldame järgnevalt muutmata kujul ja kommenteerituna uuesti Edgar Kanti vastuse K. R. Pusta esimesele kirjale.

*

Poliitik ja diplomaat Kaarel (Karl) Robert Pusta (29./17. II 1883 Narva-4. V 1964 Madrid) oli aastail 1918–1919 Eesti välisdelegatsiooni liige, hiljem saadikuks Prantsusmaal, Itaalias, Belgias ja Hispaanias, siis saadik Poolas, Rumeenias ja Tšehhoslovakkias, a-st 1935 Rootsis, Taanis ja Norras (asukohaga Stockholmis).

Ta oli välisminister Friedrich Akeli ja Jüri Jaaksoni valitsustes VI 1924–X 1925, Eesti delegatsiooni liige ja juhataja Rahvasteliidus a-st 1921 (IV täiskogu abiesimees 1923). Kutsuti pärast 1934. a märtsipööret tagasi Välisministeeriumi käsutusse. Vabadussõjalaste riigipöördekatse järel 1935 vabastati saadikuametist, vangis 1935–1936, mõisteti kohtus õigeks. Elas a-st 1936 Pariisis, pärast riigiteenistuse õiguse taastamist (1939) oli sealse Eesti saatkonna juures eriülesannetega nõunik.

Ainukese Balti riikide esindajana oli Rahvusvahelise Õiguse Instituudi liige, oli Pan-Euroopa Uniooni ja selle kesknõukogu liige. Esitas koos Coudenhove-Kalergi, Nikolas Palitise, Paul Aueri ja Harry Holmaga 1928. a Prantsuse peaministrile Aristide Briand'ile ettepaneku luua Rahvasteliidu erikomisjon Euroopa Uniooni moodustamiseks.

Lahkus Pariisist enne Saksa invasiooni juunis 1940 Vichy, Madridi ja Lissaboni kaudu Washingtoni, kus sai diplomaadistaatuse. Tegeles seal põhiliselt Eesti kohta käiva informatsiooni levitamise ja organiseerimis ikestatud rahvaste koostööd.

Asutas Washingtonis koos Vene Asutava Kogu esimehe Viktor Tšernovi jt organisatsiooni "Committee for the Promotion of Democracy". Oli sõja ajal New Yorgi Columbia ülikooli juures loodud Euroopa küsimuste komisjoni liige, New Yorgis "International League for the Rights of Man" juhatuse ja nõuandva komitee liige. Oli aastaid Vaba Euroopa Komitee (Free Europe Committee) kaastöeline ja selle Kesk- ja Ida-Euroopa ekspertide komisjoni liige Euroopa integratsiooni alal. Oli ka Ülemaailmse Eesti Ühingu nõukogu esimees, Eesti Ajakirjanike Ühingu USA's esimees jm ameteis. Teigi kaastööd väljaannetele The New York Times, The American Journal of International Law, The New Leader, Journal of Central European Affairs jt.

Kutsuti 1952. a loenguid pidama Strasbourg'i Free Europe College'isse, Madridi, Istanbuli ja Ankara ülikooli. Tal õnnestus taastada Eesti esindused Pariisis ja Madridis ning ta jäi Eesti esindajaks Prantsusmaal ja Hispaanias (asukohaga Madridis). Oli ka Ikestatud Euroopa Rahvaste Esinduse Pariisi delegatsiooni liige, Prantsuse-Balti Ühingu ja Pariisis asunud Rahvusvahelise Vaba Akadeemia liige.

M. O.

12.04.1946, Lund. E. Kanti kiri K. R. Pustale. Originaal.

Lund den 12.4.1946

Härra K. R. Pusta, Sr.

Sea Cliff, L. I., N. Y.

U. S. A.

Austatav härra Minister,

Teie sõbralikule ja huvitavale kirjale olen ma ammuagi vastuse võlgu.¹ Jäin ootama Teie kirjas mainitud broshüüride saabumist ja need tulid

¹K. R. Pusta kirja säilimise kohta puuduvad andmed.

pikka aega². Nähtavasti ei tööta ei post ega bürokraatia veel kiirrongi tempoga. Aga nad tulid ja ma olen Teile nende eest väga tänulik, nagu paljud teisedki, kellega koos me oleme neid siin studeerinud. Teie raamat on praegu meie vana rootsi sõbra prof. Per Wieselgreni³ käes lugeda. Ta on ju ka nüüd Homo lundensis⁴.

Töötasin vahepeal Stockholmis Statistiska Centralbyrå⁵ raamatukogus ja pidin sinna jääma kauemaks, kui algul arvasin, ülesannete tõttu, mis härra A. Rei⁶ minu peale pani. Küsimuses on lähikaudu samad probleemid, mida ma varemalt põgusalt olen puudutanud etüüvides Eesti geökonoomilise asendi kohta⁷ ja "Archives Diplomatiques et Consu-

²Võimalik, et jutt on K. R. Pusta enda brošüüridest, nt *The Soviet Union and the Baltic States* (New York: Felsberg, [1943?]. 53 lk); *Estonia and her Right to Freedom* ([1943?]. Äratrükk ajakirjast *Journal of Central European Affairs*, Vol. 3, No. 3, October 1943, pp. 270–294); *Have the Baltic Countries Voluntarily Renounced their Freedom* (New York: World Association of Estonians, [1944]. 47 lk); *The National Revival of the Baltic Peoples in the XIX and XX Centuries* (S. l., [1944]. 18 lk. Äratrükk ajakirjast *Quarterly Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, January 1944); kõne alla võib tulla ka nädalalehe *The New Leader* 1945. a aprillikuu lisana ilmunud *The Baltic States*.

³Per Väinö Wieselgren (4. VIII 1900 Jönköping–11. II 1989 Växjö), rootsi keele- ja kirjandusteadlane, oli 1931–1941 Tartu ülikooli rootsi keele ja kirjanduse professor. Lahkus Eestist Saksa okupatsiooni ajal Rootsi. Oli 1942–1950 põhjamaade keelte dotsent Lundi ülikoolis. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi esimees (1932–1948) ja aastaraamatu *Svio-Estonica* kõikide köidete toimetaja (a-ni 1971). Avaldanud mälestusteose Eesti okupeerimistest *Från hammaren till hakkorset: Estland 1939–1941* (Stockholm: Idé och Form, 1942; 244 lk).

⁴*Homo lundensis* 'Lundi inimene'.

⁵*Statistiska Centralbyrå* — Rootsi Statistika Keskbüroo.

⁶August Rei (22. III 1886 Kabala v–29. III 1963 Stockholm), riigitegelane ja jurist, 1938–1940 Eesti saadik Moskvas, lahkus sealt 13. VII 1940 Riia kaudu lennukiga Rootsi, septembrist 1944 Otto Tiefi valitsuse välisminister, 9. I 1945–29. III 1963 Eesti Vabariigi peaminister vabariigi presidendil ülesandeis. Eesti Rahvusnõukogu esimees 1947–1963.

⁷Arvatavasti peab E. Kant silmas artiklit "Eesti geopoliitilisest ja geökonoomilisest asendist, eriti Venemaa suhtes". — *Eesti Nädala Album* (Tartu: Eesti Kirjastus-Ühisus "Postimees", 1931, lk 34–41). Vt *Akadeemia*, nr 6, 1990, lk 1229–1250.

lares'is" ilmunud artiklis "L'évolution et l'orientation du commerce extérieur de la région estonienne"⁸. Ma saadan igaks juhuks Teile kumbastki ühe äratõmbe. Need ei ole küll kõige paremad eksemplarid, nad on pidanud läbi tegema tormise meresõidu⁹, kuid mul ei ole valikut. Samale saadetisele lisan ka ühe eksemplari vihust "Estlands Zugehörigkeit zu Baltoskandia"¹⁰. Sellest on veidi modifitseeritud kujul ilmunud ka rootsikeelne väljaanne "Estland och Baltoskandia. Bidrag till Östersjöländernas geografi och sociografi"¹¹, mis oli pühendatud vabahärra Sten De Geer'i¹² mälestuseks. Kahjuks on aga aastaraamat "Svio-Estonica 1935", kus see ilmus, trükist läbi. Seega, kuna mul endal ka eksemplar puudub, pole mul võimalik Teile seda lähendada. Kuid see leidub American Geographical Society (New York)¹³ raamatukogus Publications Seminarii Universitatis Tartuensis Oeconomico-Geographici

⁸E. Kant, "L'évolution et l'orientation du commerce extérieur de la région estonienne". — *Archives Diplomatiques et Consulaires* (Basel), 3, 1938.

⁹Jüri Uluots oli palunud Eestist põgenemiseks ettevalmistusi teinud meestel arvestada veel ühe neljaliikmelise perekonnaga — nagu lahkumisel selgus, E. Kanti omaga. Mootorpurjekas oli peidetud ja ootel Kakumäe ja Rocca al Mare vahelisel mererannal väikeses parandustöökojas. Teele asuti 19.–20. septembri öösel 1944, paadi juhtimise võttis üle kaptenmajor Kõvamees. Esialgu suunduti Saaremaa poole, pimeduse saabudes aga võeti kurss Stockholmile. Paadis oli 49 reisi-
jat, sh 13 alaealist last. Laeval olid peale Uluotsade ja Kantide pere veel Artur Mägi, Artur Keller, Martin Kõstner, Mihkel Truusoot jt. Rootsist randuti Sandhamn. Vt *Korporatsioon Rotalia: Võõrsil 1944–1987* (Toronto: Korp! Rotalia vilistlaskogu väljaanne, 1988, lk 22–24).

¹⁰E. Kant, *Estlands Zugehörigkeit zu Baltoskandia*. (Publications Seminarii Universitatis Tartuensis Oeconomico-Geographici, Nr. 9.) 1934. 34 lk. Vt *Akadeemia*, nr 2, 1992, lk 354–396.

¹¹E. Kant, "Estland och Baltoskandia. Bidrag till Östersjöländernas geografi och sociografi". — *Svio-Estonica*, 1935, lk 79–103. Ka äratrukk: Publications Seminarii Universitatis Tartuensis Oeconomico-Geographici, Nr. 10. 1935.

¹²Sten de Geer (26. IV 1886 Stockholm–1933) oli 1929–1933 Göteborgi ülikooli geograafia ja etnograafia professor.

¹³*The American Geographical Society* — asutatud 1851, vanim üleriigiline geograafiaalane organisatsioon USAs.

sarjas¹⁴. Sama lugu on kadunud prof. Sten De Geer'i tööga "Das geologische Fennoscandia etc", mis on ilmunud ajakirjas "Geografiska Annaler" 1928, H. 1. o. 2. See leidub küll siinses instituudis, kuid mul oleks raske seda siit teele saata, kuna ametlikud eeskirjad näevad ette vaid saatmise võimaluse instituutidele vastava rekvisitsiooni puhul. Ma usun ka seda on kergem saada sealsest American Geogr[aphical]. Soc[iety]. raamatukogust. — Saadan Teile veel prof. P. Wieselgren'i annetuse-na aastaraamatu "Svio-Estonica 1940–43", mille ta väljaandis Rootsis pärast oma lahkumist Eestist. Ta tuli Eestist ära alles 1942. a. algul, s.o. Saksa okupatsiooni ajal. Mainitud viimane aastaraamat on filoloogilis-etnograafilis-folkloristliku sisuga, mis on ka arusaadav, kuna autorid oli tol ajal kodumaal võõra võimu ja voli all¹⁵. — Ma olen siin alates möödunud suvest korduvalt proponeerinud Svio-Estonica väljaandmise jätkamist ja nüüd on prof. Wieselgren asja nii kaugele viinud, et on ka toetusi saadud ja aastaraamat — arvatavasti 1944–46 pealkirja all — ilmub sel suvel tema toimetusel¹⁶.

Edasi saadan Teile prof. Uluotsa¹⁷ broshüüri "L'Etat Estonien Du Point de Vue Historique", mis algupäraselt ilmus "Revue Baltique" is¹⁸ just enne baaside tulekut ja mis saksa okupatsiooni ajal Soome Kirjanduse

¹⁴Sarjas "Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Instituudi Üllitised" ilmus aastail 1931–1940 31 trükist.

¹⁵Svio-Estonica. Årsbok utgiven av Svenska-Estniska Samfundet vid Tartu Universitet. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamat 1940–1943, VII aastakäik. Stockholm, 1943, 166 lk. Raamatus on toimetaja märkimata, autoreiks Aita Kurfeldt-Hanko, Sten Karling, Sigurd Erixon, Gustav Ränk, Edvin Lagman, Per Wieselgren. Aastaraamatut Svio-Estonica ilmus aastail 1931–1971 20 köidet, viimases köites on ka koondregister.

¹⁶Siiski ilmus Svio-Estonica 1944–1948 alles 1948. a Lundis. Autoreiks olid Edgar Kant, Gustav Ränk, Nils Tiber, Helmut Hagar, Oskar Looirts, Arnold Soom, Helmut Pürkop ja Herbert Salu.

¹⁷Jüri Uluots (13. I 1890 Kirbla v–9. I 1945 Stockholm), õigusteadlane ja riigitegelane, Tartu ülikooli õppejõud 1920–1944, Eesti Vabariigi peaminister 12. X 1939–21. VI 1940, siis peaminister vabariigi presidendi ülesandeis kuni surmani.

¹⁸Balti riikide koostöö edendamiseks loodud mitmekeelset ajakirja *Revue Baltique: Organe de la Collaboration des Etats Baltes* (toim. H. Tammer, O. Nonanc, V. Sidzikauskas) jõudis 1940. a ilmuda kaks numbrit (veebruari ja juuni, kokku 304 lk). J. Uluotsa artikkel "L'Etat Estonien du Point de vue Historique" ilmus 1. numbris (lk 20–

Seltsi vastutulekul välja anti eri broshüürina Helsingis, nimelt 1942. a.¹⁹ Selle tõttu oli meil Tartus ülikoolis veel raskusi võõraste võimude poolt ja see väljaanne on nüüd muutunud enam-vähem bibliograafiliseks rariiteediks.

Teises ümbrikus lähetan Teile veel mõned äratõmbed prof. Uluotsa minu kätte jäänud käsikirjadest, mida mõnel määral kasustati ka temale pühendatud mälestusraamatus²⁰. Viimane olevat mulle St[ock]holmis antud informatsiooni põhjal Teile saadetud. Samas ümbrikus lisan ka KAH²¹ poolt kirjutatud kahe artikli käsikirjast tehtud äratõmbed. Samuti muid aktuaalsemaid ülevaateid. KAH' artikleid ei saa kuidagi tema enda nime all kasutada, kuna ikka veel ei ole selge tema ja proua saatus. Üht me vaid teame, et ta Eestisse on pidanud jääma ja nimelt Haapsallu, kust ta ei jõudnud õigeks ajaks Rohukülla.

Stockholmis olles oli mul juttu kolleg N. Kaasik'uga²² ka Teie poolt kavatsetavast koguteosest²³. Minu teada peaks osa selleks ettenähtud

28), seega mitte enne N. Liidu sõjaväebaaside rajamist Eestis, nagu E. Kant ekslikult kirjutab.

¹⁹J. Uluots, *L'Etat Estonien du Point de vue Historique*. Helsinki, 1942. 14 lk.

²⁰Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat. (Prof. Jüri Uluotsa Mälestuse Jäädvustamise Toimkonna Toimetis. Välis-Eesti kirjastustoimkonna väljaanne 6.) Toim. J. Klesment, H. Kompus, E. V. Saks. Stockholm, 1945. 67 lk. E. Kantilt on selles artikkel "Jüri Uluotsa Tartu ülikoolis ja eesti teaduses" (lk 34–42), teised autorid on August Rei, Arnold Soom, Johannes Klesment, Otto Pukk, Richard Ränk, Heikki Leesment ja Jaan Lattik.

²¹Karl August Hindrey (15. VIII 1875 Abja mõis–9. I 1947 Iru), prosaist, ajakirjanik ja karikaturist. Eestist põgenemisel 1944. a septembris jäi Hindrey koos naise Amaliega (1890–1958) laevast maha. Ootas pärast 20. septembrit Haapsalu lähedal rannas, Tallinnasse tagasi pöördudes kohtas jurist Olli Oleskit (16. IV 1906–26. II 1988), kes aitas ta valenime all paigutada Tallinna nn kroonikute haiglasse ning oktoobrist 1944 Hans Kuuse nime all Iru vanadekodusse, kus Hindrey ka suri. Maetud Metsakalmistule Tallinnas.

²²Nikolai Kaasik (22. IX 1900 Kuressaare–25. V 1950 Stockholm), õigusteadlane. Oli 1928–1931 ja 1933–1944 Tartu ülikooli rahvusvahelise õiguse õppejõud, 1936–1940 ka Välisministeeriumi poliitilise osakonna direktor. Põgenes 1944 Rootsi, oli 1945–1950 arhiiviassistent Avaliku ja Rahvusvahelise Õiguse Instituudis.

²³Pole selge, millist teost E. Kant silmas peab.

artikleid juba valmis olema ja ma andsin mõned üle ka nendest, mis meie kodumaal olles prepareerisime²⁴. Osa neist läheb nüüd "The Baltic Review"²⁵ käsutusse, nagu prof. Kaasik mulle teatas. — Üle selle on mul veel üks pikem — ca 50–60 masinakirja lehekülge — ülevaade enamliku majanduse kohta Eestis 1940/41. a. Kahjuks on tuleku kiirusega kaasa võetud vaid saksakeelne tõlge; originaal ja prantsuskeelne tõlge on nähtavasti jäänud maha kuhugi Põhjarannikule. Kui selline ülevaade peaks Teile tarvilikuks osutama, siis võiksin ma lasta teha sellest koopia. Ülevaade on põllumajanduslikus osas eriti põhjalik, kuid annab ka tööstusest, kaubandusest, rahandusest ja elatisoludest tol ajal küllaldase pildi, mis laseb end 1944–46. a. andmetega kergesti täiendada.

Teie küsitlute, kuidas on allakirjutanu tuleviku väljavaated? — Tõtt öelda, ei ole ma palju selle üle pead murdnud, kuna käed on olnud tööd täis ja muidki mõtteid küllalt mõtelda. Aga vahete vahel tikub ka selliseid mõtteid tulema. — Tõotan siinses Geogr[aafia]. Instituudis nn. arkivassistent'i²⁶ kvaliteedis oma vana sõbra ja kolleegi Helge Nelson'i²⁷ juures, kes on muide pikemat aega ka USA-s sealseid rootslaste asundusi uurinud ja kelle suur teos "The Swedes and the Swedish Settlements in North America" (1943)²⁸ on seal tähelepanudava vastuvõ-

²⁴Saksa okupatsiooni ajal Eestis olnud teadlased valmistasid Soomes ja Rootsis olnud Eesti Välisdelegatsiooni ja Eesti Vabariigi Rahvuskomiteega seotud eesti tegelaste palvel ette ülevaateid Eesti kohta — eriti mõlema okupatsiooni ajal.

²⁵Rootsis asutatud Balti Humanistliku Ühingu ajakirja *The Baltic Review* esimene number ilmus 1945. aastal. Peatoimetaja oli Albert V. Wéger, toimetuskolleegiumis eestlaste poolt Ants Oras, Aino Kallas, Harald Perlitz, Nikolai Kaasik ja Gustav Ränk, toimetajaiks Arvo Horm, Juozas Lingis ja Andrejs Johansons. Numbrist 2–3 (1946) on toimetuskolleegiumis G. Ränga asemel K. R. Pusta. Ajakiri ilmus 1949. a-ni Stockholmis. Aastail 1953–1971 ilmus USAs, kokku 38 vihikut.

²⁶Arhii viassistenti kohad olid Rootsi võimud loonud põgenike abistamiseks. E. Kant oli Lundi ülikooli Geograafia Instituudi juures arhii vitööliseks aastail 1945–1947.

²⁷Helge Nelson (15. IV 1882 Ystad–3. I 1966 Lund), geograaf. Oli Lundi ülikooli professor 1916–1947, Lõuna-Rootsi Geograafia Ühingu sekretär 1925–1950.

²⁸*The Swedes and the Swedish Settlements in North America I–II*. (Skrifter utg. av. Kungl. Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund, 37.) (Lund: C. W. K. Gleerup; New York: A. Bonnier; [etc. etc.], 1943.)

tu osaliseks saanud. — Siinsed töövõimalused ühe pagulase seisukohalt vaadates on suhteliselt head. Olen pidanud Lundi ülikooli ja Sydsvenska Geografiska Sällskapet'i²⁹ kutsel ka mõned loengud ja peale selle töötanud "Svenska Uppslagsbok'i"³⁰ kaastöölisena eriti Baltimaade ja Ida-Euroopa aga ka oma välisuurimise ala — Vahemeremaade ja Põhja-Aafrika — osas. Sest ma pean ju ka oma pere eest hoolitsema ja lapsi koolitama³¹. — Õieti ei oleks mul tahtmist Rootsist lahkuda. Ka Prantsusmaale mitte, igatahes mitte lähemas tulevikus. Mul on seal säilinud rida vanu sõpru ja kolleege, mõned on ka surnud. Olen olnud nendega kirjavahetuses, samuti kui kolleegidega Alžiiris. Nende kirjadest paistab, et nad soovitavad oodata kuni sealne olukord stabiliseerub, mis ei ole praegu kuigi kiiduväärt ei majanduslikult ega poliitiliselt. Neil on ka suuri raskusi teadusliku toodangu trükkimisega. — Ka kolleeg A. Aspel'ilt³² olen saanud kirja. Ta kavatses selle kohaselt suveni Pariisi jääda, et oma sealsed üritused lõpuni viia enne kui ta Iowasse siirdub. Ka Tartus olnud Institut Scientifique Français'i³³ end. juhataja profes-

²⁹Lõuna-Rootsi Geograafia Ühing.

³⁰*Svensk Uppslagsbok* (Rootsi teatmeramat; 2., ümbertöötatud trükk. Malmö: Norden, 1947–), entsüklopeediline teatmeteos. E. Kant olevat sellesse kirjutanud üle 300 artikli.

³¹Abikaasa pedagoogikateadlane Leida Helene Kant (sünd. Kalling, a-st 1929 Kant; 25. III 1904 Elistvere v–27. VII 1971 Lund) töötas Rootsis a-ni 1966 Malmö linnaraamatukogu bibliotekaarina; tütar Maret (1930–?), poeg Mart (1934).

³²Aleksander Aspel (10. VI 1908 Mustvee–21. III 1975 Iowa City, USA), kirjandusteadlane. Oli 1938–1946 Pariisis *École Nationale des Langues Orientales*'i eesti keele lektor, 1944–1945 ka lektor USA armees peastaabi keeltekoolis. Läks 1946. a prantsuse keele ja kirjanduse õppejõuks Iowa ülikooli USAs.

³³*L'Institut Scientifique Français à Tartu* ehk Tartu Prantsuse Teaduslik Instituut tegutses Tartus teadus- ja kultuuriseltsina aastail 1922–1941. Instituudi tegelikuks juhiks a-st 1929 oli Lucien Rudrauf. Pärast nõukogude okupatsiooni kaotas instituut juriidilise isiku õigused, kuid kuulus endiselt ülikooli juurde. Lõplikult likvideeriti juba pärast sõja puhkemist 1941. a.

sor L. Rudrauf³⁴ on "sain et sauf"³⁵ asukohaga: Illkirch (Bas-Rhin). Ta saavat kohale Strassbourg'i ülikooli juurde. Tartu Ülikooli juures olnud Prantsuse Instituudi likvideerisid enamlased 1940. a.; 1941. a. sõjasuvel — Tartu lahingu ajal, mis kestis 2 nädalat, millest ma ise Omakaitse ridades osavõtsin³⁶ enne saksa eelvägede saabumist — põles aga hoone, milles instituut asus, maha.³⁷ Hiljem püüdsime hoolimata uue okupandi keelust instituuti jälle sisustada. Õnnestus ka kuus suurt kastitait prantsuse literatuuri hankida ja F. Puksoo³⁸ täiendas ka ülikooli pearaamatukogu antikvariatidest saadava prantsuse literatuuriga. Seda kõik otstarbel, et kui jälle "õiged ajad" tulevad, saaksime instituudile kergemini uued jalad alla. M[onsieur]. Léon Vaganay³⁹, kes saksa okupatsiooni ajal prantsuse keele lektorina edasi fungeeris ja osalt ka Rudrauf'i ülesandeid täitis, on aga Eestisse sisse jäänud. Viimase kirja sain temalt veel Tallinnas olles⁴⁰, siis oli ta lahingtegevuse eest varju läinud ühte tallu Ida-Viljandimaal.

Jah, mis mind esmajoones huvitaks, on võimalus teatavaks ajaks rahulikult pühenduda kirjutamise tööle. Ma ei kõnele siinkohal ainuüksi teadusliku väärtusega töödest, milleks on siinseis publikatsioonide seeriates avaldamise võimalusi. Pigemini huvitab mind asjade praegu-

³⁴Lucien Charles Rudrauf (8. I 1890 Belfort–2. II 1968 Praha; suri uurimisreisil) oli a-st 1922 Tartu ülikooli erakorraline õppejõud prantsuse kirjanduse alal, a-st 1934 prantsuse keele, kirjanduse ja kultuuri professor. Pidas ka kunstiajaloo ja romaani filoloogia loenguid. Mobiliseeriti 1939 Prantsuse sõjaväkke.

³⁵Pr *sain et sauf* 'elus ja terve'.

³⁶E. Kant tegutses 1941. a Elva ja Tartu Omakaitse ridades.

³⁷Õöl vastu 13. juulit 1941 hävisid sõjatules Prantsuse Teadusliku Instituudi varad ja raamatukogu Veski tn.

³⁸Friedrich Puksoo (23. I 1890 Meeksi v–18. X 1969 Tallinn), raamatuteadlane ja bibliograaf. Oli 1919–1944 Tartu ülikooli raamatukogu juhataja, 1927–1945 ka raamatukogunduse ja bibliograafia õppejõud. Aastail 1945–1954 vangilaagris Valgas ja Narvas.

³⁹Léon Vaganay (15. IV 1909 Dunkerque–8. V 1951 Bourg-en-Bresse) oli 1932–1946 Tartu ülikooli õppejõud. Pääses pärast sõda Prantsusmaale. Tema Tartu-ajast pärast 1944. a annab teateid Jaan Roosi päevik *Läbi punase öö*, I–III. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1997–2001.

⁴⁰E. Kant põgenes koos ülikooli rektoraadi ja kantseleiga Jõgevalt ööl vastu 26. augustit 1944 edasi Tallinna, kus asuti Tõnismäele end. Haridusministeriumi hoonesse. 19. septembril 1944 lõpetati Haridusdirektooriumi korraldusel tegevus.

ses ja kujunevas seisundis materjalide töötlemine ja väljaandmine, mis ma olen kaasa toonud nn. Peipsi-taguse ala, Ingerimaa, Oudovamaa ja Pihkva-ala, kohta, kus oli suurem eestlaste asustus (1926. a. loenduse ja Zolotarjev'i⁴¹ järgi ca 60 000 eestlast). Selle ala kohta kogusin ma 1942. ja 1943. a. suvel — mil see ala oli teatavate raskustega siiski kättesaadav — osalt noorte sõjameeste ja teaduslike stipendiaatide abil rohke ja mitmekülgse materjali⁴². (Sellest oli ka kolleeg Uluots tihedalt huvitatud, me nägime kodumaal tol ajal ette sõjavankri tagasiveeremist ja rehkendades teoreetiliste võimalustega 1918/1919. a. sündmuste mutatis mutandis⁴³ kordumiseks laskime reservistidel stipendiaatideuurijate maski all tutvuda piiritaguse alaga ja koguda selle kohta ka muidu kättesaadamat kaardimaterjali.) Kogutud ja olulises osas kaasa toodud materjal ei anna mitte ainult pildi meie sealse kolonisationsiooni saatusest, vaid ka põhjaliku analüüsi sotsiaalmajandusliku ja kultuurilise elu kujunemisest enamliku režiimi ajal 1918–1941. a. vahemikus ühes kõigi nende etappidega, kolhoosisüsteemi sisseviimisega, ebausaldatava elemendi väljakammimisega, korduvate küüditamistega, eesti, ingeri ja läti vähemusrahvuste väljajuurimisega ja üldse “Tragoedia humana’ga” enamlikus purgatooriumis ja töötava rahva paradiisis. See, minu arust väga rabav, statistiliselt, illustratiivselt ja jutustusprotokollide läbi dokumenteeritud materjal, näitab kõige selgemini, mida Eestit—Lätit—Leedut võiks järgmise 20 aasta kestel oodata, kui nad peaksid niikauaks jääma “raudse eesriide” taha. Trükis ilmudes võiks see dokumentat-

⁴¹E. Kant viitab siin teosele: D. A. Zolotarev, *Etičeskij sostav naselenija Severo-zapadnoj oblasti i Karelskoj ASSR*. Leningrad, 1927.

⁴²12. III–13. IX 1943 olid (kahe vaheajaga) Jüri Uluotsa ja Edgar Kanti innustusel Ida-Peipsimaa eestlaste asualal Tartu ülikooli õppejõud ja stipendiaadid aja- ja õigusloolane Ilmar Arens, rahvaluule- ja keeleteadlane Felix Oinas (6. III 1911 Tartu), keeleteadlane Mihkel Toomse (18. XI 1905 Lümända v–21. II 1986 Leicester), tõlkija ja ajakirjanik, üliõpilane Gregor (Georg) Wahher (Vaher) (14. VIII 1912 Tartu—juuli 1957 Tapa) ja Narva koolinõunik August Pikkoja. Kaitserühma juhtis agronoomiaüliõpilane leitnant Julius Lõokene (9. V 1908 Sangaste v–2. II 1945 Saksamaa, ilmselt langes rindel). 1944. a kevadel koostati 495-leheküljeline “1943. a. Peipsitaguses teostatud uurimistöö aruanne”. Juba samal ajal ajal ilmus Ilmar Arensilt ja Felix Oinaselt sellel teemal ohtralt artikleid *Postimehes* ja *Eesti Sõnas*, hiljem on eriti I. Arens avaldanud pikemaid käsitlusi. Vt ka I. Arens, *Peipsitagused eestlased: Fakte, dokumente ja mälestuspilte Ida-Peipsimaa uurimust 1943–1944*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994. 86 lk.

⁴³Lad. *mutatis mutandis* ‘vajalike muudatustega’.

sioon jätta sügava mulje ja olema ka üheks väheseks võimaluseks selle eesriide tagusse ellu sissevaatamiseks.

Siinses olustikus ja siin valitseva ettevaatliku hoiaku tõttu ei ole selle töö avaldamine mõeldav. Ka nõuaks selle trükki kohendamine võimalust teatav aeg asjale pühenduda. Seda ma aga oma praeguse töökoormatise juures teha ei saa. Ka oleks sellise töö avaldamine oluline eestkätt inglise keeles. Seda ma aga sedavõrd ei valda, et saaksin selles kirjutada. See-ga tuleks küsimusse ka tõlkekulude küsimus. — Kõige selle tõttu olen hakanud mõtlema uurimistoetuse saamisele Rockefeller Foundation'ilt, kelle stipendiaadina ma omal ajal töötasin Prantsusmaal ja Hollandis⁴⁴. Selle võimaluse avanedes töötaksin ma meeeldi asukohaga Rootsis, kuna mul siinsete ja siit kättesaadavate soome arhiivide ning kogude (Ingerimaa!) kaudu oleks võimalik kergemini materjali täiendada, eriti ajaloolises osas.

Minu vanad tuttavad Rockefeller Foundation Division of Social Sciences (49 West 49-th Street, New York 20) juurest on aga aastate eest lahkunud, Mr. Tracy B. Kittredge olevat kusagil USA Navy's.⁴⁵ Division'i praegune direktor Mr. Joseph H. Willits⁴⁶ teatas, et nende esindaja on Euroopas ringsõidul ja tema vastava report'i põhjal koostatakse kava Euroopa teadlaste toetamiseks. Too esindaja ei ole Rootsit külastanud. Kas ta seda üldse teeb, on küsitav, kuna sõja all raskemini kannatanud maade (Prantsuse, Belgia, Hollandi, Kreeka jne) olustiku tõttu pööratakse peamine tähelepanu nende maade teadlaste toetamisele. Ida-Euroopa pagulased kipuvad — vähemasti esialgu — taustale jääma.

⁴⁴Rockefeller Foundation on loodud 1913. a New Yorgis tervishoiu, arsti-, loodus- ja sotsiaalteaduste edendamiseks. E. Kant oli Rockefeller Foundation'i stipendiaadiks 1. IX 1931–1. IX 1932, töötades majandus- ja linnageograafia alal Pariisis, Amsterdumis, Haagis ja Grenoble'is.

⁴⁵Tracy Barrett Kittredge (1891–?) oli 1930. a-il Pariisis elades Rockefeller Foundation'i sotsiaalteaduste ala abidirektor, aastail 1941–1950 oli komandeeritud Euroopas asuvate USA merejõudude komandöri staabi juurde.

⁴⁶Joseph Henry Willits (1889–1979) oli 1939–1954 Rockefelleri fondi sotsiaalteaduste osakonna juhataja. Ta arhiiv asub The Rockefeller Archive Center'is New Yorgis.

Teie algatused ja pingutused The Baltic University⁴⁷ toetamiseks Hamburgis, kus on palju ka Tartu õppejõude, on kõigiti tänuväärased. Ma arvan, et Tartu Ülikool ja tulevane Vaba Eesti saavad seda kõrgesti hindama, mida Teie sel alal teete. Siin Rootsisis oleme me katsunud eestkätt hoolitseda teadusliku järelkasvu eest. See on andnud osalt juba tulemusi, kuigi on teha veel küllalt. Loodan, et rida noori saavad siin magistreerida ja promoveerida. On tarvis eestkätt nende töömeeleolu ergutada ja neile ka vaimselt ning materjaalselt abiks olla. Kahjuks ei ole meil selliseid ressursse omast käest nagu neid siin viibinud norralased-taanlased evisid ja nagu neid ka praegu lätlastel näib olevat. See kõik ju oleneb sellest, et sõjaelseil aastail ei taibatud teha ettenägelikke paigutusi, kuigi sellest oli juttu nii Leo Sepp'a,⁴⁸ K. Selter'i⁴⁹ ja teistega. —

Kokku on üliõpilaste ja magistrantide ning doktorantide arv Rootsisis küllaldaselt tähelepandav, võib olla suurem kui liitlaste tsoonis Saksas. Aga seal on häda suurem ja võimalused väiksemad, mistõttu Teie abistav käsi on tabanud just õigesse kohta.

Isiklikult oleksin ma Teile väga tänulik, kui Teie New York'is käies juhtuksite Mr. J. H. Willits'i juures selgitada võivat Eesti pagulasteadlaste uurimistoetuste küsimust. Omas osas oleksin valmis sel korral töökava esitama ja minu prantsuse, rootsi, hollandi, sveitsi j.t. kolleegid on valmis olema allakirjutanu interpretöörid allakirjutanu suhtes. Ma usun, et selleks on valmis Ohio University juurest ka prof. Eug. Van Cleef⁵⁰.

⁴⁷*The Baltic University* — Balti Ülikool, tegutses 1945. a-st kuni töö lõpetamiseni võimude nõudel 30. IX 1949 Saksamaal Briti tsoonis Hamburgis. Üliõpilasiks oli u 2000 eesti, läti ja leedu noort (neist eestlasi u 300 ehk 15%), õppejõudusid üle 200 (neist eestlasi u 50 ehk 20%). Esimene eestlaste-osa rektor oli astronoom Ernst Öpik. Tegutses kaheksa teaduskonda. Vt Elmar Järvesoo toimetatud koguteost *Balti Ülikool Saksamaal 1945–1949. The Baltic University in Germany 1945–1949* (Toronto, 1991. 518+XIII lk).

⁴⁸Leo Sepp (7. XI 1892 Simuna khk–13. XII 1941 Ussolje laager), pangandus- ja riigitegelane. Oli maist 1938 kuni juunini 1940 majandusminister. Arreteeriti 15. II 1941.

⁴⁹Karl Selter (24. VI 1898 Kapu v–31. I 1958 Genf), riigitegelane. Oli Eesti Vabariigi majandusminister 1933–1938, maist 1938 oktoobrieni 1939 välisminister, hiljem saadik Rahvasteliidu juures Genfis jm.

⁵⁰Eugene van Cleef (1887–?) oli geograafiaprofessor Ohio ülikoolis. Oli huvitatud ka Balti- ja Skandinaavia maadest, see on kajastunud mitmes raamatus (nt *Finland — the Republic Farthest North* (Columbus:

Samuti oleksin tänulik end. Kaunase prof. Kazys Pakštas'e⁵¹ aadressi eest. Teie nimelt tsiteerite tema "The Baltoscandian Confederation'i"⁵² oma teoses. Järeldan sellest, et Pakštas on USA-s, võib-olla Chicagos, kust ta abikaasa vist pärines.

Tänulik oleksin ka Teie viimatisaadetud teose mõne lisaeksemplari eest. Siinses Utrikespolitiska Föreningen'i⁵³ juhtivate isikute hulgas leiaks see tähelepanu ja huvi.

Kui ma lisaks senisaadetuile saaksin millegagi veel Teile abiks olla Teie tähtsas töös, mida meie siin kõik elavalt jälgime, nagu Teie reageerimist Fultoni-kõnele⁵⁴, siis palun sellest teatada. Järgmisel korral reageerin ma kindlasti kiiremini kui sel, mil minu Stockholmis töötamine ja trükiposti aeglane saabumine nii pika vaheaja esile kutsusid. Samuti olen tänulik iga marginaali eest sealsete olusuhete kujunemise ja maailmasuhtumise üle.

Tänades Teid paljude siinsete kolonii liikmete nimel Teie lakkamatu tegevuse eest ühise asja heaks saadan Teile südamlikke ja häid tervitusi ning kirjutan

tõsise austusega

Teie Edg. Kant.

The Ohio State University Press, 1929)) ja paljudes artiklites (nt "East Baltic Ports and Boundaries". — *Geographical Review*, April 1945).

⁵¹Kazys Pakštas (29. VI 1893–11. IX 1960 Chicago), leedu geograaf. Ta tööde hulka kuuluvad *Le climat de la Lituanie* (1926, doktoritöö); *Baltijos respublikų polit. geografiija* (1929); *The Lithuanian Situation* ([Chicago:] Lithuanian Cultural Institute, 1941. 61 lk); *Lithuania and World War II* (Chicago: [Lithuanian Cultural Institute], 1947. 80 lk).

⁵²K. Pakštas, *The Baltoscandian Confederation* ([Chicago:] Lithuanian Cultural Institute, 1942. 28 lk).

⁵³*Utrikespolitiska Föreningen* — Lundi ülikooli juures tegutsenud Välispoliitika Ühing. Nt novembris 1944 oli selle korraldusel toimunud diskussiooniõhtu "Eesti okupatsioonide all" Ivar Põhli ettekandega.

⁵⁴*Sir* Winston Churchilli kõnet 5. III 1946 Missouri osariigis Fultonis on peetud nn külma sõja avalöögiks.

ALEKSANDER VARDI

PEAPIISKOP EDUARD PROFITTLICH

Elu ja saatus

Lambert Klinke

Tõlkinud Jaan Isotamm

*Õdedele M. Vojtecha Zikešovále, M. Hyacinta
Jedlickovále ja M. Benedicta Březinovále
tänu ning tunnustusega.*

Taasiseseisvumise väljakuulutamise 20. augustil 1991 tegi võimalikuks päästa eesti rahvuse hävitamine sovettide süsteemi poolt unustuse hõlmast ning muu seas heita valgust ka Eesti esimese reformatsioonijärgse katoliikliku peapiiskopi Eduard Profittlichi saatusel. 22. veebruaril 2002 täitub 60 aastat selle suure usutunnistaja surmast, kes otsustas jagada eesti rahva kannatusteed omaenda elu ohverdamisega.

Eduard Profittlich sündis 11. septembril 1890 Birresdorfis põlises talupojaperes, kaheksandana abielupaar Dorothea (sündinud Seiwert, 1850–1913) ja Markus Profittlichi (1846–1920) kümnest lapsest. Pärast Leimersdorfi algkooli lõpetamist valmistas kohalik vaimulik teda 1904. a ette Ahrweileri progümnaasiumi kvartasse astumiseks. Seal läks ta 1909. a ülestõusmispühade ajal üle Linzi gümnaasiumi ülemsekundasse ning tegi seal abituriumi 1912. aastal. Oma venna Peteri (1878–1915) eeskujul, kes suri

Tõlgitud käsikirjast "Erzbischof Eduard Profittlich SJ — Ein Lebensbild".

misjonärina Brasiilias, tahtis ta astuda ordupreestriks saamise sooviga Jeesuse Seltsi. Ent oma vanemate soovil, kes lootsid temalt saada veidi majanduslikku toetust, kui temast saab ilmikute võimalik, astus ta Trieri vaimulikku seminari ja ühtlasi valmistus seal salaja jesuiitide ordu vastuvõtukatseteks. Oma poja korduvatele pealekäämistele järele andes nõustusid vanemad lõpuks tema sooviga, nii et Profittlichist sai 11. aprillil 1913 noviits s'Heerenbergi jesuiitide juures. Et ta oli juba osa oma teoloogilistest õpingutest lõpetanud ja et orduülemused kartsid puhkenud Esimese maailmasõja tõttu "tavalise korralduse katkemist", saadeti ta juba 20. septembril 1914 Valkenburgi jesuiitide kõrgkooli. 4. jaanuaril 1916 sai ta Trieri toomkirikus Poona piiskopilt Hermann Döringilt (1859–1951) lõpuks tonsuuri ning pühitsuse alamdiakoniks.

Pärast sõjalise algväljaõppe saamist ning teenistust sanitari ja operatsiooniabilisena Verziersi laatsaretis jätkas Profittlich sõja lõppedes taas oma filosoofia- ja teoloogiaõpinguid Valkenburgis ning pühitseti seal 26. märtsil 1922 Kölni peapiiskopi kardinal Karl Josef Schulte (1871–1941) poolt diakoniks ja 27. augustil 1922 pühitses Roermondi piiskop Lorenz Schrijnen (1862–1932) ta preestriks. 30. augustil 1922 pidas Profittlich oma Leimersdorfi Püha Stephani kodukirikus esmakordselt missat.

Pärast seda kui paavst Pius XI (1857–1939) oli 1922. a septembris usaldanud *Pontificio Istituto di Studi Orientali* jesuiitide ordule, andis värske preester Profittlich end vabatahtlikult Venemaa misjoni käsutusse ning saadeti seetõttu edasisteks ettevalmistavateks õpinguteks Krakovisse, kus ta promoveerus 1923. a juunis filosoofiadoktoriks ja 1924. a juulis teoloogiadoktoriks. Ent vahepeal oli Püha Tool pidanud vajalikuks "õigeaegsel ja osalisel põhjusel" astuda välja kommunismi vastu Venemaal, mis tegi Profittlichil sealse tegevuse võimatuks, nõnda et ta pärast oma tertsiati Czechowice-Dziedzices (1924. a septembrist kuni 1925. a juunini) määrati 1925. a augustis rahvamisjonäriks, eksortsistiks ja jutlustajaks Opolesse (Oppelni), kus Profittlich teenis kuni 1928. a märtsini. Sealt kutsuti ta 9. märtsil 1928 Hamburgi ning temast sai Püha Ansgari (Väikese Micheli) kiriku kaplan eriülesandega poolakate hingehoolde alal. Jeesuse Seltsi Hamburgi osakonnas andis ta 2. veebruaril 1930 ka igavese professi (munga-töötuse). Tema intensiivne töö ja panus inimeste hüvanguks, mi-

da niihästi Hamburgis kui ka varem Opoles oli kõrgelt hinnatud, eelkõige aga tema kogemus poolakate hingehoolde alal (peaaegu kõik koguduste liikmed Eestis olid poola päritolu) olid tähtsal kohal põhjuste hulgas, miks tolleaegne apostellik administraator Eestis, peapiiskop Antonino Zecchini (1864–1935) kutsus Profittliche 4. detsembril 1930 Tallinna Püha Peetruse ja Pauluse koguduse preestriks.

Katoliku kirik Eestis, mis reformatsiooni käigus oli peaaegu täielikult likvideeritud, kuulus alates 1783. a 15. aprillist oma mõlema väikese kogudusega Tallinnas ja Tartus Mogiljovi peapiiskopkonna koosseisu, kuni ta 22. septembril 1918 liideti äsjaasutatud Riia diötsesiga. 1921. a saatis paavst Benedictus XV (1851–1922) pärastise peapiiskopi Antonino Zecchini apostellikuks visitaatoriks Eestisse, 25. oktoobril 1922 nimetas paavst Pius XI ta apostellikuks delegaadiks kolme Baltikumi riiki ning koos apostelliku administratuuri rajamisega Eesti jaoks 1. novembril 1924 esimeseks apostellikuks administraatoriks (residentsiga Riias).

Püha Tooli tugevnenud jõupingutused õigeusklike ümber neis maades, kus katoliku ja õigeusu kirik territoriaalselt kokku puutusid, olid taustaks, miks Eesti allutati 11. mail 1931 "erilise apostelliku nuntsiatuurina" *Commissio Pro Russia*'le ning Profittlich nimetati uueks apostellikuks administraatoriks *ad nutum Sanctae Sedis**. Kuigi hingehoolde oli ebatavaliselt raske katoliiklaste väikese hulga, nende mitmekeelsuse ja hajutatuse tõttu, algas koos uue kirikuõigusliku staatusega katoliku kiriku tulemusrikas ja viljakas ülesehitamine Eestis. Üsna varsti hakati ka avalikkuses tundma üldist huvi Profittliche tegevuse vastu, tema jutlusi käisid meelsasti kuulamas ka teiseusulised ning kuukirja *Kiriku Elu*, mida ta peagi välja andma hakkas, loeti eelkõige eesti haritlaskonna hulgas. Peatselt tekkisid uued kogudused Narvas, Pärnus, Rakveres, Petseris ja Kiviõlis ning eelkõige kasvas just eestlastest katoliiklaste arv. 1934. a tegutses Eestis juba kümme katoliku preestrit, neile lisandusid Poola ja Tšehhi nunnad, kes hoolitsesid lasteaedade, Tallinna administratuuri ning hiljem ka nuntsiatuuri eest. Erilist raskuspunkti nägi Profittlich noorte usulises kasvatamises, selleks pidas ta korrapäraseid usuõpetus-

*Püha Tooli märguandel. *Tlk.*

tunde viies keeles neljas eri koolis. Peale selle tegi ta esimese katse lastekoduga, kus nunnade juhatusel kasvatati nelja tüdrukut ja kuut poissi koguduse kulul. Hiljem andis ta lastekodule kindla struktuuri ning avas kohalike vaimulike kasvatamise vajadust silmas pidades konvikti viieteistkümnele poisile ning tema tegevus selle maja juhtimisel sai nii suure tunnustuse osaliseks, et ka mittekatoliiklastest vanemad palusid oma lapsi seal kasvatada. Profittlich rääkis hiljem sellest ajast kui “raskeimast jaost Issanda viinamäel”, ent ta iseloomustas oma tööd ka kui “lootusrikkamat Kristuse riigi jaoks kui kuskil mujal”.

Peale oma ulatusliku tegevuse hingevarjana taotles Profittlich sel ajal pikaajaliste läbirääkimistega ka katoliku koguduste õiguslikku kindlustamist, mis tõi 6. mail 1932 kaasa usuühingute liidu Katoliku Kirik Eestis tunnustamise. 28. septembril 1933 hindas paavst Pius XI Profittlichi mitmekülgset tegevust katoliku kiriku vaevalise ülesehitamise alal Eestis tema nimetamisega eraaudientsil apostellikuks protonotariks. Peale eesti rahva pidevalt kasvava huvi katoliku kiriku vastu arenesid järgneval perioodil Profittlichi mitme algatuse tulemusena ka diplomaatilised sidemed Püha Tooli ja Eesti Vabariigi vahel äärmiselt positiivselt, mille juures tuleb eriti esile tõsta tema püüdlusi konkordaadi sõlmimiseks. Pärast seda, kui Püha Tool oli lõpuks asutanud 12. juulil 1935 apostelliku nuntsiatuuri Tallinnas, “oli kujunenud olukorras sobiv samuti nimetada katoliku kiriku ülimaks esindajaks Eestisse piiskop”. Seega kinnitati 27. novembril 1936 apostelliku administratuuri staatus ja nimetati Profittlich Haemimonto Adrianopolise titulaarpeapiiskopiks. Piiskopiks pühitses ta 27. detsembril 1936 Tallinna Püha Peetruse ja Pauluse kirikus apostellik nuntsius Eestis ning Lätis Antonino Arata (1883–1948), kellele assisteerisid Riia piiskop Jazeps Rancans (1886–1969) ja Soome apostellik vikaar piiskop Guelihelmus Cobben (1897–1985).

Pärast järgnenud viljakaid töö-aastaid Eestis, 1939. a septembrist peale sai nn Hitleri-Stalini pakti tagajärjel alguse Profittlichi tegevuse ulatuslik kitsendamine, kusjuures Eesti vägivaldse annekteerimisega N. Liidu poolt lõpuks kehtestati ka sovetlikud usualased seadused ja teostati neid administratiivsete sunnivahendite abil. Profittlich kirjutas sellega seoses 25. ja 31. oktoobril 1940 Rooma ning kirjeldas oma kiriku olukorda pärast seda, kui

kõik Eestis elanud sakslased pidid "Suur-Saksa Riigi" territooriumile lahkuma. Ise arvestas ta sellega, et N. Liidu valitsus tulevikus ei luba rohkem kui kolmel preestril tegutseda. Samal ajal sundis Saksa saatkond Tallinnas Profittlichi, kellel alates 1935. a 20. aprillist oli ka Eesti kodakondsus, otsustama, kas ta pöördub Saksamaale tagasi. Põhjusena teatati eelkõige, et N. Liidu keskvalitsus talub väga vastumeelselt sakslasest piiskopi viibimist sõjaliselt nii tähtsal territooriumil ning et sama hästi kui kindel on tema küüditamine sisemaale või Siberisse. Ometi polnud Profittlich valmis sellele survele alistuma, vaid kirjutas: "Sisemiselt täiesti rahuliku ja valmisoleva südamega obverdan ennast siin Jumala Riigi hüvanguks ja olen valmis tegema kõike, mis muutunud olukorras lubab Jumala Riigi jaoks töötada ning kannatada." Seejuures ei tahtnud ta siiski "toimida oma heaksarvamise järgi, vaid kuulekuses Pühale Isale, sest me võiksime siis olla teadlikud ka sellest, et meid õnnistatakse selle kuulekuse eest." Selle peale telegrafeeris kardinal-riigisekretär Luigi Maglione (1877–1944) Roomast, et "Püha Isa [Pius XII (1876–1958)] jätab Eesti administraatorile täieliku otsustusvabaduse selle üle, mida ta Issanda nimel parimaks peab." Need sõnad andsid Profittlichile selgust ja kindlust. 10. veebruaril 1941 kirjutas ta Rooma: "Kuna ma sain telegrammist teada Püha Isa soovi, et ma peaksin siia jääma, siis olen nüüd lõplikult otsustanud mitte Saksamaale naasta. Ma teen seda hea meelega ja võin ka öelda, et rõõmuga. Kui ma ka mingil moel ei või ennustada, kuidas minu elutee nüüd kulgema hakkab ja milliseid ohvreid minult veel oodatakse, käin ma seda teed ikkagi suures usalduses Jumala vastu ja kindlas veendumuses, et kui Jumal koos minuga käib, pole ma iialgi ükski."

Paavst saatis Profittlichile 12. märtsil 1941 veel ühe julgustava kirja, ent Eestis muutus üldine jälitamine uskumatuks terroriks, mille käigus vangistati, küüditati, piinati ja mõrvati enam kui 60 000 inimest. Silmas pidades repressioone ka katoliku kiriku vastu, avaldati Profittlichile survet, et ta maalt põgeneks, ent peapiiskop tahtis siiski veel pühitseda oma koguduse- ja piiskopikiriku pühakute päeva ning alles siis ennast päästa. Ent enne seda tuli 27. juunil 1941 kell 2 öösel mitmetunnine läbiotsimine, mida teostas kaheksa NKVD ametnikku ning mille käigus konfiskeeriti mitmed piiskopi isiklikud asjad, tema üldine ja tee-

nistusalane kirjavahetus ning koguduse kartoteek. Lõpuks esitati Profittlichile süüdistus spionaažis Saksamaa heaks ja suhtlemises Saksamaa saatkonnaga ümberasumise ajal ning nõuti tema kaasa-tulekut. Profittlich, kes ammu oli sääraseks situatsiooniks valmis olnud, läks suures hingerahus ametnikega kaasa, ent palus luba veel korraks kirikusse minna, kus ta kõigepealt viskus palves altari ette maha, enne kui ta end saatvate nunnade poolde pöördus nende õnnistamiseks. Küllap oma edasist saatust aimates oli ta enne seda jätnud jumalaga õdede, vendade ja sugulastega pikas kirjas, mis alles aastaid hiljem keerulisi teid mööda Saksamaale jõudis: "Ma võiksin igapähele öelda seda, kui hea on Jumal siiski meie vastu, kui me temale täielikult andume, kui õnnelikuks võib saada, kui ollakse valmis kogu vabadust ja elu andma Kristuse eest. Ma tean, et Jumal saab olema koos minuga. Ja siis läheb kõik hästi. Ning minu elu, ja kui see nii peab olema, minu surm, on elu ja surm Kristuse eest. Ja see on nii erakordselt kaunis."

Vangistamise päevast alates ei olnud peaaegu viiskümmend aastat Profittlichi edasisest saatusest midagi teada. Alguses arva-ti, et ta on viidud Ufaasse, siis oletati Kaasanit, ent mitte kunagi polnud ühtegi konkreetset elumärki või lähemaid andmeid tema isiku kohta. Isegi tema perekonnaliikmete järelepärimised jäid kuni 1990. aastate alguseni vastuseta. Alles seoses Eesti ise-seisvuse taastamise väljakuulutamisega 30. märtsil 1990* teatas Eesti Ülemkohus Tallinna katoliku kogudusele 12. juunil 1990, et 21. novembril 1941 surma mõistetud ja 22. veebruaril 1942 oma vangistuspaigas Kirovis surnud Profittlich olevat täielikult rehabiliteeritud. Sellega seoses anti siis ka luba tutvuda ülekuu-lamisprotokollide ametliku osaga, tunnistajate ütluste ning koh-tudokumentidega, nii et on võimalik rekonstrueerida peapiiskopi viimaseid eluhetki.

Pärast tunde kestnud, peamiselt öiseid ülekuulamisi 2., 21. ja 22. augustil, 29. septembril ning 2. oktoobril 1941 esitati 14. ok-toobril 1941 Profittlichile süüdistus selles, et ta olevat oma ju-malateenistustel teinud "nõukogudevastast agitatsiooni", kasuta-

* Sel päeval kuulutas ENSV Ülemnõukogu N. Liidu riigivõimu oku-peeritud Eestis ebaseaduslikuks ja teatas, et algab Eesti Vabariigi taas-tamine. *Toim.*

des selleks "masside usulisi tundeid", ning õhutanud "vihkamist Nõukogude võimu ja kommunistliku partei vastu". Peale selle heideti talle ette "defetismi levitamist", "vateateid sakslaste kiirete võitude ja NSVLi lüüasaamiste kohta Teise maailmasõja ajal" ning "kaasaaitamist katoliku kirikupersonali ärasõitmisele". Paljudele Profittlihi käikudele mitmesugustel põhjustel Saksamaa saatkonda oli lõpuks rajatud veel üks oluline süüdistuspunkt, nimelt spionaaž. Pärast edasisi ülekuulamisi ja vastandamist ühe kaasvangiga, kes kuuldavasti kandis ette "nõukogudevastastest juttudest", tahtis uurija, kelle kompetentsi see kuulus, lõpetada kriminaalsüüdistuse Profittlihi vastu, sest "mingi süüga pole tegemist". 25. oktoobril 1941 võttis NKVD siiski kõik eelnimetatud süüdistuspunktid veel kord kokku ja andis üle kohtule Kirovis. Ühel ülekuulamisel 21. novembril 1941 seletas Profittlich lisaks: "Kui Eestis kehtestati Nõukogude võim, ei suhtunud ma sellesse sõbralikult, sest vaimulikuna teadsin, et Nõukogude võim on usu vastu ja et seal pole mingit sõna- ja usuvabadust [---] Oma jutlustes kutsusin ma üles mitte kuulama jumalasalgalajaid, vaid mõtlema kiriku peale ja palvetama nende eest, keda usulistel põhjustel taga kiusatakse. Ma ei leia, et see oleks propaganda, sest see on tõde!" Kohus võttis seejärel kõik süüdistuspunktid vastu ja mõistis Profittlihi "keelatud kaasaaitamise eest katoliku kirikupersonali ärasõitmisele" viieks aastaks vabadusekaotusele mõnes NKVD töö- ja paranduslaagris ning "kontrrevolutsioonilise tegevuse ja kirikus agiteerimise eest" surma mahalaskmise läbi ilma vara konfiskeerimiseta. Ehkki otsus pidi olema "lõplik", oli lubatud esitada edasikaebus "72 tunni jooksul Ülemkohtule", mida Profittlich 23. novembril 1941 tegigi. Selles kinnitas ta "kõige selle juures, mis teile ja mulle on püha", et "ei subjektiivselt ega objektiivselt pole miski, mida ma olen öelnud, propaganda ega kontrrevolutsiooniline agitatsioon ja mitte kunagi pole ma tahtnud öelda või teha midagi, mis võiks Nõukogude Liitu kahjustada." Ta ei pidanud end süüdlaseks ja leidis, et tema vastu esitatud kaasvangi ütlused on "väga ebamäärased ja ebakindlad" ning et "[ametnikud] on fakte teisiti interpreteerinud", ning lõpuks palus Profittlich andeksandmist ja "pehmemat karistust", andestades oma kiusajatele ja piinajatele.

Selle eestikeelse apellatsiooniga ning teatega, et Profittlich on kohtuotsuse kätte saanud, lõpeb toimiku "ametlik" osa. Esmakordselt 4. septembril 1998 võimaldati tutvuda ka seni "salajase" lisaga. Sealt ilmnes, et N. Liidu Ülemkohus oli 16. jaanuaril 1942 Profittlichi kaebuse tagasi lükanud. Dokumente, mille põhjal võinuks selle otsuse teatavakstegamist Profittlichile või selle edasiliikumist Kirovisse kinnitada, polnud olemas, küll aga oli üks adressaadita, kuid "rangelt salajane" paber, millega 24. aprillil 1942 kinnitati Ülemkohtu otsus ka kogu N. Liidu tasandil. Profittlichit polnud selleks ajaks enam elavate kirjas: püüdmata enam vältida tagakiusamise kannatusi ja valusid, suri ta 22. veebruaril 1942 täielikult kurnatuna, ent sellest hoolimata teadvusel olles ja lahke meelega.

Ühes viimases kirjas palus Profittlich oma kogudusel palveta, "et Jumal oma armust minu vastu ka tulevikus ei loobuks, et ma kõiges, mis tulla võiks, oma kõrgele ja pühale elukutsele ning oma ülesandele truuks jääksin ja Kristuse ning Tema riigi jaoks tohiksin anda kogu oma elujõu, ja kui see on Tema püha tahe, siis ka oma elu." Ja ta lisas: "See oleks küll kauneim lõpp minu elule." Selles avaldus Profittlichi alaline hoiak, mis jäi muutumatuks ka tema elu kriitilistel hetkedel. Nõnda kuulus tema erilise saatuse juurde ka see, et esimese reformatsioonijärgse katoliikliku piiskopina Eestis, kellest seal veel praegugi lugu peetakse, tegutses ta ühtaegu mõjuka hingekarjasena, vahendades oma vendadele ning õdedele — koos kõigi lootuste, püüdluste ja õnnestumistega — katoliku usku nende oma keeles ja nende kultuuri kohaselt ning jagas ka eesti rahva kannatusteed kunni enda elu ohverdamiseni. See kannatamine polnud Profittlichile mitte ainult füüsiline jõuetus või moraalne vapustus, vaid kutse Kristusega ühinemiseks ja ristiteed käimiseks. Selles mõttes kuulub ta märtrite hulka, sest ta teadis ju, et tema surm pole allaandmine, vaid kindel võit. See on üks kristluse salapäraseid tegelikkusi, mida siin ühes konkreetse inimelus kogetakse. Ja nii kirjeldas teda ka paavst Johannes Paulus II 7. mail 2000 peetud XX sajandi usutunnistajate mälestuspühal, öeldes, et ta on "lõõmav eeskuju" ja "vääruslik pärandus", kes "meid kõiki kui usklikke võiks toetada, et meie sama vapralt oma armastust Kristuse vastu väljendaksime".

Kirjandus

- Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale*. 1967. III. Le Saint Siege et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes. Ed. Pierre Blet et al. Citta del Vaticano
- Adrianyi, Gabriel 1992. *Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert*. Paderborn
- Albrecht, Dieter 1982. *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der deutschen Reichsregierung*. Bd. 2. Der Notenwechsel und die Demarchen des Nuntius Orsenigo 1933–1945. Mainz
- Bourgeois, Charles 1956. *A Priest in Russia and the Baltic*. London
- Caprioli, Adriano, Luciano Vaccaro 1987. *Storia religiosa dei popoli Baltici*. Milano
- Eduard Profittlich piiskopikspühitsemise talitus. 1936. Koostaja Berard Huber. Tartu
- Grulich, Rudolf 1990. Neue Dokumente über Erzbischof Eduard Profittlich. — *Acta Baltica*, 28, S. 209–240
- Klinke, Lambert 1999. Erzbischof Dr. Dr. Eduard Profittlich. — *Zeugen für Christus*. Hrsg. Helmut Moll. Paderborn, S. 910–914
- Klinke, Lambert 2000a. *Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942*. Ulm
- Klinke, Lambert 2000b. Katoliku kirik Eestis 1918–1998. — *Akadeemia*, nr 4, lk 862–881
- Kolodziej, Bernard 1998. Działalnosce duszpasterska Chrystusowocow w Estonii. — *Polacy w Estonii*. Lublin
- Kraus, Tadeusz 1997. Wspomnienia misjonarza z Estonii. — *Polacy w Estonii mowia o sobie*. Lublin
- Kross, Jaan 2000. *Vend Enrico ja tema piiskop*. Tallinn
- M[urdu], M[arta] 1961. Kahekümne aasta eest. — *Maarjamaa*, nr 1, lk 4–5
- Pavalkis, Victor 1971. The Catholic Church in the Baltic States and the Holy See, 1939–1945. — *The Baltic Revue*, 53, pp. 54–64
- Rothe, Alfred 1967. *Geschichte der Ostdeutschen Provinz der Gesellschaft Jesu seit ihren Anfängen bis zum Ende des 2. Weltkrieges*. Berlin
- Salo, Vello 1997. Episcopus et Martyr: Eduard Profittlich Eestis 1930–1941. — *Kleio*, 2, lk 37–39
- Salo, Vello 1998. Vene vangis — Eduard Profittlich. — *Suurim armastus*, Tartu, lk 10–11
- Schaper, Edzard 1963. *Der Aufruhr des Gerechten*. Köln

- Stehle, Hansjakob 1975. *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München
- Tretjakewitsch, Leon 1990. *Bishop Michel D'Herbigny SJ and Russia*. Würzburg
- Wiercinski, Felix 1939. Misja w Estonii. — *Misje Katolickije*, 7/8, 236–237
- Õunapu, Rein 1991. Juurdlustoimik nr. 1826 Eduard Markuse pg. Profittlichi süüasjas. — *Kiriku Elu*, 7, lk 20–30

LAMBERT KLINKE (sünd. 1967. a) on õppinud meditsiini, ajalugu, politoloogiat, ajakirjandust ja germanistikat Gießeni ning Edinburghi ülikoolis. Magistri- ja doktoritöö katoliku kiriku ajaloost Eestis ning teistes Balti riikides. Töötab Gießeni ülikoolis assistendina. *Akadeemias* avaldanud artikli “Katoliku kirik Eestis 1918–1998” (2000, nr 4, lk 862–881).

PEETER JA KARL

Kaks kanget ajaloopeeglis

Margus Laidre

On korduvalt tõdetud, et ajaloofiltrid, mis eraldavad meid aastasadade tagusest ajast, võivad minevikupildi fookusest välja nihutada. Nii on ka Põhjasõjaga. Pole selgust ei selle sõja alustajate ega algushetke suhtes. Olgu siinkohal veel kord öeldud, et tegu oli Taani, Saksi ja Venemaa vandenõuga Rootsi vastu, kus viimane ei olnud mitte ründaja, vaid ohver. Seejuures oli Vene tsaar ainuke, kes kuulutas Rootsile ametlikult sõja, kuna teised ründasid salamisi selja tagant. Peale ajastu aukoodeksist kinnipidamise sellel rüütellikul sammul suuremat praktilist tähendust polnudki, sest kommunikatsiooni aegluse tõttu jõudsid vaenlase väed sageli kiiremini pärale kui ametlik teade vaenutegevuse alustamisest. Teisalt oli äkkrünnakut väga raske läbi viia, sest suuremat vägede koondamist, milleks kulus jällegi omajagu aega, oli peaaegu võimatu kahtlust äratamata teostada.

Põhjasõjaga seotud tegelaste hulgas on väga vastakaid tundeid ja hinnanguid esile kutsunud kaks kõige nimekamat — Vene tsaar Peeter Suur ja Rootsi kuningas Karl XII. Mõlema valitseja ümber on faktid, müüdid ja propaganda kohati lausa lootusetuks sasipuntraks põimunud. Suhtumine Peetrisse on nii Venemaal kui väljaspool selle piire olnud ülekaalukalt positiivne. Temas on nähtud Võitjat, novaatorit, reformijat ja uuendajat. Karli puhul on seevastu ülekaalus negatiivne hoiak, ta samastub Kaotaja, sõjardi ja reaktionääriga. Kui keegi peaks sattuma Venemaa presidendi Vladimir Putini töökabinetti Kremliis, näeb ta seal muu hulgas

**Artikli aluseks on konverentsil “Põhjasõda, Karl XII ja Laiuse”
27. X 2000 Laiusel peetud ettekanne.**

ka Peeter Suure portreed. Võimalik, et selle detaili taga peitub Vene riigipea ajaloohuvi, kuid esmajoones on tegu ühemõttelise poliitilise signaaliga. Ennast Peetriga samastades annab Putin mõista, et temagi ei lepi Venemaa praeguse seisundiga maailmas ja on täis otsustavust taastada suurriiklik staatus. Karl XII pilt Rootsi peaministri töölaual oleks aga mõeldamatu ja poliitiliselt täiesti ebakorrektn. Selle asemel võib Stockholmi Armeemuuseumi külastaja Karli kohta lugeda, et viimane oli vilets väejuht, kes põhjustas 200 000 rootslase surma ning viis rahvuse pankroti äärel. Tähelepanu väärib, et tegu pole mitte aastakümnetevanuse tekstiga, vaid ridadega, mis on pärit 2000. aasta kevadest.

Järgneva käsitluse eesmärgiks on nimetatud valitsejaid kõrvutades visandada pilt Peetrist ja Karlist nende kaasaegete pilgu läbi, jälgides esmajoones inimlikke nõrkusi ja vourusi, ning ühtlasi püüda esile tuua, mis asjaolud on teinud ühest "hea" ja teisest "halva" tegelase.

ELULOOLIST

Peeter sündis 30. mail 1672 Moskvas tsaar Aleksei Mihhailovitši neljateistkümnennda ja tsaarina Natalja Narõškina esimese lapsena. Tsaari eelmine naine Maria Miloslavskaja oli surnud kolm aastat varem. Peeter oleks väga hästi võinud jäädagi troonile tõusmata, sest tema isa varasemast abielust sündis ühtekokku viis poega, kellest Peetri ilmaletuleku ajaks oli elus veel kaks. Troonipärija Fjodor (sünd. 1661) oli aga viletsa tervisega ja viimase noorem vend Ivan (sünd. 1666) nii vaimselt kui füüsiliselt haige. Veel oli Peetril kuus elus olevat poolõde, kes küll troonile ei pretendeerinud.

Kui tsaar Aleksei Mihhailovitš 1676. a jaanuaris 47 aasta vanu- selt suri, astus tema asemel troonile Fjodor. Ehkki poiss oli kõigest 14 aastat vana, regenti siiski ei määratud. Kolmeaastane Peeter sai samal ajal veel ammelt rinda. Kuus aastat hiljem Fjodor suri järeltulijaid jätmata. Vihjates Ivani nõrgamõistuslikkusele, kuulutati kohe tsaariks Peeter, kes sellel hetkel polnud isegi kümne aastane. Patriarh andis oma õnnistuse ning Narõškinitele ja nende poolehoidjatele terendas suur võimutäius koos kõikvõimalike privileegidega.

Õnnejoovastuses jäeti kahe silma vahele, et Miloslavskite suguvõsa polnud enda võimult tõukamisega sugugi leppinud. Kaotatud positsioonide tagasivõitmiseks otsustasid nad kasutada streletse, kes vaidluste tõttu tasu ja teenistustingimuste üle olid muutunud ülitundlikuks igasuguste kuulujuttude suhtes.

Kumu, et “pahasoovijad” on kägistanud tsarevitiš Ivani, viis streletsid 1682. a mais Kremlisse. Veristes ekstsessides kaotas elu 40 inimest, kelle hulgas oli ka Narõškinite klanni liikmeid ja nende soosikuid. Peetri 25-aastase poolõe Sofia osa rahutuste organiseerimisel on vaatamata põhjalikele diskussioonidele selle küsimuse ümber endiselt segane. Paljude ajaloolaste poolt talle omistatud makjavellistlik käitumine on ilmselge liialdus. Peetril ja tema emal ei kõverdatud juuksekarvagi, kuigi nad olid väga kergesti tabatavaks märklauaks. Pigem võib pärast Sofia võimule saamist täheldada suuremat tolerantsi võõramaiste ehk mittevene ilmingute suhtes ja riigi avanemise märke ümbritsevale maailmale. Just sellel ajal leidsid Venemaal näiteks varjupaiga hugenotid, jesuiitidel lubati teenida Moskva katoliku koguduses ja välismaiseid käsitöölisi ning tööstureid kutsuti maale.

Järgnenud seitse aastat Sofia asevalitsemist sai olla ainult ajuti-seks lahenduseks. Varases nooruses kogetud intriigide ja vägivalda kõrval peetakse just seda eluperioodi äärmiselt oluliseks Peetri isiksuse kujunemisel. Enamiku nimetatud ajast veetis ta tsaaride suveresidentsis Preobraženskis, eemal “suletud linna” raskepärasest tseremoniaalsest keskkonnast. Nii jäi ta ilma traditsioonilisest õigeusklikust kasvatuses, kuid ühtlasi ka klassikalise vene kultuuri väärtustest. Selles peitub üks olulisemaid võtmeid mõistmaks, miks Peetrist sai teistsugune tsaar kui tema eelkäijatest.

Võib liialduseta väita, et Peeter ei saanud mingit süstemaatilist haridust ja oli suuresti iseõppija. Ta ei õppinud kunagi korralikult lugema ega kirjutama. Tema käekiri ja ortograafia olid kohutavad. Pole ühtegi tõendit, et Peeter oleks kunagi lugenud, anno-teerinud või detailselt kommenteerinud filosoofia-, teoloogia- või ajaloo-alaseid “raskekaalulisemaid” töid. See aga ei takistanud teda pidamast kirjavahetust paljude teadlaste ja õpetatud meestega ning saada valituks Prantsuse Akadeemia liikmeks. Igal juhul on naljakas mõelda, et Peetrit peetakse tänini Vene teaduse rajajaks.

Peetri teaduslik huvi oli pigem praktilise kui teoreetilise suunitlusega, sensatsiooni otsiv ega peegeldanud just erilist ratsionaalsust. Tema hobiks oli hambaid välja tõmmata, paistes põske nähes löönud tsaari silmad kohe särama. Peeter tegi ka operatsioone ja pidas ennast heaks kirurgiks. Ilmekas ja samas võigas on episood õuedaam Maria Hamiltoniga, kes tsaari armukese-na omandas mitmekordse lapsetapja kuulsuse ning varastas ka tsaarina enda tagant. 1719. aastal raiuti sellel naisel pea maha. Kohal oli ka Peeter, kes tõstis pakult langenud pea juukseidpidi üles ning kehastus "anatoomiaprofessoriks". Kindlal häälel kirjeldas ta ümbritsevale rahvahulgale löikekohast paistvaid organeid, muskleid ja sooni. Pärast "loengu" lõppemist surus ta suu Maria külmadele huultele, misjärel lasi peal uuesti maha kukkuda, tegi ristimärgi ja lahkus sündmuskohalt.

Mängusõdurite ja -relvade kõrval sehkendas väike Peeter veel labidate, haamrite ja kõikvõimalike muude tööriistadega, mis kindlasti äratas temas huvi mehaanika vastu. Palju raskem on aga seletada, miks hakkas kuivamaa poiss tundma suurt huvi laevade ja mere vastu. Lapsena oli ta seejuures vett lausa kartnud. Pärilised merd nägi Peeter esimest korda alles Arhangelskis 1693. aastal.

Peetri valitsemine kestis ühtejärke peaaegu 43 aastat, millest riigis valitses rahu üksnes 6–7 aastat. Eriliselt sõjakaks meheks teda sellele vaatamata ei peeta. Peeter suri Venemaa keisrina 1725. aasta 28. jaanuaril kella nelja ja viie vahel hommikul 52 aasta vanuses. Põhjuseks oli juba kaks aastat varem ägedalt välja löönud kuseteede ja põie põletik, mis omakorda arvati tekkinud olevat ammusest korralikult väljaravimata jäänud suguhaigusest. Paar nädalat enne keisri surma läkitati abipalve Preisi kuningale, et see saadaks Peetrit ravima oma ihuarsti von Stahli, kuid oli juba hilja. Leideni professor Boerhaave olevat Peetri haiguslugu uurides väitnud, et oleks keisrit õigel ajal ravima hakatud, siis piisanuks arstirohtudest, mille hinnaks oli viis kopikat (vt veel Pavlenko 1990; Wittram 1964).

Prints *Karl* sündis 17. juunil 1682 Stockholmi lossis Karl XI ja Taani printsessi Ulrika Eleonora esimese pojana. Lühikeste vaheaegadega sündis perekonda veel neli poisslast, kes aga kõik surid kas imiku- või siis väga varajases lapseas. Veel oli Karil üks vanem ja üks noorem õde, kes mõlemad jõudsid täisikka.

Kolm esimest eluaastat veetis Karl naiste maailmas, kus ema kõrval domineeris isapoolne vanaema, leskkuninganna Hedvig Eleonora, keda poiss kutsus "Papa-mammaks". Viimane oli aktiivse eluhoiakuga naisterahvas, kes elas kauem nii mehest kui ka pojast ja äärepealt isegi pojapojast, surres 79 aasta vanuselt 1715. aastal.

Karl jäi varakult, 11-aastaselt, emata. Isa, kes oli ise saanud üsna puuduliku hariduse — talle tegi raskust nii lugemine kui ka kirjutamine, püüdis poja hariduse eest paremini hoolt kanda. Karli õppeplaanid olid koostatud kuni tema 18-aastaseks saamiseni. Õpetamine pidi toimuma kella 8 ja 11 vahel hommikul. Seejärel oli prints vaba kuni kella kaheni, misjärel koolitükkide tegemine jätkus kella kuueni pärastlõunal. Karl kiindus eriliselt Quintus Curtiuse kirjutatud Aleksander Suure eluloosse. Selle raamatu taskuväljaanne oli tal hiljem kõikidel sõjakäikudel kaasas. Peale selle luges Karl kogu elu jooksul iga päev Piiblit.

Ladina keelt valdas ta sedavõrd, et suutis pidada Poolas läbi-rääkimisi selles keeles. Saksa keele omandas ta samuti kergelt, sest seda kasutati õukonnas välismaiste külaskäikude puhul ja jutuajamistel diplomaatidega. Prantsuse keelt oskas ta lugeda. Karli suureks kiindumuseks oli matemaatika, mida ta võttis puht-intellektuaalse harjutusena. Selle huvi säilitas ta kogu elu. Inimesed, kes ei osanud matemaatikat, olid tema silmis alaväärtuslikud. Kehalistest harjutustest pöörati erilist tähelepanu ratsutamisele ja vehklemisele.

Karl XI suri 1697. a aprillis. Troonipärija suhtes ei valitsenud mingisugust kahtlust. Isa oli ainult soovinud, et poeg ei peaks võtma riigijuhtimise ohje enda kätte liiga varajases nooruses. Sobivaks vanuseks peeti 18 eluaastat. Ei testamendis ega surivoodil ei teinud Karl XI järglase vanuse kohta siiski mingeid konkreetseid korraldusi. Seaduse järgi saadi Rootsis sellel ajal täiskasvanuks 15-aastaselt. Pärast mõnekuist eestkostevalitsust kuulutatigi viieteistkümmne ja poole aasta vanune Karl täisealiseks.

Uue kuninga kroonimisel puudus pretsedent Rootsi senises ajaloos: Karl XII oli esimene Rootsi kuningas, kes oli sündinud ainuvalitsejaks. Illustratsiooniks sellele on tõik, et Karl ei vastanud alamate vandeale omapoolse kuningakinnitusega. See oli ligemale 500 aasta vanuse tava murdmine. Varem oli esmalt ku-

ningas andnud nn kroonimisvande, milles ta lubas järgida riigi seadusi ja kaitsta oma alamaid. Nüüd pidi kõigile selge olema, et kuninga võim on absoluutne ja isegi riigi seadustest ülemaal.

Poole oma elust veetis Karl XII sõjaväljadel Kesk- ja Ida-Euroopas. Ta elas 36-aastaseks, seega sama kaua kui kaks tema eelkäijat, kellele saatus oli määranud suurema osa elupäevadest sõdades mööda saata. 30. november 1718 oli pühapäev ja ühtlasi esimene advent. Kuningas osales jumalateenistusel, einestas ning ratsutas pärast õhtupalvust hobusel nimega Inglise vaatama, kuidas kulgevad piiramistööd Fredriksteni kindluse juures. Õhtu oli pime ja pilvine. Jooksukraavide juurde jõudes tuli kuningas hobuse seljast maha ja suundus koos mõne saatjaga eesliinile. Karl aidati poolest kehast saadik üle jooksukraavi rinnatise, kus ta küünarnukkidele toetudes asus ümbruskonda silmitsema. Mõni minut enne poolt kümmet oli kuningas surnud. Juuresolijate sõnul oli kostnud vaid tuhm heli, mis meenutas kivi viskamist nätskesse savisse. Üksainus lask sügisöös tegi lõpu Rootsi suurriigi ajastule. Saladuseloor Karli surma ümber püsib aga tänini.

ISIKUPÄRAST

Kahemeetrise mehena oli *Peeter* oma aja kohta pikka kasvu. Tema pea, käed ja jalad olid seevastu väikesed ning õlad kitsad. Tsaar kõndis pikkade sammudega, nii et vestluspartnerid või kaaskondlased pidid tal kannul püsimiseks mõnikord jooksma. Peetri nägu ilmestasid krampelikud lihasetõmblused ja spasmid. Ta tegi pidevalt grimasse, ajas silmi pahupidi, krimpsutas nina, surus suud kokku jne. Kokkuvõttes oli tsaari iseloomulikuks jooneks neurotiline rahutus.

Peeter oli lõhestatud isiksus, kellel oli raske olla "tema ise", kuid erinevalt harilikest surelikest, kes seisid sama probleemi ees, võis ta endale lubada olla see, kes ta parasjagu tahtis olla. Seetõttu oli tal ka palju eri nimesid, kujusid ja rolle. Peetri armastus maskeeringute vastu polnud 17.–18. sajandi Euroopas midagi ebaharilikku. Teisteski maades esinesid kroonitud pead ja aristokraadid vahel teenijatüdrukuna, karjusena, meremehena või korstnapühkijana, ning lihtinimesed käisid ringi kuningate või kuningannadena.

Peetri lihtsad kombed ja lihtne maitse on hästi teada ning see jättis sügava mulje juba tema kaasaegsetele. Tsaar armastas füüsilist tööd ja ilmutas osavust mitmes käsitöös, mida peeti sensatsiooniliseks tolleaegsete valitsejate puhul. Seetõttu on teda vahetevahel tunnustavalt kutsutud ka puusepp-tsaariks. Ta eelistas tavalist toitu (kapsasuppi, putru, küpsetatud liha, hapukurki, juustu, kalja jms), mida söi suures koguses. Erandiks olid vaid kalaroad ja magustoidud, mis talle ei maitsenud. Polnud sugugi ebaharilik, et söömisel kasutas Peeter üksnes oma sõrmi. Vale oleks aga öelda, et tsaar näitas üles ükskõiksust imporditud välismaiste söökide vastu. Eriti maitseid talle prantsuse ja ungari veinid.

Kõrget enesehinnangut näitab Peetri seisukoht, et tõeline suurus ei hooli tiitlitest, riietusest ega dekoratsioonidest. Prantslane, kes on iga päev riietatud isemoodi, kujutas tema meelest meest, kes on rahulolematu oma rätsepaga. Tegelikult polnud ka tsaar ise riiete suhtes nii ükskõikne, nagu arvatakse. Ainult parukat ei meeldinud talle kanda. Räägitakse, et mõnikord külma ilmaga krabanud Peeter kõige lähemal seisjalt paruka ja pani selle endale pähe.

Paljud kaasaegsed täheldasid, et tsaar talus hästi alkoholi ning jälgis huviga, millist mõju see avaldas tema külaliste intellektile ja kõnele. Üks Peetri tavalisemaid lõbustusi oli külaliste purjujootmine, sest kes julgeks tsaarile ei öelda. Ja kui selliseid vahetevahel leiduski, siis sunniti nad jooma lausa jõudu kasutades. Sageli lukustati külalised päevadeks pidusaali või siis olid uste ette paigutatud valvurid, kes ei lasknud kellelgi väljuda. Ka võidi seltskond viia laevaga merele, kust samuti keegi ei saanud põgeneda. Taani saadik Just Juel ronis viinajoomise vältimiseks laevataglast pidi üles, kuid Peeter tuli talle, klaas käes, järele ja sundis vaest meest ikkagi jooma. Tuli ette sedagi, et külalistel oli keelatud koguni lauast lahkuda, samal ajal kui tsaar ise eraldus paariks tunniks spetsiaalselt selleks sisustatud toakesse ja puhkas end välja.

Peetri eraelu oli palju aastaid õnnetu. Kogu elu jumaldas ta naisi ja mõnedel andmetel isegi mehi. Veel enne 17 eluaasta täitumist abiellus ta ema käsul aadlidaam Jevdokija Lopuhhinaga. Aasta hiljem sündis neile poeg Aleksei, kuid kooselu ei suju-

nud. Poolteist aastat hiljem tuli ilmale teinegi poeg, Aleksander, kes suri aga kuue kuu vanuses. Peetri edasise käitumise õigustamiseks on väidetud, et seda tingis naise kangekaelsus ja rumalus. Tsaari iseloomu ja eluhoiakuid analüüsides võib siiski arvata, et pigem oli küsimus temas endas kui Jevdokijas. Paar aastat pärast oma ema surma sundis Peeter naise minema kloostrisse. Jevdokija puikles vastu, kuid pühitseti salajasel tseremoonial Suzdalis ikkagi nunnaks.

Noor tsaar hakkas seejärel avalikult koos elama sakslasest veinikaupmehe tütre Anna Monsiga, kellest ta tahtis teha tsaarinat. Kui aga Peeter sai teada, et Anna pettis teda Saksi saadikuga, lasi ta naise sulgeda mitmeaastasesse koduaresti.

1702. aastal langes venelaste kätte vangi Liivimaal Marienburgis (läti Alüksne) pastor Ernst Glücki perekonnas teenijatüduruks olnud Marta. Ei tema ise ega keegi teine osanud sellel hetkel aimata, et aastaid hiljem saab tütarlapsest tsaari elukaaslane ja lõpuks koguni Venemaa keisrinna. Maailm tunneb teda rohkem venepärasest ümberristimisest Jekaterina Aleksejevna tuletatud Katariina järgi. See on Tuhkatriinu-muinasjutu tõsieluvariant.

Kui saatus nad kokku viis, oli Katariina 19 ja Peeter 31 aastat vana. Harimatu, kuid kavala naisena suutis ta aastate jooksul kohaneda tsaari raske iseloomuga. Võimuahne inimesena aitas ta kaasa Peetri esimesest abielust pärit poja Aleksei hukule, kelles nägi konkurenti.

Võimalik, et Peeter ja Katariina abiellusid salaja 1707. aasta novembris, kuid avalikkusele tehti see teatavaks alles kolm ja pool aastat hiljem. Ka vastsele tsaarinnale oli see teine abielu, kusjuures oma esimehest mehest, kelleks oli väidetavalt üks tragun, ta ametlikult ei lahutanudki. Viimane suri alles 1718. aastal. Peetri ja Katariina kooselu kujunes lasterohkeks — lapsi sündis neil koguni 12.

Keisrinnaks kroonimisel 1724. aastal pani Peeter ise Katariinale pähe krooni, mida ehtis 2564 teemanti, pärlit ja kalliskivi. Varsti pärast seda ilmnes, et naine pettis Peetrit ülemkammerhärraga, kes saatuse tahtel oli Anna Monsi noorem vend Wilhelm. Viimane kaotas elu. Kui Katariina hukkamispäeva õhtul oma magamistuppa tuli, leidis ta sealt eest anuma, kus lebas piiritu-

ses tema armastatu maharaiutud pea avali silmade ja kõverdunud suuga. Kuigi maruvihane Peeter käskis pead Katariina toas hoida mitu päeva, ei suutnud see ometi naist endast välja viia. Keisrinna oli tuntud oma külma rahu poolest.

Loomult oli Peeter tüüpiline fanaatik, kes oma ideede õigsuses silmapilkugi ei kahelnud. Tema suhtumist ligimestesse iseloomustas küüniline ratsionalism. Peeter oli kindel, et tema riigi alamad on laisad, kergemeelsed ja lollid. Nad olid elus ehitusmaterjal, kelle abil tuli rajada uus ja õnnelikum Venemaa. Kuulus oli tsaari ütlus, et see, kes on peast ilma jäänud, ei nuta juuste järelle. Mõistes 1705. aastal ühe oma poliitilistest vastastest surma, käskis ta selle anda ihuarsti Bidloo kätte "anatoomia" jaoks, mis tähendas süüdimõistetute peal eksperimentide tegemist. Kuuendal päeval ohver suri.

Aastatega süvenes Peetris üha enam veendumus, et just tema on Õpetaja ja Meister, kelle kohuseks on alamaid juhatada elama eesmärgikindlamalt ja paremini, nii et see tuleks kasuks ka neile endale, kuid eeskätt ühiskonnale. Vahendiks, millega inimesi sundida kuulekusele ja armastusele riigi vastu, oli vägivald ja ähvardused. Sunni tarvitamine õnne saavutamiseks — see oli idee, millest tsaar hoidis kinni ja mida ta järgis kogu enda eluaja. Pole ime, et Peetri meetodid tekitasid kaasaegsetes hirmu ja ta tundus paljudele Antikristusena, kes joob verd.

Peetril oli timuka kuulsus, kellele meeldib piinamine. Seda ettekujutust aitas tublisti kinnistada ka tema aktiivne osalus streletside ülekuulamisele ja kohtumõistmisele, mille tulemusena 1698. aasta sügisel hukati 799 ja 1699. aasta talvel veel 350 inimest. Tsaar oli isiklikult kogu aeg piinakambris ja hukkamispaigas kohal. Mitmed sellel ajal Moskvas viibinud välismaalased kinnitavad, et Peeter raius ka ise kirvega streletside päid. See fakt on tundunud niivõrd võikana, et paljud hilisemad Peetri-uurijad on püüdnud vahejuhtumit taandada üksnes kuulujuttudele.

Segased on lood ka Peetri vanema poja Aleksei surmaga 1718. aastal. Alekseid süüdistati selles, et ta oli Austria Habsburgide abiga üritanud oma isa troonilt tõugata ja tappa. Ehkki Aleksei tunnistas end süüdi, puuduvad vandenõu kohta arvestatavad tõendid. Pealegi saadi ülestunnistused piinamise käigus, mille kätte noormees lõpuks surigi. Peeter mitte ainult ei viibinud

piinamise juures, vaid oli ka ise poega nuudiga peksnud. Sedagi tõika pole sugugi kõik soovinud tõena tunnistada. On mindud veelgi kaugemale ja püütud Peetri käitumist koguni õigustada. Peeter oli eeskätt monarh ja alles siis isa ning tal polnud võimalik Aleksei saatust Venemaa omast lahutada. Näib aga, et selle väite autor ei usu oma sõnadesse isegi, sest peab kogu afääri kohutavaks hoiatuseks tsaari ülejäänud lastele, kellel võis olla kalduvusi "sõnakuulmatusele", ning vahest oli Peetri teiste poegade seisukohast isegi õiglasem, et nad kõik surid lapseas (Hughes 1998: 411).

Tsaari teistest isikupärastest omadustest olgu nimetatud tema vastumeelsust magada suurtes paleedes, millele ta eelistas väikesi puust kambrikesi. Ajaloolased on selle kirjutanud Peetri lihtsuse arvele, kuid selle taga võib peituda hoopis mingi psüühiline probleem või selle alge. Peetrile meeldisid hirmsasti tulekahjud ja nende kustutamine, milles aga ei ole tahetud näha püromaanelikke kalduvusi. Ometi on teateid, et ta lõbu pärast süütas vana puumaja Moskvas, mis, tõsi küll, kuulus tsaarile endale. Siia ritta mahub Peetri kiindumus ilutulestikesse ja kõikvõimalikesse paugutamistesse. Peale selle meeldis talle tantsimine, täringuja lotomäng, gloobused ning arhitektuur. Olgu siinkohal mainitud, et Aasovi mere äärde püstitatud Taganrog on üks hilisema Peterburi eeskujud.

Peetri loomuse pehmemast poolest rääkides on esile tõstetud tema hoolitsust loomade eest. Eriti hoidis ta koeri; mõnikord olid tsaari kirjad signeeritud tema lemmikkoera Lizetka nimel. Peeter vihkas jahti ja loomade piinamist.

Karl oli füüsiliselt täiskasvanud juba varajases nooruses. Oma aja kohta oli ta üle keskmise kasvu, 175 cm pikk, ning paistis veelgi pikemana, sest ta oli sale, mõni lühike eluperiood välja arvatud. Pidulikel puhkudel käitus Karl väga väarikalt ning ratsutas alati sirge seljaga. Mõttesse süvenenult või jalutades kaldus ta seevastu kühmu vajuma. Karli liigutused olid alati kiired ja otsustavad. Ta käis kiirete ja pikkade sammudega, käed seljal. Kui ta rääkis või kuulas, puhkas vasak käsi pika mõõga käepidemel. Kui ta peatas hobuse, et kellegagi juttu ajada, siis võttis ta harilikult mütsi peast ja hoidis seda kogu vestluse aja kaenla all.

Täiskasvanuna oli Karl hea tervisega ja pidas üllatavalt hästi vastu välielu vintsutustele. Palavikku ja katarri ravis ta näljutamise abil. Paljud ohvitserid viitasid tema kalduvusele ülemäära riskeerida. Sõdurid hindasid aga kuninga isiklikku vaprust lahinguväljal ja juhtimisoskust. Aastatega süvenes Karli juures jonnakuseni ulatuv kangekaelsus. Sellest hoolimata ei kaotanud kuningas oskust teiste nõu mitte ainult kuulata, vaid seda ka kuulda võtta. Tagantjärele tarkusena võib veel lisada, et kalduvus radikaalsetele lahendustele ei toonud talle edu.

Karl XII erines enamikust oma kaasaja monarhidest selle poolest, et ei kandnud parukat, just nagu tsaar Peetergi. Parukat loobus ta 1700. aasta sügisel sõjakäigu ajal Eesti- ja Liivimaale. Peapõhjuseks oli soov end välielu tingimustes mugavamini tunda. Ta ei võtnud seda enam kunagi kasutusele, v.a lühike periood Saksimaal 1707. aastal. Tol korral soovitasid arstid parukat, et kuningas vabaneks külmetusest. Peale selle oli kuningas tuntud väga lihtsa vormiriietuse kandjana. Tema isiklikuks ekstravagantsuseks peeti sagedast vormiriiete vahetamist. See "luksus" tulenes aga pigem sõjameheelu argipäevast, mis ei kulutanud mitte ainult meest, vaid ka tema seljas olevat riiet. Peas kandis kuningas kolmnurkset musta mütsi, mis oli valmistatud sama mudeli järgi nagu ta sõduritegi peakatted. Inglise kuninganna saadik Berliinis Thomas Wentworth pidas Karli välimust rämpseks ja hooldamatuks. Samuti hämmastasid teda Rootsi valitseja lauakombed, sest viimane oli määrinud võid leiva peale pöidlaga (Liljegren 2000: 143–144).

Suureks diskussiooniteemaks järeלטulijatele on olnud Karl XII ja naised. Üldiselt jäi kõrvaltvaatajaile mulje, et ta ei tundnud nende vastu erilist huvi. Noorpõlvest on siiski teada, et vahel küsis ta mõne ilusa tüdruku nime, keda kohtas. Huvi vähesust õrnema soo vastu on niihästi mõned ta kaasaegsed kui hilisemad ajaloolased pidanud seksuaalseks hälbeks. Osa uurijaid on vihjanud homoseksualismile ja 1917. aastal diskuteeriti tõsimeeli küsimuse üle, kas Karl oli hermafrodiit või ei. Kuningas olivat üksnes tänu askeetlikule enesevalitsusele suutnud täita oma kohustusi armee juhina ja eeskujuna alluvatele. Ise küll naiste seltskonnas häbelik, meeldis Karlile ohvitseride keskel kuulata pikantseid lugusid, kui need just liiga robustsed polnud.

Türgi-aastail hakkas kuningas üha rohkem juurdlema oma probleemide üle ühenduses seksuaalküsimuste ja abieluga. Karl kartis, et kui ta kord kiusatusetele järele annab, siis saab temast selle iha ori nagu hasartmängija, kes kunagi ei suuda lõpetada. Enesekontrolli kaotamist pidas ta aga ebasobivaks, mõeldes oma kohustustele Rootsi kuningana käimasoleva sõja tingimustes.

Iseenesest oli Karl XII abiellumine varakult ette planeeritud. Valikuvõimalused olid piiratud. Need seisnesid dilemmas, kas kosida mõne tähtsusetu Saksa vürstiriigi printsess või kuningatütar, sest luterlikke valitsejaid polnud kuigi palju. Rootsi kõrval oli selle aja Euroopas ainult üks sama usutunnistusega kuningas — Taanis. Kes oleks siis olnud veel sobivam abikaasa kui Taani kuningas Kristian V tütar Sofia Hedvig? Mingit poliitilist kasu polnud sellest liidust aga eriti loota. Ka Karl XI oli olnud abielus Taani printsessiga, kuid see ei hoidnud ära kahe riigi vahelist sõda 1675. aastal.

Karl ütles selgelt välja, et soovib ise kohata endale sobivat naist ning et talle on vastumeelt ostetud abielud. Samas tundis ta Sofia Hedvigi vastu teatavat sümpaatiat, saanud kuulda, et neiu sarnaneb tema emaga. Ometi jäid kõhklused püsima. Karlile nähtavasti ei meeldinud, et Taani printsess oli temast viis aastat vanem. Edasise kosjasobituse katkestas sõda. Seega on väga tõenäoline, et mehe ja naise füüsilise armastuse kogemus jäi Karl XII-l tundmata rõõmuks.

Vale oleks Karli siiski kujutada tasase, endassetõmbunud inimesena, ehkki ta sageli oma elu jooksul just sellise mulje jättis. Nooruses meeldisid talle hulljulged ratsaretked ja jaht ning tuli ette muidki vallatusi. Eriti pööraseks kujunes Karlist 11 aastat vanema Holsteini hertsogi Friedrichi külaskäik Stockholmi 1698. aastal. Kuude jooksul, mis eelnesid Friedrichi pulmadele Karli noorema õega, tulistati puruks Kuningamaja aknaklaasid, toole ja teisi mööbliesemeid pilluti tänavale, maja suures galeriis peeti jahti jänestele jne. Paaril korral harrastati sellel ajal Rootsis veel suhteliselt tundmatut ajujahti huntidele, karudele ja hirvedele. Vahel muutus see täielikuks orgiaks, nii et kuningas toa põrandat kattis tapetud loomade veri. Säilinud on ka diplomaatiline raport võistlusest, kus raiuti mõõkadega vasikatel päid otsast.

Noor kuningas jõi sel ajal üpris ohtrasti veini ja mängis kaarte. Pole välistatud, et kuningas oli nende hulgas, kes kord purjuspäi jootsid karu hispaania veiniga. Sellest vahejuhtumist räägiti palju, sest joobnud karu kukkus aknast välja ja sai surma.

Pärast üht jahilkäiku tegi leskkuninganna Karlile terava märkuse liigse alkoholitarbimise, segase jutu ja korratu riietuse pärast. Karl võttis korralekutsumist väga südamesse ja lubas vanaemale, et ei pruugi enam kunagi veini ega muid joovastavaid jooke. Ajalookirjanduses läbilõõnud seisukoha järgi pidanudki kuningas oma sõna: paar erandlikku korda välja arvatud, joonud ta ülejäänud elu vältel üksnes vett ja kalja.

Tegelikult polnud Karl vanaemale antud lubadusest hoolimata sugugi täiskarsklaseks muutunud. Laiuse talvelaagris serveeriti kuningale hommikusöögi juurde veerand kuni pool kannu reinveini ning kann õlut. Mõnikord asendas reinveini prantsuse vein. "Ööjoogiks", mis igal õhtul asetati kuninga voodi kõrvale, oli tavaliselt veerand kannu reinveini ja kann õlut. Loomulikult ei tähenda see, et ta pidanuks kõik viimse tilgani ära jooma, kuid alkoholile lõpliku "ei" ütlemisest oli asi siiski kaugel. Karl ei murdnud lubadust siiski päriselt, sest ta ei joonud ennast purju, ja alkoholi mõõdukas tarbimine toidu kõrvale polnud veel mingi kuritegu.

Kuigi pikki aastaid väldanud sõda pälvis lõviosa Karli tähelepanust, tundis ta kogu elu suurt huvi jooniste, gravüüride ja arhitektuuri vastu. Veel lõi kuningas noorusaastatel meelsasti kaasa maskiballidel ning ilutulestikel.

HINNANGUID

Peetri arvamus iseendast oli see, et tema viis Venemaa pimedusest valguse kätte. Samasugust motiivi kasutati keisri matusekõnedes 1725. aastal, kui Peetrit võrreldi skulptoriga, kes lõi Venemaa. Aasta hiljem jõuti juba võrdluseni Jeesus Kristuse endaga. Euroopas sai tooniandvaks Voltaire'i raamat Venemaa ajaloost Peeter Suure ajal (*Histoire de l'empire de Russie sous Pierre-le-Grand* (Geneve, 1759–1763)), milles autor andis väga positiivse pildi, ülistas ja ilustas tsaari tegusid, õigustades seejuures ise- gi Aleksei kohtlemist — poeg ohverdati rahvuse huvides. Sea-

duseandjana olevat Peeter aga võrreldav Vana-Kreeka Soloniga. Umbes samadel seisukohtadel olid ka entsüklopedistid (Diderot, d'Alembert jt).

Teistsugust vaateviisi esindasid Montesquieu ja Rousseau. Montesquieu ei pidanud oluliseks mitte niivõrd seda, milliseid reforme läbi viidi, vaid kuidas, s.t missuguste vahenditega seda tehti, ning pidas Peetrit türanniks. Rousseau arvates ei sobinud Peetri reformid aga kokku vene rahva loomusega.

18. sajandi Vene kultuurieliit oli ühte meelt Voltaire'iga. Valgustatud reformaatorit Peetrit vastandati metslasest Rootsi sõjakuningale Karlile. 1755. aastal Vene Teaduste Akadeemias peetud kõnes toonitas Mihhail Lomonossov, et Peetril õnnestus kogu aeg olla lihtne, kättesaadav, sõbralik ja lähedane oma rahvale ning mitte ükski inimene ei saanud olla Jumalaga nii sarnane kui see tsaar (Oredsson 1998a: 244). Katariina II nägi endas Peetri pärandi hoidjat, kuid soovis ühtaegu temast üle olla. Keisrinnaga kirjavahetuses olnud Voltaire lahendas nimetatud dilemma enda jaoks sellega, et kasutas väljendeid "Peeter Suur" ja "Katariina Suurem".

Romantismi ajal muutusid hinnangud negatiivsemaks. Rõhutati, et Venemaad ei loonud mitte Peeter, see väide olevat välismaalaste väljamõeldis. Literaat ja riigihistoriograaf Nikolai Karamzin ei eitanud, et Peeter oli suur riigimees, kuid heitis ette tema soovi Venemaad Hollandiks muuta. Samuti ei pidanud ta õigeks, et tsaar kasutas riigi juhtimisel sedavõrd suurt hulka võõramaalasi.

19. sajandi algusest on pärit üks tuntumaid ülistusi Peetritele. Jutt on Aleksander Puškini 1828. a pärinevast poemist *Poltaava* ja 1833. aastal kirjutatud *Vaskratsanikust*, mis publitseeriti neli aastat hiljem. Siit pärineb ka kujund Peterburist kui "aknast Euroopasse". Metafoor ise on tagasiviidav krahv Francesco Algarotti poolt lord Hervey'le 1739. aastal saadetud ridadele "kirjeldan Teile pikemalt seda uut linna, seda suurt akent, mis hiljuti avati põhja, läbi mille Venemaa vaatab Euroopasse" (Neumann 1999: 76). Tähelepanelik lugeja märkab, et Algarotti rääkis akna avamisest põhja, mis oli ka igati loogiline, sest tollasele maailmale oli veel võõras Euroopa jagunemise idee lääneks ja idaks.

Peeter ei jätnud külmaks ka 1830. aastatel Vene intelligentsi kaheks jaganud mõttevoolude, läänlaste ja slavofiilide esindajaid. Mõlemad võisid oma argumentidele tuge ammutada religioosse filosoofi Pjotr Tšaadajevi töödest. Alul oli Tšaadajev seisukohal, et oma usutunnistusega on Venemaa end eraldanud ülejäänud Euroopast ning Peetri katse venelasi tsiviliseerida pole viinud kuhugi. Hiljem oli Tšaadajev seda meelt, et ilma Peetrita võinuks Venemaast saada Rootsi provints. Keiser Nikolai valis slavofiilide poole. Tema finantsminister, saksa päritolu krahv Kankrin oli arvamusel, et austusest suure valitseja vastu tuleks Venemaa ümber nimetada Petrooviaks ja elanikud petroviitideks (Oredsson 1998a: 253).

1872. aastal, kui tähistati 200 aasta möödumist Peetri sünnist, tuli üks kõigi aegade nimekamaid vene ajaloolasi Sergei Solovjov välja seisukohaga, et Poltaava lahingumürast sündis Euroopale üks uus rahvas, ja veelgi enam — täiesti uus rass, slaavi rass, kes oli Peetris leidnud endale väärilise esindaja. Viimase abil tõusis rahvas kuulsusrikkale elule, mis omakorda oli uue eepohhi koidikuks Euroopa ajaloos. Solovjovi ametijärglane Moskva ülikooli ajalooprofessori kohal, Vassili Kljutševski toonitas esmajoones lihtsust Peetri kommetes. Tema juures võib aga täheldada juba esimesi jahenemise märke tsaari imetlemises. 19. sajandi lõpul võibki märgata Peetri osatähtsuse vähenemist varasemate aegadega võrreldes.

Vene marksismi isa Georgi Plehhanov oli positiivselt meelestatud Peetri panuse suhtes riigi orienteerimisel läände. Samas arvas ta, et Peeter andis euroopalikud jäsemed asiaatlikule torsole. Nõukogude aja alguses sai Peeter Suurest taas Peeter I ja 1924. aastal nimetati Petrograd ümber Leningradiks. Stalinism tõi kaasa kriitilise suhtumise tugevnenemise. Heideti ette, et Peetri valitsemine pikendas feodalismi Venemaal rohkem kui sajandi võrra. Ühtaegu kiideti tsaari aga laevastiku loomise, sõjaväe moderniseerimise ning Põhjasõjas saavutatud võidu eest, mis ei teinud Venemaast mitte ainult Euroopa suurvõimu, vaid lausa maailmariigi. Kiitust pälvis samuti Venemaa juhtimissüsteemi tsentraliseerimine ning riigi avamine edumeelsele tehnoloogiale ja teadusele.

Vene patriotism Teise maailmasõja ajal aitas tublisti kaasa Peetri ümberhindamisele. Tsaari isiku kõrval toonitati nüüd ka

vene rahva kangelaslikkust ja ajaloolist missiooni. Nõukogude korra lõpukümnendel konstateeriti, et Peeter oli suur riigimees ja jääb selleks ning tema nimi kuulub igavesti tema maale ja ajaloole. Et see nii ka on, kinnitab pärast N. Liidu lagunemist korraldatud rahvaküsitlus, milles paluti nimetada Venemaa suurim poliitik läbi aegade. Esikolmik nägi 1992. aastal välja järgmine: Peeter, kellest Esimese asemel oli jälle saanud Suur — 44%, Lenin — 15%, Stalin — 6%. Lisagem, et Vene sõjalaevastiku üks suuremaid ja moodsamaid ristlejaid kannab nime *Pjotr Velikii* ning et 1997. aastal avati Moskvas uus kolossaalne monument Peetrile, mis kujutab laevatekil paikneval sümbolisel Peterburi linnal harkisjalu seisvat tsaari, kes hoiab ühe käega kindlalt tüüri ja vaatab otsustaval ilmel tulevikku.¹

Ehkki Peetri ülistajad on ülekaalus nii Venemaal kui mujalgi (Massie 1981; Hughes 1998), ei puudu siiski ka kriitilised hääled (Troyat 1981). Üks teravamaid kritiseerijaid on Peterburi ajaloolane Jevgeni Anissimov, kes nimetab Peetrit administratiivse käsusüsteemi loojaks ning Stalini tõeliseks esiisaks, kes pani aluse totalitaarsele riigile ning rakendas oma alamate peal “vemblapedagoogikat”. Peeter Suur ja Lenin ühendavad tema arvates kaht erinevat ajaloolist perioodi oma fanaatilises usus, et ühiskonnal peab olema ainult üks siht — universaalne heaolu, mille saavutamiseks on hädavajalik suruda alla ja koguni hävitada osa ühiskonnast, et võimaldada teisele poolele õitsengut (Anisimov 1990: 409). Hilisemates töödes on Anissimovi radikaalsus tunduvalt vähenenud, kuid tema kriitiline hoiak tsaar Peetri suhtes on säilinud (vt Anisimov 1997, 1998). Veel kord vajaks rõhutamist, et tegemist on pigem erandliku kui valitseva seisukohaga.

Karli hindamisel järeltulevate põlvete hulgas oli nii nagu Peetrigi puhul teedrajavaks Voltaire’i sulest pärit biograafia (*Histoire de Charles XII, Roi de Suede* (Rouen, 1731)), mis ilmus kõigest 13 aastat pärast kuninga surma. Voltaire hindas Karl XII-t ini-

¹Tallinnasse püstitati Peetri skulptuur 1910. aastal ühenduses 200 aasta möödumisega Baltimaade liitmisest Venemaaga. 1922. aastal võeti monument maha, saeti büstiks ning 1928. a vermiti kuju vasakust jalast Eesti Vabariigi ühesendiseid. Büst läks kaduma Saksa okupatsiooni ajal, kuid on andmeid, et seda nähti Eestis veel 1946. a. (Andmed autori vestlusest Jüri Kuuskemaaga 11. X 2000.)

mesena väga kõrgelt, pidades teda ainsaks kuningate seast, kellel puudusid nõrkused ning kes oli olnud vooruse kehastuseks. Kuid oma tegevusega (raiskamiseni minev heldekäelisus, hulljulgus ning tormakus) tõi ta oma rahvale kaasa õnnetuse ja ruineeris maa.

Kuninga 100. surma-aastapäeva tähistamisega 1818. aastal kaasnes Rootsisis Karli tugev glorifitseerimine ja tema käsitlemine kangelasena. Sellest hoolimata kostis ka kriitikat. Üheks kriitikuks oli ajaloolane Anders Fryxell, kellel on olnud suur mõju tavarootslaste minevikupildi kujunemisele. Imetledes Karli paljusid isikuomadusi, distantseerus ta samas täielikult kuninga poliitikast, pidades seda vääraks.

1860. aastatel elas Rootsi läbi tõelise kangelaskuninga renessansi, kusjuures mängu tuli juba argipoliitika. Taustaks oli 1863. aasta Poola ülestõus. Rootslaste sümpaatia kuulus täielikult poolakatele ja Venemaad kujutati reaktsioonilise võimuna, kes oli takistuseks progressile. Ajalehe *Aftonbladet* toimetaja August Sohlmani initsiatiivil organiseeriti korjandus Karl XII mälestusmärgi püstitamiseks. Selle valmistamine usaldati kunstiprofessor Johan Peter Molinile. 1868. aastal, kui möödus 150 aastat kuninga surmast, avatigi Stockholmi südalinnas Kungsträdgårdenis Karli monument, kes kõrgel soklil seistes hoiab langetatud paremas käes paljastatud mõõka ning osutab vasaku käega üle Läänemere itta.

Teaduslikud ringkonnad ei jaganud rahva hulgas valitsevat ja skandinavismi-ideoloogiast kantud vaimustust Karl XII vastu. Markantseks näiteks on Uppsala ülikooli professor Fredrik Ferdinand Carlson, kes aastail 1855–1885 avaldas mitmekõitelise Rootsi ajaloo Pfalzi dünastiast pärit kuningate ajal. Jätkates Fryxelli negatiivse suhtumise suunda oli Carlson hinnangutes märksa rahulikum ning samas teaduslikult veenvam. Välismaal oli nagu Rootsiski ülekaalus kriitiline hoiak Karli suhtes, millele aitas kindlasti kaasa tõik, et nii Fryxelli kui ka Carlsoni tööd tõlgiti saksa keelde.

1890. aastatel jõuti taas Karli positiivse ümberhindamiseni. Nüüd ei rõhutatud enam niivõrd tema vaprust ja kangelaslikkust, rõhk oli pigem Karliil kui suurel riigimehel, kes paremini kui keegi teine mõistis Ida-Euroopa problemaatikat ning nägi juba

varakult ette ohtu Venemaalt. Sellist suhtumist hakati nimetama “uueks kooliks”, vastandades seda Fryxelli ja Carlsoni esindatud nn vanale koolile, ning selle prominentsemaks esindajaks kujunes Uppsala ülikooli ajaloo professor ja üks juhtivamaid Rootsi konservatiivseid ideolooge Harald Hjärne. Loogilise jätkuna asutati 1910. aastal Karoliinide Ühing (*Karolinska Förbundet*), mille eesmärgiks seati Karl XII ja tema ajastu uurimine.² Esimese aasta lõpuks oli ühingul juba 900 liiget, kellest 40% olid sõjaväelased.

Vaatamata suurele hulgatele poolehoidjatele oli Karoliinide Ühingul ka vastaseid. Neid esindas kirjanik August Strindberg, kelle ettekujutus Karl XII-st tugines paljuski “vana kooli” seisukohtadele. Tema ülimalt kriitiline hoiak polnud aga läbini historistlik, vaid paljuski tingitud 20. sajandi alguse Rootsi päevapoliitikast. Karlist oli saanud parempoolsete poliitiliste jõudude imetusobjekt ning sellega ei saanud vasakpoolse mõttelaadi kandjad kuidagi leppida. 1910. aastal kuulutas Strindberg prohvetlikult, et ühel päeval antakse Rootsi hävitajale tema õige nimi — Rootsi Timukas (Lindegrén 1992: 151).

1930. aastatel muutus käsitlus Karlist veelgi politiseeritumaks. Kõigepealt ilmus 1936. a Saksamaal esimene köide Otto Haintzi 3-osalisest Rootsi kangelaskuninga biograafiast (Haintz 1936–1958).³ Autor näeb Karlist germaani rassi maailmaajaloolise tähtsuse ja selle kõlbelis-vaimse ideaali traagilist eestvõitlejat. Kui 1939. a aprillis möödus 50 aastat *Führer*’i sünnist, kinkis Rootsi—Saksa Ühing talle Karl XII statueti, millele lisatud õnnitlusaadressis seisis: “Rootsi mehed ja naised, kes Saksa juhü ja rahvakantsler Adolf Hitleris näevad Euroopa päästjat, soovivad avaldada sügavat austust ja tänu. Seome selle tervituse mälestusega meie suurest kuningast Karl XII-st, kes oma rasketes ajaloolistes võitlustes oli innustunud samast aatest, mida meie, rootslased, tajume Teie maailmaajaloolises panuses Suur-Saksamaa rajamisel ja Euroopa alalhoidmisel” (Oredsson 1998b: 295).

Karlist kujunes seega sild, mis ühendas Hitleri Saksamaad Rootsiga. Natsliku organisatsiooni “Põhjala Noorus” eriliseks pi-

² Asutamisest kuni tänaseni annab ühing välja aastaraamatut, kusjuures uurimisvaldkond hõlmab nüüdseks väga erinevaid aspekte Rootsi suurriigi ajaloost Karl X Gustavi, Karl XI ja Karl XII valitsemisajal.

³ See on seni kõige mahukam käsitlus Karl XII elust ja tegevusest.

dupäevaks, mida pidid tähistama ka kõik alorganisaatsioonid, oli 30. november ehk kuninga surma-aastapäev. 1980. ja 1990. aastatel on seda "traditsiooni" jätkanud paremradikaalid, kes samal kuupäeval avaldavad Rootsi suuremates linnades loosungi all "Rootsi rootslastele" meelt välismaalaste ja sisserändajate vastu.

Kirjeldatu taustal pole ime, et poliitiliselt vasakpoolsete leeris on Karli peetud patoloogiliseks sõjahulluks ja suurimaks rahvuslikuks katastroofiks, mis Rootsit kunagi tabanud. Akadeemilistest ringkondadest on tänapäeval ühe äärmuslikuma seisukohaga esinenud Šotimaa St. Andrews'i ülikooli Põhjamaade õppetooli juhataja Anthony F. Upton, kes 1990. aastal kirjutas: "Karl XII näol anti Rootsi karismaatilise psühhopaadi kätte, kes piisava aja olemasolu korral oleks oma kuningriigile surunud nuhtlusena peale samasuguse hävingu, nagu Adolf Hitler tõmbas Natsi-Saksamaa peale" (Upton 1990: 121).

Karl XII saatus näib seega üllatavalt hästi olevat rakendatav diametraalselt vastandlike poliitiliste eesmärkide ja ideoloogiliste sõnumite teenistusse. Nagu Peeter, pole temagi unustuse hõlma vajanud. 1992. a mainiti Karl XII nime Rootsi Telegraafiagentuuri rubriikides 55 korral. Seda oli küll tunduvalt vähem Rootsi praeguse kuninga ja maa juhtivate poliitikutega võrreldes, kuid samas rohkem teistest tuntud ja populaarsetest rootslastest (kuninganna Silvia, tennisetäht Björn Borg jt). Surnud rootslaste hulgast oli Karl aga suveräänselt esikohal.

JÄRELMÕTTEID

Peeter ja Karl ei kohtunud silmast silma kunagi. Teoreetiliselt oleks see võimalik olnud vähemalt kolmel korral. Esmalt Narva all 1700. a hilissügisel, kuid siis pidas tol hetkel 28-aastane Vene tsaar paremaks kiirustades lahkuda, enne kui tema 18-aastane Rootsi rivaal abiväega pärale jõudis. Teine kord oluks kahel kangel võimalus kohtuda 1709. a suvel Poltaava lahinguväljal. Karl oli aga juba enne otsustavat kokkupõrget haavata saanud ning teda kanti kandraamil. Nüüd olid osad vahetunud ja tagaetavaks osutus Rootsi kuningas. Peeter lubas Karli vangistajale kindrali auastme ja 100 000 rubla. Karl siiski pääses. Kolmas võimalus kokkusaamiseks oleks olnud 1711. a juulis, kui Türgi suurvesiir

oli Pruti jõel piiranud ümber Vene armee, kelle juures viibisid nii tsaar kui tsaarina. Samal ajal Benderis ajutise varjupaiga leidnud Karl kihutas tuhatnelja türklaste laagrisse lõksu langenud "pärusvaenlase" järele, kuid suurvesiir oli venelastega juba kokkuleppe saavutanud ning neil minna lasknud.

Huvitav on siiski mõelda, mida oleksid need kaks meest võinud kohtudes teineteisele öelda. Pärit eri kultuuridest, kuid ühesuguse sotsiaalse taustaga (troonipärijad, kellest hiljem said ainuvalitsejad), olid nad ühe ja sama ajastu produktid. Inimesena nii erinevad ja ühtaegu hämmastavalt sarnased.

Peetri ja Karli tegude hindamisel ja tõlgendamisel on alateadlikuks lähtepunktiks kuni tänaseni olnud Võitja ja Kaotaja vastandamine. Võitjaid on alati imetletud, neisse mõistvalt ja arusaavalt suhtunud ning neile andestatud. Kaotajatele seevastu on osaks saanud märksa kriitilisem suhtumine, neid on manatud ja süüdistatud eksimustes ning valesammudes. Lisandub see, et Venemaa tõusu arvestatavaks jõuks Euroopa kaardil ja tema üliirigi staatust käsitletakse millegi legitiimsena, täiesti normaalsena või siis vähemalt paratamatuna. See on olukord, millega maailm on viimase 300 aasta vältel harjunud ning arvab, et nii see peabki olema. Rootsi suurriiklik episood oli seevastu kõrvalekalle tavapärasest ehk normaalsusest, mis väärrib pigem taunimist ja isegi häbenemist kui esiletõstmist. Kohati lausa taptev ja kõrvalseisjate jaoks mõistetamatu enesekriitika⁴ laseb rootslaste juures aga sügaval nende sisemuses aimata vaistlikku kahetsust, et nii suure vaevaga ülesehitatu ja kokkukogutu sedavõrd kerglaselt tuulde lasti.

Vähemalt 16. sajandist peale on Euroopas üritatud Venemaad kuidagi lahterdada ja määratleda. Üks põlvkond teise järel on endalt küsinud, mis on Venemaa ja kes on venelased (vt nt Tarkiainen 1986). Venemaa sisemisi otsinguid, mis väljendub kõige ilmekamalt pidevas teelolekus, on mõistetud kui liikumist euroopalikkuse (läänelikkuse) poole. Teisiti öeldes on Venemaal soovitud näha peegelpilti iseendast ehk teist endasugust. Nii on ka fakti, et Peeter *alias* Pjotr Mihhailov valis Suure Saatkonna esi-

⁴Nt Lars Lönnroth nimetab ajalehes *Svenska Dagbladet* (14. IX 2000) Peter Englundit raamatut *Den öövertinnerlige: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt* (Stockholm: Atlantis, 2000) re-tenseerides kuningas Karl X Gustavit "meie oma Saddam Husseiniks".

meseks reisisihiks Hollandi Vabariigi, “kus õilmitses kaubandus, vaba press ja kosmopoliitiline atmosfäär” (Hughes 1998: 23), nimetatud kontekstis kindlasti üle tõlgendatud. Peetri eesmärgiks polnud Venemaa muutmine teiseks Hollandiks, s.t riigi läänes-tamine. Tema ümberkorraldused ei puudutanud ühiskonna tuuma — ei isevalitsemist ega pärisorjust. Selles mõttes jätkas Peeter kindlalt oma habemikest esiisade traditsiooni. Peaeesmärgiks oli ainuvalitsuse tugevdamine, sest poleks kõne allagi tulnud tsaari absoluutsest võimutäiusest kas või väikese osa delegeerimine mingitele muudele institutsioonidele.

Edasi kerkib küsimus, kui suures ulatuses Peetri reformid olid üldse tema enda omad. Kõigepealt on oluline märkida, et suurimad uuendused pärinevad alles Peetri kümnest viimasest valitsemisaastast. Olles varem uurinud Saksa kogemust, keskendas tsaar alates 1715. a oma tähelepanu Rootsile ja Taanile. Andmete kogumiseks õnnestus Peetril leida väga kompetentne isik, Holstein-Gottorpist pärit ametnik Georg Heinrich Fick. Viimane oli varem olnud Rootsi teenistuses ja tundis sealset valitsemis-süsteemi hästi. Fick veetis käimasolevast sõjast hoolimata kogu 1716. aasta Stockholmis, reisides seejärel koos sadade ärakirjadega korraldustest, instruksioonidest jm dokumentidest otsejoones Peterburi. Lisaks võttis ta kaasa Johan Schmedemani publikatsiooni Rootsi seadusaktidest ajavahemikul 1528–1701, mis sisaldas üle 800 seaduse ja korralduse (Bagger 1998: 136–137). Alus Peetri reformidele oligi pandud!

Miks nii palju kopeeriti just Rootsilt? Seletus on lihtne. Et just rootslastelt oldi sõja ajal valusasti lüüa saadud, siis järelikult oli endast parematelt ka midagi õppida. Seejuures ei pruukinud Rootsi valitsemis-süsteem olla sugugi Euroopa parim, kuigi rootslased ise ehk sooviksid nii mõelda. Olulises osas püsis Peetri riik kuni 1917. aastani, mis omakorda tekitab küsimuse, kas läbi-viidud reformid olid sedavõrd efektiivsed või riigi areng hiljem hoopis seiskus. Toetuti ju võõrastelt kohati lausa mehaaniliselt ülevõetule, mida ei suudetud, osatud ega vahest isegi tahtud edasi arendada. Tulemuseks oli süsteemi tardumine. Samas võib arutle-da sellegi üle, kas Peetri ümberkorraldused Venemaa normaalset ja loomulikku arengut mitte kunstlikult ei katkestanud, sundi-des maad ja rahvast vägivallega võõrastele roobastele. Mõeldes sellele, kui meeletult kasvas samal ajal riigi poliitiline ja sõjaline

võimsus, on seda väidet natuke keeruline kinnitada, kuid kõik sõltub rõhuasetusest. Samuti ei tähenda asjaolu, et Venemaa oli teistsugune kui Lääne-Euroopa, veel automaatselt tema mahajäämust, vaid eeskätt erinevust. Seepärast oleks õigem küsida, kas vene inimene sai Peetri valitsemisajal vabamaks või ei saanud.

Eraldi tähelepanu nii 18. sajandi alguse Venemaal kui Rootsis väärrib militarismi küsimus. Peetri ajastu militaarset eetost, mille üheks visuaalseks väljundiks oli eriline tähelepanu sõjaväeparaadidele, üldiselt keegi ei eita, kuid seda mainitakse justkui möödaminnes või siis aprioorselt asja juurde kuuluva paratamatusena. Oma jõulise aktiivsusega asetub see eetos isegi positiivsesse konteksti. Ehkki sõjaväemäärustik, mis jällegi oli "laenatud" Rootsilt, pidi Venemaal olema tegutsemisaluseks ka kõikidele tsiviilametnikele, ei andvat see veel alust rääkida Peetri-aegse valitsemisaparaadi militariseeritusest (Anderson 1978: 83; Hughes 1998: 78).

Seda üllatavam on tõdeda, et Karl XII-le kleebitakse ilma suuremate kõhklusteta külge sõjahullu silt. Põhjuseks on vale eeldus, et Karl alustas sõda ja armastas sõdida. Rünnatavast on aja jooksul saanud ründaja. Kas see oli Karli "süü", et pool tema elust möödus sõdides? Karli tragöödia oli hoopis selles, et aeg ei andnud talle muud valikut kui olla vaid sõjamees, ning palju tema teisi võimalikke tahke jäävad meie eest igavesti varjatuks. Mille poolest oli Karl, kelle valitsemisajast oli rahuaastaid 14,2%, halvem Peetrist, kellel vastav näitaja oli 16,2%? Või kas saab pidada militarismi ilminguks tööka, et Põhjasõja lõppfaasis, kui maa oli vaenlastest ümbritsetud, mobiliseeris Rootsi enamiku oma ressurssidest kaitseks? Peeter kulutas samal ajal 85% riigi tuludest sõjapidamiseks, mille ainsaks sihiks oli uute territooriumide vallutamine. Puhtakujulise patsifismi vaatenurgast tuleks taunida mõlemat, moraalses mõttes aga Venemaad rohkem.

Karl XII lausest "mõök juba ei naljata" lähtudes on püstitatud hüpotees, et kuningas põlgas diplomaatiat ega usaldanud rahuläbirääkimisi. Küsitakse, miks üldse jätkus sõda pärast 1701. aastat, kui Taani oli neutraliseeritud, Venemaa löödud ja Saksi August kompromiteeritud (Hughes 1998: 30), ning miks läks Karl lõpuks ikka Moskva peale? Võiks kohe vastu küsida: miks jätkas tsaar Peeter sõda pärast katastroofi Narva all, selle asemel

et alistuda? Ei saa välistada, et Rootsi kuningat mõjutas otsuste langetamisel liigne eneseusk ja vastase alahindamine. Mainitud faktoritest olulisemaks oli see, et Karli käitumisele puudusid arvestatavad alternatiivid. Et vastaseid oli mitu, ei jäänud tal üle muud, kui üksteise järel neile peale viskuda. Karl nägi ainsat võimalust otsustavas pealahingus, mida talle aga ei võimaldatud (ei Narva 1700. a ega Poltaava 1709. a polnud kummalegi osapoolle sõja lõpetamist silmas pidades definitiivsed).

Rootsi vastased kasutasid samuti lihtsat, aga kavalat taktikat. Kui olukord hakkas muutuma väljapääsmatuks, paluti sobival hetkel rahu, ilma et kõiki oma jõude oleks ära kulutatud. Kui rootslaste tähelepanu oli tõmmatud mujale, rünnati taas. Eriti osav selles kassi-hiire mängus oli Saksi kuurvürst August Tugev. Karl XII oli selle ees võimetu ja viskles lõpuks haavatud looma kombel kord ühes, kord teises suunas. Imestagem hoopis, et sõda üldse nii kaua kestis, sest mis võinuks saada siis, kui vaenlastel oleks õnnestunud oma tegevus koordineerida hästi ajastatud löögiks kolmest suunast korraga?

Et Karli võit üleminekul Daugavast 1701. a jäi poolikuks, siis ei saanud ta jätta Augustit enda ja venelaste vahele. See oleks võrduvabatahtlikult pea tangide vahele panemisega. Oli väga suur oht, et rootslaste minnes Peetri vastu oleksid saksilased tunginud uuesti Läänemereprovintssidesse ning lõiganud Karl XII väed emamaast ja tagavaradest üldse ära. Pealegi oli Saksi vägi sellel ajal ikka veel potentsiaalselt ohtlikum (neid ei suudetud purustada ja nende ettevalmistus oli heal tasemel) venelastest. Järelikult sai Karl minna Venemaa vastu alles pärast Saksi-Poola purustamist. "Kaval rebane" August lipsas aga pidevalt eest ära ja sidus nõndaviisi Rootsi väed Poolas palju kauemaks, kui Karl arvestas. Tulemuseks oli, et kaotati palju väärtuslikku aega ja kättevõidetud taktikaline edu.

Veel heidetakse Rootsi kuningale ette, et Poola ründamisest tähtsam olnuks Läänemereprovintside kaitsmine. Kaitsese jäämine tähendanuks aga initsiatiivi loovutamist vastasele ning agooniat ainult pikendanud. Rootsi suurriik poleks suutnud konkureerida palju paremini varustatud naabritega ning oleks langenud kindlasti veel 18. sajandi jooksul. Siis võinuks aga häving olla

veelgi suurem, kaasates Stockholmi ning tuues kaasa suure osa n-ö päris-Rootsi territooriumi okupeerimise.

Kõike seda arvestades nägi Karl, keda mõnes mõttes võib pidada viimaseks rüütellikuks valitsejaks Euroopas selle sõna kesk-aegses tähenduses, et kokkulepetest ei peeta kinni, ning hakkas sõna ja sule asemel rohkem usaldama relvi. Tsaari 1707. a kevadel tehtud rahuettepanekut peetakse siiraks ja on avaldatud imestust, miks Rootsi kuningas keeldus seda vastu võtmast. Karli käitumisviisi seletab ülalloodud psühholoogiliste faktorite kõrval veel puhtpragmaatiline aspekt — rahu tingimused (Hatton 1985: 288–289). Nimelt teatas Peeter, et ta on valmis sõja lõpetama, kui Rootsi loovutab Venemaale kogu selle osa Ingerimaast, kuhu asutati Peterburi linn, ning samuti teatud aastateks Narva. Tartu ja teised okupeeritud paigad oli tsaar valmis tagastama. Sõja tulemust ette teades on tulisemad kriitikud väitnud, et neid tingimusi vastu võttes oleks Karl säilitanud Liivi- ja Eestimaa ning isegi osa Ingerimaast, hoides ära suured kaotused, mis said Rootsile osaks rahuläbirääkimistel aastail 1719–1721.

Karl omakorda lähtus mõttekäigust, et Peetri poolt energiliselt juhitud Venemaa kujutaks endast kestvatu ohtu Rootsi suurriiklikule staatusele, kui venelased oleksid saanud väljapääsu Läänemerele. Pealegi ei julge vist keegi pead anda, et Peeter oleks rahuldunud ainult väikese osaga Ingerimaast ning tõepoolest andnud Narva pärast kokkulepitud aega rootslastele tagasi. Tuletagem siinkohal meelde Kiievi saatust, mis 1667. a sõlmitud Andrussovo rahuga Venemaa ja Poola vahel läks ainult kaheks aastaks venelastele, ehkki tegelikult ei antud seda enam iialgi tagasi.

Peetri ebatseremoniaalsete kommete ja lihtsa riietuse positiivse esiletõstmise ja rahvalähedusega võrdlemise taustal tundub absurdseks, et Karli tavalises vormiriietuses on nähtud ideoloogilist tagapõhja ning taunitavat eeskujut hilisema aja diktaatoritele, kes samuti eelistasid kanda harilikku sõdurifrentši. Kuidas saab üht ja sama nähtust nii mitmeti tõlgendada? On õige, et nii Peetri kui Karli riietumisviis oli vastuolus tolleaegse aristokraatia tavade ja esitas sellele omamoodi väljakutse. Võimalik, et selline riietus pidi rõhutama, et tegu on isevalitsejaga, kellele on kõik lubatud. Kindlasti oli see ka visuaalseks signaaliks rahvale, mis pidi mõista andma, et valitsejagi on üksnes riigi teener, kes töötab

kõigi hüvanguks. Milleks seda aga hukka mõista, pealegi valikuliselt? Kas tulnuks eelistada ilutsev-toretsemaid, värvikirevates kostüümides ning puuderdatud põskede ja parukatega “operetiku-ningaid”, kes iga oma žestiga rõhutasid tohutut distantsi, et mitte öelda kuristikku enda ja oma alamate vahel? Või kuidas peaks siis seletama, et tänased kroonitud pead kannavad rahulikult tsiviil-ülrikonda, mis on küll paremast materjalist kui tavakodanikul, ent signaliseerivad siiski ühtekuuluvust kõigi kaasmaalastega? Sellise mõtteviisi korral ei tohiks praegu üldse vegetariaane olla, sest Adolf Hitler oli taimetoitlane. Mis üldse diktaatoritesse puutub, siis on see pigem nende eneste kompleksi väljendus, kui nad oma ambitsioonide õigustamiseks ajaloost eeskujusid laenasid, tekitades seejuures viimastele peaaegu korvamatut kahju. See on kaasaja projitseerimine minevikku, ja pole Karl XII süü, et ta hilisematele kahtlase kuulsusega “maailmavalitsejatele” etaloniks oli.

Pigem andis Peeter oma tegudega eilsetele diktaatoritele rohkem alust endalt õppimiseks kui Karl. Olgu siinkohal nimetatud väkkevõetud talupoegade käte tätoveerimist, et nad oleksid deserterumisel äratuntavad (nekrutite märgistamist samadel eesmärkidel on kasutatud siiski ka teistes riikides), elanike sundviimist ehk deporteerimist oma senistest elupaikadest Peterburi ehitamisele, punaste ruutude kinnitamist vanausuliste selgadele, et nad oleksid rahva hulgas kergesti äratuntavad, pihisaladuste avaldamist, kui need puudutasid riigi julgeolekut (Anisimov 1998: 25). Kõike seda arvesse võttes pole üllatav, et Peeter tundis hingesugulust Ivan Julmaga. Rootsi üle saavutatud võidu auks püstitatud triumfikaarele lasi ta enda pildi panna Ivan Julma oma kõrvale.

Silmatorikav on seegi, kuidas järeltulevad põlvned Peetri eetilismoraalsest vaatevinklist taunitavaid ettevõtmisi on kas siis täielikult mõistnud või vähemalt õigustanud. Streletside hukkamist 1698. a kaitstakse viitega mässuliste sõdurite eneste tegudele. Aleksei surnukspiinamist on raskem seletada, kuid siin rõhutatatakse seda, kuivõrd Peeter teda armastas, ent poeg ei soovinud isaga koostööd teha. Rahvas ei näinud Peetrit kõndimas oma ema kirstu taga, kes suri 1694. a. Tsaar pöördus Moskvasse tagasi alles päev pärast matuseid, ja käis siis ema haual. Peeter oli olnud ema juures päev enne ta elust lahkumist, kuid otsustanud ära sõita ilm-

selgetest lõpuläheduse märkidest hoolimata. Kalgi ükskõiksuse asemel on selles tahtnud näha pigem rahutu loomuse väljendust.

Tsaari liiderlikus elus ja joomapidudes peegelduvat aga niihästi valitseja rahvalikkus kui ka ajastu kombestik. Tohtu hulga inimelude ohverdamist uue pealinna ehitamisel on aga õigustatud heade linnaehituslike tulemustega. Lausa halenaljakaks võib pida briti ajaloolase Lindsey Hughesi argumentatsiooni, kes põhjendab lüüasaamist Narva all asjaoluga, et Vene väed olid juba septembris saabunud linna alla kurnatud olekus ning nende vilets füüsiline ja psüühiline seisund süvenes veelgi (Hughes 1998: 29–30). Kahjuks ei poeta ta sõnagi sellest, et Narva alla jõudnud rootslased olid kolm viimast päeva täiesti söömata olnud ning ööl enne lahingut ei saanud paljud isegi pikali heita, magamisest rääkimata, sest telke jagus ainult vähestele ja pori ulatus kohati põlvini, ning et vastase arvuline ülekaal oli enam kui kahekordne.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et ei Peetri ega Karli puhul ei nähta nimede taga enam kunagi elanud inimesi, vaid nad on muutunud instrumentideks päevapoliitiliste eesmärkide saavutamisel. Teaduslik kainus on pahatihti kõrvale tõrjutud ning selle asemel valitsevad emotsionaalsed ja ideoloogilised aspektid. Tagaplaanil on tunda sedagi mõtet, et mis on lubatud Jupiterile, ei kehti ilmtingimata härja puhul. Olemegi tagasi Võitja ja Kaotaja fenomeni juures. Mõlema valitseja isikupäraseid tahke ja neile hiljem langetatud otsuseid võrreldes vaatavad meile ajaloopeeglist vastu näod, kellel on suhteliselt vähe ühist kunagi elanud konkreetsete isikutega.

Siin kirjapandut ei saa pidada sugugi “viimaseks sõnaks” Peeter Suurest ja Karl XII-st. Küsimused, missugused inimesed need kaks valitsejat oma eluajal tegelikult olid, millisena nad tahtsid, et neid nähtaks, millisena nägid neid kaasaegsed ja millisena hindab tänapäev, pakuvad ajaloo huvilistele pinget kindlasti veel edaspidigi.

Kirjandus

- Anderson, M. S. 1978. *Peter the Great*. London: Thames and Hudson
- Anisimov, J. V. 1997. *Gosudarstvennyje preobrazovanija i samoderžavie Petra Velikogo v pervoi četverti XVIII veka*. Sankt Peterburg

- Anisimov, J. V. 1998. Peter den Store. — *Tsar Peter och kung Karl: Två härskare och deras folk*. Red. Sverker Oredsson. Stockholm: Atlantis, s. 9–34
- Anisimov, J. V. 1990. Progress through violence from Peter the Great to Lenin and Stalin. — *Russian History*, 17, pp. 409–418
- Bagger, Hans 1998. Peter den stores reformer i Ryssland. — *Tsar Peter och kung Karl: Två härskare och deras folk*. Red. Sverker Oredsson. Stockholm: Atlantis, s. 117–152
- Haintz, Otto 1936–1958. *König Karl XII von Schweden*. Bd. I–III
- Hatton, Ragnhild M. 1985. *Karl XII av Sverige*. Köping. [Original: *Charles XII of Sweden*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1968]
- Hughes, Lindsey 1998. *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven, Conn.: Yale University Press
- Liljegren, Bengt 2000. *Karl XII: En biografi*. Lund: Historiska Media
- Lindegrén, J. 1992. Karl XII. — *Kungar och Krigare: Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*. Stockholm, s. 149–229
- Massie, Robert K. 1981. *Peter the Great: His Life and World*. London
- Neumann, Iver B. 1999. *Uses of the Other: "The East" in European Identity Formation*. Manchester University Press
- Oredsson, S. 1998a. Peter den store i historieskrivning och tradition. — *Tsar Peter och kung Karl: Två härskare och deras folk*. Red. Sverker Oredsson. Stockholm: Atlantis, s. 239–273
- Oredsson, S. 1998b. Karl XII och det svenska stormaktsväldets fall i historieskrivning och tradition. — *Tsar Peter och kung Karl: Två härskare och deras folk*. Red. Sverker Oredsson. Stockholm: Atlantis, s. 275–306
- Pavlenko, Nikolai I. 1990. *Pjotr Velikij*. Moskva: Mysl
- Riasanovsky, Nicholas K. 1985. *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*. New York: Oxford University Press
- Tarkiainen, Kari 1986. *Se Vanha Vainooja: Käsitykset itäisestä naapurista iivana Julmasta Pietari Suureen*. Helsinki: SHS
- Troyat, Henri 1981. *Peter den Store*. (Original: *Pierre le Grand*, Paris: Flammarion, 1979.)
- Upton, Anthony F. 1990. Sweden. — *Absolutism in Seventeenth-Century Europe*. London, pp. 99–121
- Wittram, R. 1964. *Peter I: Czar und Kaiser. Zur Geschichte Peters des Grossen in seiner Zeit*. Bd. 1–2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajalooeaduskonna, ajalookandidaat (1987), filosoofiadoktor (2000). Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsis uurija Stockholm ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, 1991–1996 Eesti suursaadik Rootsis, 1996–2000 Saksamaal, 1997–2000 Püha Tooli juures, välisministeeriumi Venemaa ja SRÜ büroo juhataja 2000–2001, a-st 2001 3. poliitikaosakonna peadirektor. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* nr 4, 1991, lk 863–868), *Loengud Poola ajaloo I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990), *Lõpu võidukas algus: Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995), *Segern vid Narva: Början till en stormakts fall* (Stockholm: Natur och Kultur, 1996) ja *Üks hä tru ja öige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); ““Üks hä tru ja öige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (nr 11, 1993, lk 2352–2379); ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (nr 5, 1994, lk 957–962); “Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil” (nr 5, 2000, lk 931–956); “Karl XII müstiline surm — kas juhuslik kuul või mõrv?” (nr 11, 2000, lk 2302–2317); “Inimene ja riik Rootsi ajal” (nr 9, 2001, lk 1835–1849); “Sõja tulevik” (nr 11, 2001, lk 2251–2273); retsenseerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970) ning Heldur Palliga (nr 12, 2000, lk 2677–2679).

LUULET

Hando Runnel

KAUNIMAD LAULUD

Ma tahan sind suudelda saunas
kui ihu on puhtaks pest'
ja sinul on undruk seljas,
mul valge särgi peal vest.

Ma hõljun kui kase ladvas.
Sa lõhnad kui viha leht.
Nii sünnivad kaunimad laulud.
Neid täis on varsti üks ehvt.

IDÜLL

Kui ema on imetand lapse,
tiss põues ja kinni truck,
ei viitsi ta mõtelda mitte,
kas pojast saab politruk,
või mees, kes teeb metsa-äri,
või kunstnik, kes kehkleb kui kukk,
veel kahtlused hinge ei näri,
veel süda on vait nagu sukk.

MU JUURDE KUMMARDA

Mu juurde kummarda, kui sul on aega,
ma ootan, ootan, ootan, ootan sind!
Mul vähe lootust on, kuid mul on aega.
Ma ootan, ootan, ootan, ootan sind!

Tee rõõmsaks mind, kui sul on aega.
Ma ootan, ootan, ootan väga sind!
Sa võid. Sa pead! Sa valitsed ju aega!
Kui väsin ootamast, ei olegi ehk mind.

KEVAD LÄKS MÖÖDA

Kevad läks mööda kambrite vilus.
Suvel on lilled, päike on ilus!
Süda lööb härdaks, veri ei voola. . .
Sügisel pannakse jäänuksed soola.

RATASTE ALL

Igal öösel
autoteedel
sureb palju
pisiloomi
rataste all.
RATASTE ALL!

MIKS

Miks murdis truudust naine,
miks uppus "Estonia"? —
jääb vastuseta see aine,
aeg katab agoonia.

Miks öeldakse — rõõmust lollid,
kas kurvad on targemad?
Kuis aitaksid piiridel tollid,
kui piiridki langevad?

MEESTE HULGAS

“Noor tüdruk meeste hulgas
on väga ilus asi,”
nii ütles meile ükskord
direktor Jüri Sasi.

Meist, meestest, arvab Aino,
me olla kehvast sordist,
me kõik, kes pole tulnud
Sõõritsa raudretordist.

UTERÖÖV

Nii armas oli, kui hunt
hambad mu turja löi.
Nii armas oli, kui hunt
hännaga hoogu löi.

Oh, kuis oli see hää:
hambad mu turja löi.
Oma ilusa mää
hüüdsin, kui külgi löi.

Oh, see hirmus hunt
väljalt mu vaariku tõi.
Võimas, võimas hunt,
kuis ta mu südant sõil

SINISTE KIILIDE LEND

Vana lõõklaulu viisil

Sul ukse ees on taba,
kuid süda sul on vaba.
Jah, sellega ei peta sa küll mind.
On elu keskpaik naba,
kui tähtis näibki saba.
Jah, sellega ei peta sa küll mind.
 Su juurde tulla võin,
 su juures olla võin,
 kui suvetuulena
 sind sakutan.

Su kombes süütud, vagad,
sa mamma kõrval magad.
Kuid sellega ei välista sa mind.
Su igatsused salad
on ürgsed maiuspalad.
Ja nendega sa mõjutad ka mind.
 Su juurde tulla võin,
 su juures olla võin,
 kui suvetuulena
 sind takistan.

Sul ukse ees on taba,
kuid süda sul on vaba.
Kuid vabadusel on ka hinge hind.

SU JALGADE PÄÄLE

Su jalgade pääle jäi järsku mu pilk.
Sääl läbi nende lõin maasse naelad.
Sääl ütlesin: Oota üks simapilk!
Säälsamas tõmbasin välja naelad.
Nii väheke oled olnud mu vang!
Jah, vaba oled. Ma üksi vang.

LUMEKE

Sajab üksikuid helbeid,
vabatahtlikke, valgeid.

Lumeke!

Lumeke!

Valgeks muudavad rajad,
lõpevad hallid ajad.

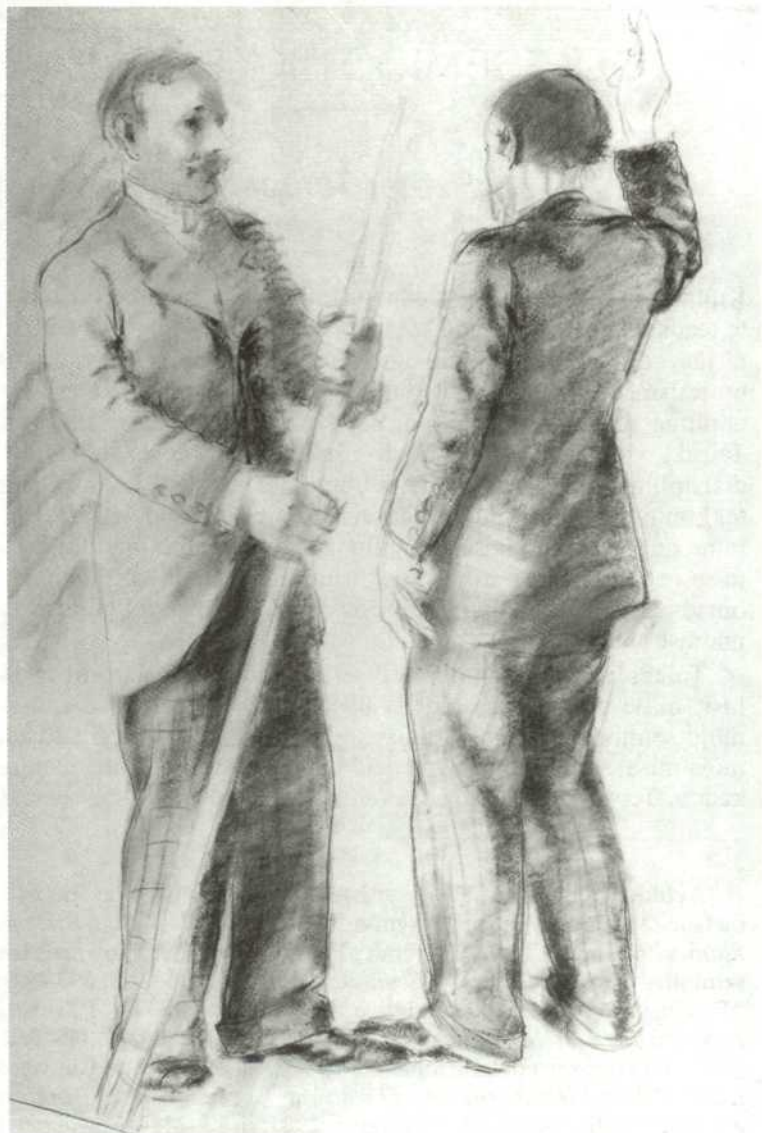
Lumeke!

Lumeke!

Kõike kulu ei kata,
kõrgeid kõrsi ei mata.

Lumeke!

Lumeke!

ALEKSANDER VARDI

TÖLKESEMIOOTIKA POOLE

Peeter Torop

Kultuuri kui keerulise süsteemi uurimisel on paratamatu erinevate teaduslike distsipliinide kooseksisteerimine. Kõige sagedamini jäävad need distsipliinid autonoomseks. Nad säilitavad oma uurimismeetodid ning vaatepunktid, mis muidugi eeldab eri distsipliine sünteesiva ühtse, nn mõistva metodoloogia olemasolu. Teiseks võimaluseks on interdistsiplinaarsete seoste tekkimine, distsipliinide kokkusulamine ja uute koosluste või komplekside tekkimine. Selle erijuhtumiks on distsipliinide loomulik liitumine nende autonoomse arenguloo alusel. Loomuliku liitumise eelduseks on uurimisobjekti implitsiitsete ja eksplitsiitsete omaduste vahekorra muutumine teda uurivate distsipliinide autonoomse arengu käigus.

Tõlkesemiootika on üks selliseid interdistsiplinaarseid kooslusi, mille puhul tuleb tõdeda ühelt poolt tõlketeaduse arengu mõju semiootikale, kus igasuguste transformatsiooniprotsesside mõistmiseks on produktiivne neid kirjeldada tõlkemehhanismide kaudu. Teisalt on semiootika avanud tõlketeaduses tõlkeprotsessi

Artikkel toetub autori järgmistele töödele: “Granicy perevoda (sociosemiotičeskij aspekt semiotiki perevoda).” — *Sign Systems Studies* 26. Tartu: Tartu University Press, s. 136–150; “Towards the semiotics of translation.” — *Semiotica*, 128:3/4, 2000, pp. 597–609; “Postfazione — Verso la semiotica della traduzione.” — P. Torop. *La traduzione totale*. Modena: Guaraldi Logos, 2000, p. 345–362; “Per una semiotica della traduzione.” — P. Calefato, G. P. Caprettini, G. Colaizzi (eds.). *Incontri di culture: La semiotica tra frontiere e traduzioni*. Torino: UTET Libreria, 2001, p. 13–21; “Coexistence of Semiotics and translation Studies.” — P. Kukkonen, R. Hartama-Heinonen (eds.). *Mission, Vision, Strategies, and Values*. Helsinki: Helsinki University Press, 2001, pp. 211–220.

universaalse olemuse ja osutanud võimalusele rikastada tõlketeaduse metodoloogiat interlingvistilise tõlke analüüsi lähendamisega intersemiootilisele tõlkele. Seega võib sellise interdistsipliini dominantia näha nii koosluses kui kummaski distsipliinis eraldi.

Ajalooliselt on tõlkesemiootika nii tõlketeaduse kui ka semiootika osa. Tõlkesemiootika arenguloos on olulisel kohal spetsiifilised seosed semiootika — eriti kultuurisemiootika — ja tõlketeaduse vahel, mis on loonud eeldused siduda semiootika kasutamine tõlketeaduses ja tõlketegevuse mõtestamine semiootikas ühtsemaks distsiplinaarseks tervikuks. Ulatuslikust interdistsiplinaarsest sünteesist on veel vara rääkida, kuid juba on näha liikumine, mida José Lambert on nimetanud paradoksaalseks ja mis tähendab ka paratamatust rääkida tõlkest samal ajal kui objekti ja selle uurimise tasandi nähtusest.¹ Sisuliselt on tegemist interdistsiplinaarsusele eelneva multidistsiplinaarse kooslusega, mis väljendub pigem vastastikustes kirjeldustes ja metakeelte lähene-mises kui ühtses metodoloogias. Tõlkeprobleemide vaatlemine tänapäeva teaduses eri distsipliinide ristumispunktiis peegeldab teadlaste huvi nihkumist kahe keele ja teksti suhetelt tõlketegevuse sotsiaalse ja kultuurilise funktsioneerimise küsimustele. Selles multidistsiplinaarses liikumises tähistab tõlkesemiootika rohkem üldist muutust suhtumises tõlkeprobleemidesse kui uut distsipliini.

Tõsi küll, tõlketeaduses on unistatud distsiplinaarsest ühtsusest ja ehk kõige eredamalt peegeldavad seda James S. Holmesi otsingud. Juba 1978. a kirjutas ta vajadusest eristada tõlketeaduses nelja komplementaarset tõlketeooriat. Kõigepealt on vaja tõlkeprotsessi teooriat (*theory of translation process*), et mõtestada seda, mis juhtub, kui inimene otsustab midagi tõlkida. Teiseks on vaja tõlketeksti teooriat (*theory of translation product*), et fikseerida tõlke kui omaette tekstiliigi spetsiifika. Kolmandaks on vaja tõlkefunktsioonide teooriat (*theory of translation function*), et

¹“... tõlketeaduse maine ei ole kõne all tõlketeaduse enda sees; tõlkeuuringuid hakatakse tõesti tõsiselt võtma alles siis, kui muud humanitaardistsipliinid tunnustavad, et neil on vaja tõlkenähtusi uurida, selleks et paremini mõista omaenda uurimisobjekti. Kultuuri ei tohi uurida tõlkimisnähtuse *osana*, sest kultuuriga on seotud *kogu* see nähtus — pigem tuleb uurida tõlkimist kui kultuuri osa” (Lambert 1992: 25).

mõista tõlke käitumist vastuvõtvas kultuuris. Need kolm teooriat ei saa olla normatiivsed, sest nad püüavad kirjeldada tekkinud olukordi ega tee ettekirjutusi. Küll aga on normatiivsus oluline neljandas, tõlkedidaktika teoorias (*theory of translation didactics*; Holmes 1988: 95). Sisuliselt on J. S. Holmes sõnastanud interdistsiplinaarse tõlketeaduse programmi, mida mitmesugused tõlketeadused on tänapäeval erineval viisil arendanud. Ka Holmes ei loonud endale illusioone, nimetades tasakaalustatud tõlketeadust distsiiplinaarseks utoopiaks (Holmes 1988: 109).

Tänases tõlketeaduses lähenevad semiootikale mõned tendentsid, mille tunnuseks on tõlketegevuse sidumine kultuuri uurimisega (*cultural studies*) või kogu tõlketeaduse asetamine kultuuri-kontaktide uurimise konteksti interkultuurilise distsipliinina (*intercultural studies*). Selline perspektiiv jätab pitsi ka uuema tõlketeaduse arenguetappide eristamisele. Esmalt tuuakse esile poliisüsteemide teooria mõju, eritletakse tõlkediskursusi ja otsitakse tõlkele kohta vastuvõtva kultuuri diskursuste hierarhias. Teisel etapil tuuakse esile tõlkija ja teksti sõltuvus konkreetsest situatsioonist ja tekstiga manipuleerimise viisist. Kolmandale etapile on iseloomulik poststrukturealistlik pluralism nii originaali mõtestamisel kui ka tõlkemeetodi otsimisel (Bassnett 1993: 145–148).

On iseloomulik, et kõrvutava analüüsiga tegelevad teadlased püüavad konkreetseid keelelisi ja kirjanduslikke seiku siduda kultuuritaustaga ja kalduvad ka filoloogiat nägema distsipliinina, mis uurib keele ja kirjanduse kaudu kultuuri.²

Tõlketeadlase positsioon lubab sellel taustal eristada kaht distsiiplinaarse enesekirjelduse võimalust: 1) pluralistlik vaatepunkt, mis otsib metakeelelise ja teoreetilise kirevuse põhjusi uute kontseptsioonide tekkimises; 2) ajalooline vaatepunkt, mis projitseerib uued kontseptsioonid traditsioonilise tõlketeaduse arenguloole ja otsib nende sünteesimise võimalusi. Teine positsioon eeldab metodoloogilist valmisolekut vana ja uue kõrvutamiseks, esimene aga juhib tõdemuseni, et tõlketeaduse arengus puudub kontsep-

²Vrd: "... mõistan filoloogiat distsipliinina, mis uurib mingit kultuuri tema keeles ja kirjanduses — või keeltes ja kirjandustes — ning nende kaudu..." (Frank 1995: 211.)

tuaalne sidusus (*the conceptual incoherence of translation studies*; Delabastita 1991: 138; Snell-Hornby 1988).

Tõlketeaduse ja semiootika kokkupuutest sündiv distsipliin saab end teadvustada uurimisobjekti piiritlemise kaudu. Tõlketeaduse objektiks on tõlkeprotsess, semiootika keskmes on märgid ja märgisüsteemid — süsteemi ja protsessi ühitamine on ikka raske olnud. Võimalik, et ühitamine on kergem, kui alustame tõlkeprotsessi tulemusest, tõlketekstist, ja püüame leida selle piiritlemise võimalusi. Sellega saavutaksime vähemasti tõlketeadusliku aspekti ja semiootilise aspekti komplementaarsuse. Küsimus **tõlke piiridest** sõltub tõlketeaduses paljuski tõlgitavuse probleemi käsitlemisest. Siia kuulub nii tõlgitavuse parameetrite eristamine kui ka diskussioonid tõlke määratlematuse ja radikaaltõlke mõiste üle (vt Torop 1995: 57–82, 1997, 1999; Stanosz 1990).

Tõlke piiritlemise algküsimumuseks on küsimus tõlget ja mit-tetõlget eristavast piirist. Kuna sellele küsimusele on võimalik vastata, et “tõlge on kõik, mida tõlkeks nimetatakse”, siis tuleb piiri ja piiritlemise mõistet täpsustada. Tulemuseks on veel kahe piiri eritlemine. Esimeseks on **piir tõlke ja originaali vahel**, teiseks **piir tõlke ja vastuvõtva kultuuri vahel**. Kui piir tõlke ja originaali vahel on olnud tõlketeaduses traditsiooniliseks uurimisobjektiks, mille käsitlemisest sõltub tõlketüüpide kui tõlkeprotsessi või tõlkelise käitumise erinevate tulemitte eritlemine, siis piir tõlke ja vastuvõtva kultuuri vahel on tõlketeaduses aktualiseerunud seos tõlke sihi käsitlemisega.³ On iseloomulik, et sisemisest distsiplinaarsest ühtsusest lähtuvad tasakaalustatud kontseptsioonid püüavad neid piire metodoloogiliselt lähendada. Näiteks võib originaali tõlketeadusliku analüüsi metodoloogias olla tähtsal kohal teleoloogiline aspekt — selle järgi on tõlkeprotsessi tulemuseks funktsionaalne tekst, mille kõrvutamine originaaliga toimub ainult sõltuvalt tõlke sihist.⁴ Seega osutuvad viidatud piirid paljuski tekstisiseseks ning tõlketeksti allikalisus puudutab nii originaali kui tema võimalikku vastuvõttu uues kul-

³Vrd: “Tõlke dominandiks on alati tema eesmärk” (Reiss, Vermeer 1991: 96).

⁴“... tõlkimine on funktsionaalse tõlketeksti produtseerimine, nii et säilib seos alliktekstiga, mille määrab täpsemalt tõlke *skopos* [kr k sihtmärk]” (Nord 1991: 232).

tuurikeskkonnas. See tähendab, et tõlge võib ise postuleerida oma piirid ja tõkelise käitumise eripära.⁵

Tõlketeksti piirid võivad olla **raamivad**, kui me ei mõista tõlke all mitte lihtsalt teksti, vaid kirjastatud teksti. Tõlke eksisteerimine raamatuna või osana ajakirjanumbrist materialiseerib piiride lisatunnused kaasatud metatekstide abil, olgu need siis tõlkija eessõnad, artiklid originaali autorist või teosest, retseptisioonijuhendid glossaariumide, presupositsiooniliste või interpreteerivate kommentaaride vms näol. Kõige eksplitseeritumad on piirid just raamatus, mis loomuldasa võimaldab maksimaalset hulka tõlkepiire spetsifitseerivaid lisatunnuseid. Tuleb toonitada, et raamivad piirid on eelkõige tekstivälised.

Aga tõlkepiirid võivad olla ka tekstisisesed ning olla tähistatud piirimärkide abil, s.t on võimalikud ka **märgilised** tõlkepiirid. Semiootika rakendamine tõlketeaduses on toonud kaasa piiride semiootika teadvustamise teksti üksikelementide (märkide) tasandil. See võib väljenduda semiootilise relevantsuse eristamises teksti koostisosades (Wilss 1980: 16–17). See võib väljenduda ka konkreetsete piirimärkide otsimises.⁶ Äärmuslikus variandis võib see muutuda tõlke vaatlemiseks märgisituatsioonina.⁷ Iga tahes võime väita, et tõlketekst kujundab oma ontoloogia suhete kaudu originaali ja vastuvõtva kultuuriga, ja selle traditsioonilise arusaamaga ühtib ka dekonstruktivistliku lähenemise loogika tõlketekstile.⁸

⁵“Tulemusele suunatud tõlkekäsitlus on tegelikult allutatud tõlketekstide loomise retrospektiivsele uurimisele, mitte nende retseptisioonile ega tarbimisele. Täpsemalt öeldes: niisugune lähenemine püüab tõlkimist kontekstualiseerida, esitades teda teatud kultuuri kohase käitumise tüübina. . .” (Toury 1993: 17–18).

⁶“Tõlkeid paratekstidena uurides uuritakse märke, mis ei märgista ainult tõkelisuse staatust, vaid esindavad ka kaugust mittetõkelisest tekstist, mida tagasivaateliselt nimetatakse algtekstiks või originaaliks” (Pym 1992: 185; vrd ka Nord 1995).

⁷“Tõlkides toimib allikkeeles teksti (A) ja vastuvõtva tõlketeksti (B) vaheline suhe nii nagu märgi (S) semiootiline suhe objektiga (O) ehk tähistaja suhe tähistatavaga. Lühidalt, allika suhe tõlkega on samasugune nagu märgi suhe objektiga” (Barnstone 1994: 91).

⁸“... tõlketekst ei kuulu algkeele ega vastuvõtvasse keelesüsteemi. Ta eksisteerib valdkonnas, mis jääb kahe võimaluse vahepeale: ta on

Tõlketeadusest väljudes ja kultuurisemiootika positsioonile asudes omandab tõlkepiiride probleem uusi aspekte. Tõlketeaduslikku tõlkepiiride kui tõlketeksti ontoloogia mõtestamist täiendab **kultuuriteksti** mõiste. Näiteks kui tõlkeraamatu piirid raamivad tõlget ja rõhutavad tema sisemist ühtsust, siis kattuvad kultuurisemiootika positsioonilt eristatavad tõlkepiirid tõlketeaduse raames eritletavate piiridega vaid osaliselt. Tõlkimine keelde, tõlkimine raamatusse (teksti) ja tõlkimine kultuuri on ühtse tõlketegevuse erinevad küljed. Igasuguse teksti kultuurilist allikalisust võib vaadelda vähemasti kahest küljest. Näiteks kuulub ilukirjanduslik tekst kodumaise või regionaalse kirjanduse traditsiooni, olles seega **kirjandusloo diakrooniliseks tekstiks**. Samal ajal loob ta eriilmelisi suhteid oma ajastu ja kultuuriruumiga, olles seega **kultuurisüsteemi sünkrooniliseks tekstiks**. Kirjandusliku ja kultuurilise vahel valitsevad intertekstuaalsed seosed (White 1989: 294, 301).

Kultuur muutub tekstiks, mida võib võrrelda konkreetse tõlketekstiga. Kirjandusliku aspekti kaudu toimub esteetilise distantssi määratlemine teksti suhtes, ent kultuuriline aspekt on oluline teksti identifitseerimise seisukohast (Assmann 1995: 241, 242). Teksti identifitseerimise kultuurilist aspekti võib vaadelda kahest küljest. Ühelt poolt moodustavad kõik kultuuris käibivad ja paratamatult põimuvad tekstid **kultuuri repertuaari**, millesse iga uus tekst lisab dünaamikat (vrd Even-Zohar 1997: 355–363). Sattumine uude tekstikooslusse, milles toimib tekstide lugemistarbimise teatav harjumus (haabitus), toob kaasa ka teksti elementide retseptiooni muutumise — nad muutuvad repertuaari elementideks.⁹ Uute tekstide repertuaariks muutumise vältimatus peegeldub tõlketeaduses vanamoodsaks muutunud adekvaatsuse mõiste nihkumises perifeeriasse ja asendumises uute mõistete-

üksnes inkorporeerimine (*in + corpore* — “kehas sees”), mitte taas-sünd” (Dass 1993: 2).

⁹“Tõlkides kipuvad teksteemid muutuma repertoreemideks, kusjuures **teksteem** on igasugune märk, sõltumata astmest ja mõjuulatusest, mis on allutatud tekstisuhetele ja kannab seetõttu tekstilisi funktsioone; **repertoreem** on aga igasugune märk, jällegi hoolimata astmest ja mõjuulatusest, mis moodustab institutsionaliseeritud repertuaari osa” (Touy 1991: 187).

ga kasutatavus (*applicability*) ja omaksvõetavus (*acceptability*). Neid uusi mõisteid on hakatud juba pidama tõlketeaduse võtme mõisteteks (vt Doherty 1997: 2). See protsess toob kaasa piiride hägustumise oma ja võõra, originaali ja tõlke vahel, kusjuures tõlkelisus muutub väga mitmesuguste tekstide tunnuseks. See olukord on sundinud Gideon Toury't kasutusele võtma **oletatava tõlke** mõiste (*assumed translation*), et täpsustada piiri tõlke ja mittetõlke vahel (Toury 1995: 31–35). Kui kultuur kaotab piire, on tõlkija ülesanne neid kaitsta. Tõlkija missioonist tulenev vastutus ei piirdu vaid tõlke kvaliteedi tagamisega, vaid eeldab ka oskust säilitada tekstide autonoomsust (vrd Lane-Mercier 1997).

Teisest küljest on teksti identifitseerimine mõeldav projektisioonina mingile kujutletavale näidisele, **kultuuriteksti** konkreetsele ilmingule. Näiteks on vene kirjanduse Peterburi tekst koodtekstiks, mis on invariantne paljudele eri ajastutel kirjutatud kirjandustekstidele (Puškinist ja Gogolist alustades ning tänapäevaste teostega lõpetades). See invariantne hüpertekst väljendab nii seost linnaga (ekstensiivne aspekt) kui ka iga üksiku Peterburi teksti kuuluva teksti seotust kogu Peterburi teksti moodustava tekstikorpusega (intensiivne aspekt; vt Toporov 1995: 275, 280). Peterburi tekst muutub "mehhanismiks, mille abil toimubki üleminek *a realibus ad realiora*, materiaalse reaalsuse muundumine vaimseteks väärtusteks", mis omakorda lubab väita, et tekst "õpetab lugejale omaenda piiridest väljumise reegleid" (Toporov 1995: 259).

Konkreetse teksti projitseerimine kultuuritekstile tema identifitseerimise eesmärgil meenutab mõningaid otsinguid tõlketeaduses, mille raames käsitleti tähenduse invariantisust "mitte kui absoluutset kategooriat, vaid kui invariantisust loodud **vahendusekeele** suhtes" (Revzin, Rozenzweig 1964: 68). Tinglike keelte või tekstide olemasolu vahendajate osas juhib meid küsimuse juurde semioosisest, täpsemalt semioosise mõistmisest tõlkepiiride teadvustamise seisukohast.

Semioosise probleemi käsitlemine tõlkeprobleemide positsioonilt on eelduseks tõlkesemiootika kui iseseisva distsipliini kujunemisele. Üks Ch. S. Peirce'i semiootikast lähtuvaid tõlkesemiootika suundumusi on käibelevõtnud **semiotõlke** mõiste (*semiotranslation*), mis tähistabki tõlkimise semioosist — sellele

vastavalt kulgeb tõlketegevus kokkuleppelise semioosise tingimustes (*contractual semiosis*; Gorfée 1993: 212 jj). Sellele suunale vastavalt on tõlkeprotsess põhimõtteliselt komplementaarne.¹⁰ Tulemuseks on tõlketeksti mõtestamine kindla kokkuleppelise semioosise raames, millega kaasneb ka kirjeldamise dünaamilisus.¹¹

Kultuurisemiootikas on tehtud katseid eristada eri taseme semioosiseid: ühelt poolt on kõrvutatud kultuuri semioosist ja semioosist kultuuris, mida omakorda uuritakse kultuurisemiootika ja semioosise kultuuriliste faktidega korreleeruva semioosise etnoloogia raames. Sellest loogikast lähtuvalt saab ka lingvistika osaks semioosise etnoloogiast (Kelkar 1984: 132–133). Samas võib ka keeleteadlane kirjeldada kultuurilise tähenduse konstrueerimist erinevate semiootiliste süsteemide kõrvutamise kaudu.¹²

Semioosis(t)e kirjeldamise sotsiaalne parameeter tuleneb juba Mihhail Bahtini kontseptsioonist: “Elu püüab peituda iseendasse, minna oma sisemisse lõpmatusse, *kardab piire*, püüab neid lõhkuda, sest ei usu väljastpoolt tuleva jõu olulisusesse ja headusesse; väljaspoolse vaatepunkti vastuvõtmatuse. Seejuures muutub muidugi võimatuks *piiride kultuur* — kindla ja sügava stiili hädavajalik eeldus; just elu piiridega polegi midagi peale hakata, kõik loomingulised energiad lahkuvad piiridelt, jättes need saatusse hooleks. Esteetiline kultuur on piiride kultuur ja eeldab seetõttu sügava usalduse sooja, elu ümbritsevat atmosfääri. Väliste ja *sisemiste*, inimese ja tema maailma *piiride* kindel ja põhjendatud loomine ja töötlemine eeldab tugevat ja kindlustatud positsiooni väljaspool seda...” (Bahtin 1994: 251). Bahtini viidatud välise ja sisemise vahekorras peegeldub universaalne semiootiline

¹⁰ “Tõlkides “degenereerub” tegelik vahetus komplementaarsuks” (Gorfée 1993: 213).

¹¹ “Märgi tõlkimises ei ole midagi kindlaksmääratud. Nii tõlkiv tekst-märk, tõlgitud tekst-märk, (mitte)keelelised koodid, tõlkija kui ka tõlkeja üldised kultuurinormid alluvad kõik pidevale, isegi kõige pisemale vastastikusele mõjutusele ja muutumisele.” (Gorfée 1993: 223.)

¹² “Igasugune kultuuriliste tähenduste konstruktsioon — see tähendab, igasugune sotsiaalne kontekst — realiseeritakse tähendusaktide kujul mitmesugustes semiootilistes süsteemides, ning nende hulka kuulub ka keel” (Halliday 1984: 9).

dualism: "On võimalik inimese kahesugune kohaldumine maailmaga: seestpoolt lähtuv — kui tema *silmaring*, ja väljastpoolt — kui tema *ümbrus*" (Bahtin 1994: 165). Samasugusest silmaringist ja ümbrusest võib rääkida ka tõlketeksti puhul. Silmaringi ja ümbruse piiril saavad kokku paljud tõlketegevuse kontseptsioonid, mida Bahtin on seega kirjeldanud *ante factum*.

Ch. S. Peirce'i piiritu semioosise (*unlimited semiosis*) mõiste mahub samuti sellesse konteksti.¹³ On selge, et ka sõnastik peegeldab entsüklopeedia elemente, nagu seegi, et entsüklopeedia ei kata kõiki sõnastiku omadusi. Kultuuris toimub tekstide lugemise konventsionaliseerumine ja iga uus tekst osutub mingis mõttes juba loetuks enne ta enda ilmumist. Selles mõttes leiab iga lugemine või igasuguste artefaktide retseptsioon aset intertekstuaalses ruumis. Iga ajastu kultuur eeldab teatud häälestatust tekstide omavahelisele seotusele kultuuris ja vastavalt on põhjust rääkida ka intertekstuaalsest semioosisest.¹⁴ Intertekstuaalne teadmus (*intertextual knowledge*) on osaks lingvistilisest ja entsüklopeedilisest teadmusest (Holthuis 1994: 84) ja nende seosed sõltuvad interpreteerimise sihist. Optimaalse vastuvõtu saavutamise raskustest on kirjutanud Umberto Eco.¹⁵

Kultuuriruum on alati intertekstuaalne ja primaarsete, sekundaarsete jne tekstide eristamine osutub raskeks. Ühtesid tekste tarbitakse teiste kaudu, puhtaid tekste õieti ei eksisteerigi — igit teksti ümbritseb kontaktitsoon teiste tekstidega, mis teeb keeruliseks teksti piiride eristamise. Probleem ei seisne vaid raskustes tekstide genereerimise mõtestamisel, vaid ka tekstiomaduste

¹³"Peirce'i postuleeritud piiritu semioosise protsess viitab sellele, et meie keelelist kompetentsi saab tunduvalt paremini seletada entsüklopeediavormis kui sõnastikuna" (Eco, Nergaard 1998: 219).

¹⁴"*Intertekstuaalne semioosis* ehitab end üles teksti ja lugeja vastasmõjus, sõltuvalt (juba antud või eeldatavast) tekstide "intertekstuaalsest paigutusest" ja intertekstuaalselt orienteeritud tekstiprotsessi aspektidest" (Holthuis 1994: 77).

¹⁵"Niisiis on lugemisakt alati raske vastastikune toiming lugeja kompetentsi (lugeja maailmatundmise) ja seda laadi kompetentsi vahel, mida nõuab antud tekst, et teda lugeda ökonoomselt" (Eco 1992: 68).

muutlikkuses — tekstid kord kaotavad vanu, kord saavad juurde uusi omadusi.¹⁶

Tõlkegevuse ja tema teoreetilise mõtestamise vaatepunktist on oluline tekstide ontoloogia ja interpretatsiooni piiritlemine. Lugeja on oma lugemises vaba. Kuigi ka tõlkija on lugeja, puudub temal see vabadus vajaduse tõttu teha tõlke sihist sõltuvalt kindlaks tõlgitavuse aste (oma suhtumine keelde, diskursusesse, teksti, intertekstuaalsesse ruumi) ja töötada välja tõlkestrateegia. Piiride eksplitseerimine kergendab nii tõlkija tööd kui ka lugeja vastuvõttu.

Semiosfääriline piir. Juri Lotmani semiosfääri kontseptsioonis eksisteerib tõlke mõiste selle sõna avaras tähenduses. Lähtepunktiks on tõdemus, et kultuurikeelte eksisteerimine ja areng on võimalik vaid vastastikuste kontaktide kaudu: “Seega eksisteerib iga eraldi võetud keel teatavas semiootilises ruumis ja saab funktsioneerida vaid tänu kahepoolsetele mõjudele selle ruumiga. Jagamatuks töötavaks mehhanismiks — semioosise ühikuks — ei tule pidada mitte eraldivõetud keelt, vaid kogu antud kultuurile olemuslikku semiootilist ruumi. Seda ruumi me määratleme gi *semiosfäärina*” (Lotman 1990: 124–125). Antud loogikale vastavalt on seos semiosfääri ja semioosise vahel sarnane seosega mõistete “kultuurisemioosis” ja “semioosis kultuuris” vahel. Analoogiliselt saab rääkida ka semiosfääri piirist ja piiridest semiosfääri sees: “Et semiosfääri kõik tasandid — inimesiksusest või üksiktekstist kuni globaalsete semiootiliste ühtsusteni — on justkui üksteise sisse asetatud semiosfäärid, siis on igauks neist ühtaegu nii dialoogis osaleja (semiosfääri osa) kui ka dialoogi ruum (terve semiosfäär). . .” (Lotman 1999: 33).

Piiril on semiosfääris väga tähtis osa, sest kakskeelse mehhanismina tõlgib ta välised teated semiosfääri sisemisse keelde, eraldab oma võõrast, muudab välised mitteteated teadetekts. Sisuliselt võimaldab piiri teadvustamine mõista semiotiseerimise eripära ja võimalusi “tõlkida võõra semiootika tekste “meie” semiootika keelde” (Lotman 1999: 14).

¹⁶Vrd: “Seetõttu kutsub kultuur alati esile võrdluse ja vastanduse; see pole üksnes paik, kus sünnivad tähendused, vaid ruum, kus neid vahetatakse, **edastatakse** ja kus nad otsivad võimalust, et neid tõlgitaks — ühest kultuurikeelest teise” (Toporov 1992: 30).

Semiosfääriline piir kui läbipõimunud piiride süsteem on kirjeldatav "intersemioosise" mõiste abil. Tänapäeva kultuuris autonomiseeruvad pigem üksikud märgid kui märgisüsteemid, kuid nii märkide äratundmiseks kui ka nende mõistmiseks on oluline võimalus projitseerida nad erinevatele süsteemidele. Tõlke-tegevusest lähtuvalt tähendab see keelte, tekstide ja kultuurikoodide eritlemist ja nende vahendamise võtete väljatöötamist (vt näiteks Delabastita 1993: 33–39). Metodoloogiliselt on oluline üleminek märkide tasandilt märgisüsteemide tasandile, isegi juhul, kui erinevatel märgisüsteemidel kattub osa märgikorpusest. Seega on semiosfääriline piir tõlkemehhanismiks, kusjuures konkreetsete märkide tõlkimine muudab teksti tinglike semioosiste ehk intersemioosise süsteemiks.

Topoloogiline piir ei ole lihtne tõlkemehhanism, vaid tagab ka teksti invariantsete omaduste säilimise. Ühelt poolt kuuluvad siia ekraniseeringud, instseneeringud, ilukirjanduse illustratsioonid, mis on kõik seotud intersemiootilise tõlkimise ehk transmutatsiooni protsessis toimuva märgisüsteemi vahetumisega või vahendamisega korraga mitmes erinevas märgisüsteemis. Iga-sugune tõlge kujutab endast teksti transformeerimist, ja kultuurikommunikatsiooni seisukohast on huvitav jälgida ühe teksti transformatsioonide migratsiooni kultuuris kui selle teksti eri külgede esitlemist. Teiselt poolt on intertekstuaalses ruumis võimalikud ka terviklikud rekonstruktsioonid. Vladimir Toporov näiteks arvab, et intertekstuaalse analüüsi peamiseks ülesandeks on nende märkide tüpologia loomine, mille kaudu realiseeruvad sarnasuse erinevad tüübid ja "sarnasuse" funktsioon tekstides (Toporov 1993: 20).

Raamiv piir märgistab teksti terviklikkuse dominandi esiletoomise kaudu. Selline raamimine on tinglik ja tuleneb soovist määratleda teksti allikaligus ja terviklikkus ühe või mitme parametri kaudu (rahvuslikud, subkultuurilised, poliitilised, geograafilised jms märgid). Eraldi tuleb mainida tekstilisi märke. Need võivad olla alguse (pealkiri, epigraaf, pühendus) või lõpu (sisukord, registrid, bibliograafia) märgid, need võivad olla ka teksti raamivad metatekstitid (sissejuhatus, järelsõna, kommentaarid, sõnaseletused jms) raamatus või ajakirjas.

Lineaarne piir on eritlev piir ja aktualiseerib vastandused, mille abil toimub tekstis keeleliste, mentaalsete, sotsiaalsete, ideoloogiliste jms maailmade eritlemine. Tõlketegevus kui originaali loomisega võrreldes oluliselt ratsionaalsem tegevus ei saa läbi teksti piiride rekonstrueerimiseta või eksplitseerimiseta, ja selle tegevuse tulemusest sõltub tõlke võimalik maailm. Tõlke piirid kultuuri piiride sees võimaldavad näha tekstis piiride kontsentriilist hierarhiat, millest omakorda sõltub nii üksikute märkide kui märgisüsteemide interpretatsioon.

Tõlkepiiride dünaamika tajumine on aluseks ka tõlkesemiootika sisemisele jagunemisele. On põhjust eristada tõlkesemiootikat kui semiootika tõlkimist käsitlevat valdkonda, komplementaarset tõlkesemiootikat, sotsiaalset tõlkesemiootikat, protsessuaalset tõlkesemiootikat ja radikaalset tõlkesemiootikat.

1. Tõlkesemiootika kui semiootika tõlkimine. Semiootika tõlkimise lihtsam pool on seotud keelelise maailmapildi vahendamisega, kus probleemid algavad grammatikaliste kategooriate olemasolust või puudumisest (sugu, arv jne) kuni tähistamispraktikate (sugulusterminid, värvusnimetused jne), etiketi ja keele psühholoogiliste või sotsiokultuuriliste assotsiatsioonideni. Üheks oluliseks aspektiks on semiootika tõlkimisel aga eksplitsiitsuse ja implitsiitsuse vahekorra arvestamine, seda nii keele ja kultuuri kui ka teksti tasandil. Semiootika jaoks on harjumuspärane eristada märgi äratundmist ja mõistmist, s.t näha märgilisust. Kuid tõlketegevuse ratsionaalsuse tõttu kerkib sageli probleem varjatu (implitsiitse) eksplitseerimisega seoses. Tõlketeaduse poole pealt vaadatuna saab eristada implitsiitse informatsiooni erinevaid aspekte.¹⁷ Seetõttu ei ole eksplitseeriv tegevus sugugi ohutu.¹⁸ Semiootika poole pealt vaadatuna on "ebaselgus" töötermin märkide interpreteerimisel ja on paaris mõistega "mitmetähendus-

¹⁷"... implitsiitset teavet saab edastada mitmesuguse intensiivsusega; implitsiitne teave saab edasi anda potentsiaalselt otsi lahtiseks jätvat mõtteahelat; vastutust implitsiitse teabe eest võivad edastaja ja publik omavahel mitut moodi jagada" (Gutt 1996: 248).

¹⁸"Et implitsiitne ja eksplitsiitne teineteisest nii märkimisväärselt erinevad, siis on tõenäoline, et implitsiitse teabe eksplitseerimine muudab tõlgitava teksti tähendust" (Gutt 1996: 248).

likkus".¹⁹ Tõlketeadusel on selle olukorra lahendamisel saanud võlusõnaks funktsionalism (vrd Nord 1997). Tõlkesemiootika poole pealt on sama dünaamiline Dinda Goriée järeldus.²⁰

Viidatud probleemide lahendamisel on semiootika osa võrdväärne lingvistika omaga ja märgi mõiste kasutamine või lingvistilise sidususe täiendamine semiootilise sidususega ei ole mäng metakeelega, vaid kõneleb tõlketegevuse semiootilise eripära tunnetamisest.

2. Komplementaarne tõlkesemiootika on kultuurist ja meta-kommunikatsioonist lähtuv käsitlus. Olen selle tähistamiseks avardanud J. Catfordi mõistet "totaaltõlge" (*total translation*). Totaaltõlke mõistmine algab tunnistamisest, et kultuur tähendab tekstide segunemist, ühtede tekstide tekkimist teiste tekstide põhjal ja sama algteksti eksisteerimist kultuuris komplementaarsena, metatekstide kogumina. Romaan on ühe lugeja jaoks raamat, teise jaoks tema põhjal tehtud koomiks, kolmanda jaoks romaani retsensioon, neljanda jaoks kaart raamatukogu kataloogist, viienda jaoks kaanepilt, kuuenda jaoks ekraniseering või instseneering jne. Romaani võib kultuuris lugeda ka ilma algtekstita ning tarbida metatekste suvalises järjekorras. Kultuuri (sisse) tõlkimine on semiootiline probleem ja tekstide ning autorite eksisteerimine kultuuris sõltub nende olemisviiside hulgast ja vormidest. Tüpoloogilisel lähenemisel on oluline eristada tekstilist, metatekstilist, ekstratekstilist, intertekstilist ja intertekstilist tõlget.

¹⁹"*Kahemõttelisust* kasutatakse eriti sellistele situatsioonidele viitamiseks, kus tähendused on vastuolulised või ühitamatud. [...] *Kahemõttelisust* mõistetakse kui püsimist kontiinumis *lootusetuse* ja *lõpliku otsustavuse* vahel" (Scarpitti 1998: 26).

²⁰"Tõlkimine on eelkõige seotud endaleviitava ikoonilisusega. Allikteksti ning tõlketeksti diskursuse-maailm (objektiline tegelikkus) eksperimenteerib ruumiga tekstivälise ja tekstisise tegelikkuse vahel, loova pinge ja nende kitsenduste vahel, millega on vastastikku seotud dünaamiline objekt ning vahetu objekt. Eri astmetel liigub tõlkimine meeleolumaastiku (kujund) esmasuselt läbi maailmamaastiku (diagramm) teisesuse meelemaastiku (metafoor) kolmasusse. Selles protsessis loob tõlkimine endale aina enam vabadust tegelikkusest ja ruumi tähendustega manööverdamiseks (loovalt ja/või doktrinaarselt)." (Goriée 1997: 82.)

3. Sotsiaalne tõlkesemiootika on seotud haabituse mõistega, mis ühitab harjumuse teatud tüüpi informatsiooni tarbida harjumusega teatud tüüpi informatsioonist loobuda. See puudutab individuaalset lugemist (kultuuritarbimist), aga samuti ühiskondlikku lugemist. Üheks aspektiks on tõlge kui osa postkoloniaalsest kultuurisituatsioonist ja seega kui postkoloniaalsete uuringute objekt.²¹ Lugemine on poliitiliselt mõjutatud ning arengumaade ja väikeste kultuuride vahendamine suurtesse keeltesse on tihti tähendanud tendentslikku ümberkäimist tekstidega (vt Bassnett, Trivedi 1999; Tarasti 1998). Dominantkultuuri või kultuurihegemoonia fenomen on tõlketgevuses alati nähtav olnud. Kuid sotsiaalse tõlkesemiootika valdkonda jääb veel üks sotsiaalse lugemise ja ülelugemise viis. *Gender*-uuringud on laienenud ka tõlketgevuse analüüsile ning vaatlevad tõlget ajastu vaimu, kultuurilise representatsiooni dünaamikat arvestades, naiselikust maailmast naise jaoks määratletud maailma suundudes (Simon 1996). See tähendab, et tõlkeprotsessi kirjeldust on võimalik rohkem spetsifitseerida.²² Sotsiaalseid käsitusvõimalusi on teisigi ning enamasti on nende produktiivseimaks kirjeldusvahendiks ilmselt kultuurisemiootika.

4. Protsessuaalne tõlkesemiootika lähtub tõdemusest, et semiootiliselt on eri tõlkeprotsesside realiseerumist kultuuris võimalik kirjeldada universaalse tõlkeprotsessimudeli abil. Selle kirjeldusviisi eeliseks on süstemaatilisus ja sellest tulenev tõlketüüpide võrreldavus. Oma raamatus *Totaaltõlge* (Torop 1995) olen kirjeldanud selle mudeli abil tavalist interlingvistilist tõlget, intersemiootilist tõlget ekraniseeringute materjalil ja intralingvistilist tõlget teksti osade tasandil (allusioonidest tsitaatideni).

²¹Näiteks kirjutab Douglas Robinson: "Postkoloniaalsetes uuringutes on tõlkimisel kolm järjestikust, ent osalt kattuvat rolli: koloniseerimiskanalina, mis on rööbitine ning seotud õpetusega ja turgude ning institutsioonide varjatud või varjamatu võimuga; kolonialismi kokkuvõrsemise järel edasi kestnud kultuurilise ebavõrdsuse piksevardana; ja dekoloniseerimiskanalina" (Robinson 1997: 31).

²²"Tähenduse soolise ülesehituse tunnistamine igasuguses tekstipraktikas võimaldab tõlkeprotsessi mitmekülgsemalt mõista" (Flotow 1997: 95).

5. Radikaalne tõlkesemiootika on suhteliselt vähem arenenud, kuid väga oluline valdkond, sest hõlmab intersemioosise probleeme. Illustratsioon raamatus, autonoomne maal luuletuse ainetel või luuletus maali tõlkena, helid pildis ja pildid verbaalses tekstis — need kõik on nähtused, kus materjali erinevus originaali ja tõlke vahel on nii suur, et tavatähenduses tõlkimisest rääkida ei saa. Kuid ometi on tegemist vahendamisega ning sõna ja pildi vahekorra muutumine tänapäeva kultuuris annab semiootikale võimalusi kirjeldada alles tekkima hakkavaid uurimisobjekte. Seega on Quine'i radikaalse tõlke, nagu ka *home language*'i ja *jungle language*'i meenutamine igati asjakohane.

Tõlkesemiootika on tihedalt seotud kultuurisemiootikaga. Kuid samal ajal ei piisa intersemioosise ja intertekstuaalsuse situatsioonis vaid tekstide semiootilise heterogeensuse arvestamisest. Tekstide ja märgisüsteemide segunemine kui piiride segunemine viib meid kokku teravate sotsiaalsete probleemidega, mis tulenevad inimese adapteerumise viisist ühiskonnaga, inimese allutusest inkulturatsioonile, akulturatsioonile ja multikulturalismile haridussüsteemis ja massikommunikatsioonivahendites, samuti inimese sõltuvusest intermediaalsusest (muutustest verbaalse, visuaalse ja auditivse vahekorras). Seega on tõlkesemiootikal ka paratamatu seos sotsiosemiootikaga.

Tõlkesemiootika tekkimine on tingitud üldistest muutustest ühiskondlikus tekstikommunikatsioonis, uue uurimisobjekti formeerumisest. Kuid samas vajab ka traditsiooniline tõlketeadus innovaatilist tõuget ja tõlkesemiootiline problemaatika on selle raames juba kindla koha leidnud. Nii on tõlkesemiootika distsiplinaarne enesemääratlemine vaid aja küsimus.

Tõlketeaduse ja tõlketegevuse muude interpreteerimisviiside lähenemist semiootikale kui interdistsiplinaarset vaatepunkti pakkuvale teadusele võib pidada loomulikuks arenguks. Tõlkesemiootikale mõeldes ei pea me mõtlema semiootika ekspansioonist. Semiootika saaduseks on kuuluda tõlkimise ja tõlketegevuse mõtestamise juurde. Seega on loomulik õigus eksistentsile ka tõlkesemiootikal kui seda seost seadustaval distsipliinil.

Kirjandus

- Assmann, Aleida 1995. Was sind kulturelle Texte? — *Literaturkanon — Medienereignis — Kultureller Text: Formen interkultureller Kommunikation und Übersetzung*. Hrsg. A. Poltermann. Berlin: Erich Schmidt Verlag, S. 232–244
- Bahtin, Mihhail M. 1994. Avtor i geroy v estetičeskoj dejatel'nosti. — M. M. Bahtin. *Raboty 20-h godov*. Kiiev: Next, s. 69–255
- Barnstone, Willis 1994. Translation Theory with a Semiotic Slant. — *Semiotica*, 102: 1/2, pp. 89–100
- Bassnett, Susan 1993. *Comparative Literature: A Critical Introduction*. Oxford UK—Cambridge USA: Blackwell
- Bassnett, Susan, Harish Trivedi 1999. *Post-colonial Translation: Theory and Practice*. London—New York: Routledge
- Dass, Nirmal 1993. *Rebuilding Babel: The Translations of W. H. Auden*. Amsterdam—Atlanta: Rodopi
- Delabastita, Dirk 1991. A False Opposition in Translation Studies: Theoretical versus/and Historical Approaches. — *Target*, 3:2, pp. 137–152
- Delabastita, Dirk 1993. *There's a Double Tongue: An Investigation of Shakespeare's Wordplay, with Special Reference to "Hamlet"*. Amsterdam, Atlanta: Rodopi
- Doherty, Monika 1997. "Acceptability" and Language-Specific Preference in the Distribution of Information. — *Target*, 9:1, pp. 1–24
- Eco, Umberto 1992. *Interpretation and Overinterpretation: Umberto Eco with Richard Rorty, Jonathan Culler, Christine Brooke-Rose*. Cambridge a.o.: Cambridge University Press
- Eco, Umberto, Siri Nergaard 1998. Semiotic Approaches. — *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. M. Baker, K. Malmkjaer (eds.). London—New York: Routledge, pp. 218–222
- Even-Zohar, Itamar 1997. The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer. — *Target*, 9:2, pp. 355–363
- Flotow, Luise von 1997. *Translation and Gender: Translating in the "Era of Feminism"*. Manchester: St. Jerome Publishing; Univ. of Ottawa Press
- Frank, Armin Paul 1995. Transatlantic Responses: Strategies in the Making of a New World Literature. — *Literaturkanon — Medienereignis — Kultureller Text: Formen interkultureller Kommunikation und Übersetzung*. Hrsg. A. Poltermann. Berlin: Erich Schmidt Verlag, pp. 211–231

- Gorlée, Dinda L. 1993. *Special Semiotics and the Problem of Translation: With Reference to the Semiotics of Charles S. Peirce*. Alblasterdam: Offsetdrukkerij Kanters B. V.
- Gorlée, Dinda L. 1997. Translation: Between Imaging, Modeling, and Manipulation. — *Semiosis*, 85–90, 1997: 1–4, 1998: 1–2, 74–83
- Gutt, Ernst-August 1996. Implicit Information in Literary Translation: A Relevance-Theoretic Perspective. — *Target*, 8:2, pp. 239–256
- Halliday, Michael A. K. 1984. Language as Code and Language as Behaviour: a Systemic-functional Interpretation of the Nature and Ontogenesis of Dialogue. — *The Semiotics of Culture and Language*. Vol. 1. *Language as Social Semiotic*. R. P. Fawcett a.o. (eds). London, Dover N.H.: Frances Pinter (Publishers), pp. 3–35
- Holmes, James S. 1988. *Translated!: Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi
- Holthuis, Susanne 1994. Intertextuality and Meaning Constitution: An Approach to the Comprehension of Intertextual Poetry. — *Approaches to Poetry: Some Aspects of Textuality and Intermediality*. J. S. Petöfi, T. Olivi (eds). Berlin—New York: Walter de Gruyter, pp. 77–93
- Kelkar, Ashok R. 1984. Prolegomena to an understanding of semiotics and culture. — *The Semiotics of Culture and Language*. Vol. 2. *Language and other Semiotic Systems of Culture*. R. P. Fawcett a.o. (eds). London, Dover N.H.: Frances Pinter (Publishers), pp. 101–134
- Lambert, José. 1992. The cultural component reconsidered. — *Translation Studies — an Interdiscipline*. M. Snell-Hornby, F. Pöchhacker, K. Kaindl (eds.). Amsterdam—Philadelphia: John Benjamins Publishing Co., pp. 17–25
- Lane-Mercier, Gillian 1997. Translating the Untranslatable: The Translator's Aesthetic, Ideological and Political Responsibility. — *Target*, 9:1, pp. 43–68
- Lotman, Juri M. 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London—New York: I. B. Tauris and Co. Ltd.
- Lotman, Juri 1999. *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund
- Nord, Christiane 1991. *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Amsterdam—Atlanta: Rodopi
- Nord, Christiane 1995. Text-Functions in Translation: Titles and Headings as a Case in Point. — *Target*, 7:2, pp. 261–284
- Nord, Christiane 1997. *Translating as a Purposeful Activity: Functional Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing

- Pym, Anthony 1992. The Relations Between Translation and Material Text Transfer. — *Target*, 4:2, pp. 171–189
- Reiss, Katharina, Hans J. Vermeer 1991. *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen: Niemeyer
- Revzin, Isaak I., Viktor J. Rozenzweig 1964. *Osnovy obščego i mašinnogo perevoda*. Moskva: Vyšaja Škola
- Robinson, Douglas 1997. *Translation and Empire: Postcolonial Theories Explained*. Manchester: St. Jerome Publishing
- Scarpitti, Michael A. 1998. Adventures in Translation. — *Semiotica*, 119:1/2, pp. 23–76
- Simon, Sherry 1996. *Gender and Translation: Cultural Identity and the Politics of Transmission*. London—New York: Routledge
- Snell-Hornby, Mary 1988. *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam—Philadelphia: John Benjamins
- Stanosz, Barbara 1990. Radical translation, actual translation, and the problem of meaning. — *Semiotica*, 80:1/2, pp. 81–88
- Tarasti, Eero 1998. On Post-colonial Semiotics. — *Sign Systems Studies*, 26, pp. 115–135
- Toporov, Vladimir N. 1992. Translation: Sub Specie of Culture. — *Meta*, XXXVII:1, pp. 29–49
- Toporov, Vladimir N. 1993. O “rezonantnom” prostranstve kul'tury (neskol'ko zamečanij). — *Literary Tradition and Practice in Russian Culture*. V. Polukhina, J. Andrew, R. Reid (eds). Amsterdam—Atlanta: Rodopi, pp. 16–60
- Toporov, Vladimir N. 1995. *Mif. Ritual. Simvol Obraz: Issledovanija v oblasti mifopoetičeskogo*. Moskva: Progress, Kul'tura
- Torop, Peeter 1995. *Total'nyj perevod*. Tartu: Tartu University Press
- Torop, Peeter 1997. The Position of Translation in Translation Studies. — *Translation—Acquisition—Use*. A. Mauranen, T. Puurinen (eds.). (AFinLA Yearbook 1997.) Jyväskylä: Jyväskylän yliopistopaino, pp. 23–40
- Torop, Peeter 1999. Traducibilità. — *Testo a fronte*, 20, p. 5–47
- Toury, Gideon 1991. Why are Descriptive Studies into Translation Likely to Yield apart from Isolated Descriptions? — *Translation Studies: The State of Art*. K. M. van Leuven-Zwart, T. Naajikens (eds.). Amsterdam—Atlanta: Rodopi, pp. 179–192
- Toury, Gideon 1993. “Translation of Literary Texts” vs. “Literary Translation”: A Distinction Reconsidered. — *Recent Trends in Empirical Translation Research*. S. Tirkkonen-Condit, J. Lafling (eds.). Joensuu: Joensuun yliopisto, pp. 10–24

- To ury, Gideon 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam—Philadelphia: Benjamins
- White, Hayden 1989. New Historicism: A Comment. — *The New Historicism*. H. Aram Veeseer (ed.). New York—London: Routledge, pp. 293–302
- Wilss, Wolfram. 1980. Semiotik und Übersetzungswissenschaft. — *Semiotik und Übersetzen*. Hrsg. W. Wilss. Tübingen: Gunter Narr Verlag, S. 7–22

PEETER TOROP (sünd. 1950) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna vene keele ja kirjanduse erialal, a-st 1974 vene kirjanduse kateedri vanemlaborant, 1976–1992 vanemõpetaja, 1992–1996 semiootika osakonna lektor, 1996–1998 dotsent ja osakonna juhataja kt, a-st 1998 semiootika korraline professor, osakonna juhataja; *dr. phil.* (1995, Helsingi ülikool). *Akadeemias* on avaldanud artiklid “Tõlkeloo koostamise printsiibid” (1989, nr 2, lk 349–384) ja “Vabadus ja orjus ajaloos: Berdjajev” (1989, nr 8, lk 1778–1787) ning arvustanud koos Sergei Issakoviga Temira Pachmussi raamatut *Russian Literature in the Baltic between the World Wars* (1990, nr 7, lk 1501–1509).

CARNAP JA HEIDEGGER

Analüütilise ja kontinentaalse filosoofia vahekorra

Gottfried Gabriel

Tõlkinud Ülo Matjus

Rudolf Carnapit peetakse niinimetatud ideaalkeelise suuna klassikuks analüütilises filosoofias. Tugevamalt kui selle traditsiooni teised esindajad on ta arvamusi sõelnud ning sellega mõõduandvalt kaasa aidanud analüütilise ja kontinentaalse filosoofia lahtusele, mis on püsinud tänapäevani. Oma artikliga "Metafüüsika ületamine keele loogilise analüüsi läbi" on ta sellele polariseerumisele kaasa aidanud erilisel viisil, kuna muudab just nimelt Martin Heideggeri, kontinentaalse filosoofia *peamise* klassiku, loogilis-metafüüsikakriitiliste harjutuste objektiks. (Carnap 1931.)¹

Järgnev järelevaatlus on teema poolest suunatud sellele, et Carnapi-Heideggeri kontroversi näitel veel kord järele mõelda analüütilise ja kontinentaalse filosoofia vahekorra üle. Seejuures

Carnap und Heidegger: Zum Verhältnis von analytischer und kontinentaler Philosophie. — *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. Bd. 48. Nr. 3, 2000, S. 487–497.

Käesolev artikkel oli aluseks *Academica*-nädalal Tartu Ülikoolis 18. septembril 2001 peetud loengule. Avaldame autori loal.

¹Järeltrükk: Schleichert 1975: 149–171. Leheküljenumbriid ilma täiendavate andmeteta käivad edaspidi algupärase teksti kohta. Järeltrükkis on see algupärane paginatsioon dubleeritud.

tuleb siiski silmas pidada seda, et vahepeal on need osad oma-pärasel viisil vahetusse läinud. Sellal kui kontinentaalne traditsioon näeb eelkõige vaeva vana metafüüsika arvatavate jäänukite dekonstrueerimisega, peab uus metafüüsika oma soolaleivapidu nimelt analüütilise filosoofia loogiliselt väljanuputatud teoorias. Välja kuulutatud ei ole mitte "metafüüsika ületamine", vaid selle fundeerimine "keele loogilise analüüsi läbi". Tuleb arvata, et see areng oleks Carnapit ja Heideggeri ühendanud vähemalt viimase tagasilükkamise poolest. Nimetamaks ainult üht näidet: (oma filosoofilise lapselapse David Lewise) võimalike maailmade metafüüsikale oleks Carnap kindlasti ette heitnud sisemiste ja väliste olemasoluküsimuste äravahetamist, sellal kui Heidegger oleks sellele diagnoosiks pannud ülepakkumise olemisunustusliku olemasoluontoloogiaga.

Edaspidi ilmneb, et säärase kooskõla oletamiseks on olemas sügavamaid põhjusi. Nimelt on selleks, mis moodustab Carnapi ja Heideggeri vastuolu, vähem see hoiak metafüüsika suhtes kui pigem selle käsitlus, mis jääb filosoofial teha pärast metafüüsika lõppu.² See vastuolu leiab oma väljenduse erinevais esitusvormes ning esmajoones on olemas erinevus nende esitusvormide vahel, mille järgi tuntakse tänapäeval ära analüütilisi ja kontinentaalseid filosoofe. Enne kui me seda mõtet edasi jälgime, oleks tarvis ette võtta Carnapi ja Heideggeri mõtlemise filosoofia-ajalooline "kohamääratlus", mis lubab ära tunda ühiseid kohti.

Kõigepealt tuleb järele mõelda selle üle, et analüütilise ja kontinentaalse filosoofia eristus on problemaatiline kahes mõttes. Esiteks seisavad mõlemad tähistused üksteise suhtes nii-ütelda "vildakuti", kuna "analüütiline" on metodoloogiline, "kontinentaalne" aga geograafiline määratlus. Teiseks ei tööta see vihjatud geograafiline jaotus, mille järgi tuleks analüütilised autorid liigitada anglosaksi ruumi. See sobib ainult kontinentaalse filosoofia jaoks, millesse peale Heideggeri loetakse eriti saksa idealismi, elufilosoofia, fenomenoloogia ja eksistentsifilosoofia autorid, niisiis sääraseid autorid nagu G. W. F. Hegel, F. Nietzsche, E. Husserl ja J.-P. Sartre. Analüütilise filosoofia rida sisaldab Carnapi kõr-

²Väljajütmelata ühtelangevuste kohta Heideggeri ja Carnapi vahel vt: Kambartel 1968: 195–197; edasi: Rentsch 1985: 140–146, 192jj.

val sääraseid autoreid nagu G. Frege, B. Russell, L. Wittgenstein, G. Ryle ja J. L. Austin. Frege, Wittgenstein ja Carnap aga mitte ainult et ei tule kontinendilt, vaid on sealt saanud ka oma olulisi intellektuaalseid verminguid (Frege ja Carnap Jenast, Wittgenstein Viinist).

Mis meie autoreisse Carnapisse ja Heideggeri puutub, siis sobivad kokku vähemalt filosoofilised algused, ehkki erinevais kaaludes. Mõlemad on oma esimese koolituse saanud uskantianismi kontekstis: Carnap B. Bauchi juures Jenas, Heidegger H. Rickerti juures Freiburgis. (Oma Freiburg-ajal kuulas ka Carnap Rickerti loenguid.) Mõõduandvaid mõjutusi on Carnap seejärel saanud Fregelt ja Heidegger vastaval viisil Husserlilt. Mõlemad liitusid kunatise õpetaja antipsühholoogistliku logismi-ga (H. Lotzele tagasiminevas) kehtivusteoreetilises [*geltungstheoretischen*] vormis. Aga heakskiitvalt võtavad nad teadmiseks ka kunati teist traditsiooni: varane Heidegger viitab Fregele (Heidegger 1978b: 20) ning varane Carnap Husserlile (Carnap 1961, vt kirjandus- ja nimeregistris viiteid Husserlile). Sellal kui Carnapile on see (väidete kohta käiv) kehtivuse ja geneesi eristus eluks ajaks määravaks jäänud, eemaldub Heidegger elufilosoofia (W. Dilthey, F. Nietzsche) mõjul tõemõiste kehtivusteoreetilisest seotusest väitega, s.t propositsioonilisest tõemõistest, nii nagu see on Aristotelesest peale loogikatraditsioonis määrav olnud.

Alles siin omandab selgemaid piirjooni erinevus, mis meie kummagi autori ise suunda ajab. See erinevus ei ole aga välja kasvanud mitte sellest, et Carnap oleks jätnud elufilosoofia tähele panemata. Pigem on lähtesituatsioon Carnapil ja Heideggeril ka siin sama. Mõlemad kasvavad selle sajandi [20. sajandi — *Ü. M.*] algul sisse vaidlusse uskantianismi ja elufilosoofia vahel. Keskpunktis seisab loogika ja elu vahekorra küsimus ning — lähtudes sellest küsimusest — filosoofia ülesande määratlemine. See erinevus ilmneb alles selles, et kumbki uskantiaan mõistab elufilosoofia väljakutset erinevalt. Rööpad seatakse Heideggerile Husserli ning Carnapile Wittgensteini poolt. Teed lähevad lõplikult lahku Heideggeri Freiburg ametisseastumisloenguga “Mis on metafüüsika?” (1929) (uustrükk: Heidegger 1976b). Enne seda võttis Carnap veel osa E. Cassireri ja Heideggeri kuulsast vaidlusest Davosis. Kuigi Heideggeri mõtlemise iseseisvus avaldas

ka Carnapile sügavat muljet, jääb ta filosoofiliselt seotuks ratsionalistlikult orienteeritud uskantianismiga, nii nagu seda esindab Cassirer. Sellega, et Carnap võtab oma näited mõttetute metafüüsiliste lausete kohta just nimelt Heideggeri ametisseastumisoengust, paneb ta maha ühe märgi, sest ta oleks võinud, nagu ta rõhutab, "... niisamahästi võtta kohad mingisuguselt teiselt kaasaja või mineviku arvukaist metafüüsikuist" (229, märkus 1).

See metafüüsikute rida, mille Carnap eksemplaarselt esitab (Fichte, Schelling, Hegel, Bergson, Heidegger), osutab suuri ühtelangevusi kontinentaalsete autorite hariliku loeteluga — ühe olulise erandiga: Nietzsche, keda kaasaegses vaidluses (mõlemalt poolt) nähakse kontinentaalse traditsiooni näidisautorina, jääb Carnapi kriitikast puutumata. Seda asjaolu ei ole siiani kohaselt väärtustatud, küllap ka sellepärast, et Carnap on oma asumisega USAsse ning uutele filosoofilistele antustele, eriti sealt eestleitud pragmatismile orienteerudes omaenda kontinentaalseid juuri ise kohitsenud või vähemalt kõrvale tõrjunud.³ Ta teaduslikus autobiograafias võib igatahes märgata veel ainult mälestuste nõrku jälgi — ning isegi neid ei ole tähele pandud.

Mõnda aastat on täies hoos analüütilise filosoofia historiline taasmõtestus, mis tahab revideerida selle "kontinentaalsuse unustust". Pärast seda, kui Frege on uskantianismis oma kindla koha leidnud, uuritakse nüüd ulatuslikult ka Carnapi suhteid selle traditsiooniga, mis "valitses" saksa filosoofiat sajandivahehusel. (Vrd eriti Richardson 1998.) Sellega on paljastatud üks osa selle analüütilise autori kontinentaalseist juurist.

M. Friedman on sellest lähtudes esimest korda esitanud põhjaliku historilise uurimuse Carnapi ja Heideggeri vahekorra kohta, milles ta püüab näidata, kuidas võisid vaidluses nendesamade uskantiaanlike põhi-ideedega areneda filosoofia kaks traditsiooni, mis on välja viinud analüütilise ja kontinentaalse filosoofia kaasaegse vastuoluni (Friedman 1996). Üks suurus, mida siiski ka Friedman arvesse ei võta, on elufilosoofia osa. Alles selle

³Tuleb tähele panna, et vanemal pragmatismil on omakorda sidemeid kontinendiga. Eelkõige on mõjutusi jätnud H. Lotze. Uurimist vääriks see, kas W. V. O. Quine'i holism ei lähe mitte *kaudselt* tagasi Lotze metafüüsika hegelianismile.

arvestamine muudab pildi täielikuks ning seab avalikult päristised diferentsid. Eelkõige pakub siin tähtsaid viiteid artikli "Metafüüsika ületamine" õpetliku pealkirjaga lõpulõik "Metafüüsika kui elutunde väljendus". Väljend "elutunne" [*Lebensgefühl*] on üks W. Dilthey keskseid termineid. Carnap ei ole seda oletatavasti mitte vahetult üle võtnud Diltheylt, vaid selle õpilaselt Herman Nohliilt, kelle loenguid ta oli Jena kuulnud.⁴ On õpetlik, et Carnap nimetab oma autobiograafias oma Jena õpetajaist nimeliselt peale Bauchi ja eelkõige Frege üksnes Nohli. Ning see nimetamine ei piirdu ainult akadeemiliste põhjustega. Carnap kirjutab:

Erilise rõõmu ja tänulikkusega meenutan ma Hermann [õieti: Herman. G. G.] Nohli (tollal noor dotsent Jena) seminare filosoofiast, pedagoogikast ja psühholoogiast, isegi kui aine, näiteks Hegeli *Õigusfilosoofia*, jäi kaugel minu tegelikest huvidest. Minu sõbrad ja mina olime Nohlist eriti sellepärast sisse võetud, et ta — erinevalt enamikust professoreist tollasel Saksamaal — huvitus isiklikult oma üliõpilaste elust ja mõtteist ning püüdis meile nii oma seminarides kui ka eravestlustes sisendada sügavam arusaamist suurtest filosoofidest, lähtudes nende hoiakust elu suhtes, nende "elutundest" ning kultuurimiljööst. (Carnap 1993: 6jj.)

Isiklikul aspektil, mida siin puudutatud, oli oma koht Carnapi enda elus. "Sõbrad" (eriti hilisem pedagoog Wilhelm Flitner) olid saksa noorsooliikumise angažeeritud liikmed, kellega koos Carnap rändas läbi Jena metsade. Siin osundatud "sügavam arusaamine suurtest filosoofidest" jõuab välja selleni, et muutuda nende erinevate metafüüsikute ajendajana nende kunatiseks *elutundeks*. Säärase hindamise alus, mille Carnap võtab üle Nohliilt, on Dilthey maailmavaateõpetus. Enne kui ma selle Carnapi "Metafüüsika ületamise" päristise "*pointe*" poole pöördun, tahaksin ma arendada meetoodilisi raame, nii nagu nad meie tekstis avalduvad.

Carnapi poolt arendatud metafüüsikakriitika alused, nimelt formaalse loogika ja sisulise tähenduskaatriteeriumi ühendamine, ei ole uued, väljatöötatult leiduvad nad juba Wittgensteini *Traktatus*'es (Wittgenstein 1997), millele Carnap ka selgesõnaliselt tugineb. Küllaldatakse tuntu probleemidesse, mis seotud tähend-

⁴Dilthey mõju Carnapile on küllap esimesena täheldanud A. Naess (Naess 1968); edasi vt ka G. Patzigi järelsõna (Patzig 1966: 100).

duskriteeriumi formuleerimisega, ei ole siin võimalik süveneda. Raskused tulenevad juba sellest, et lause tähendus peab olema määratud ta tõetingimustega (vt 221j). Sellega on tähendus seotud väitlausete vormiga, tähendus redutseeritakse propositsioonilisele tähendusele. Konsekventselt viisil on normatiivsed laused Carnapi jaoks tähendusetud: "...lauset, mis väljendaks väärtusotsustust, ei saa hoopiski mitte moodustada..." (237). Sellega aga ei tule tähenduskriteeriumi mõista mitte pelgalt deskriptiivse eristuskriteeriumina, vaid normatiivse välistuskriteeriumina ning järelikult langeb ta omaenda tähendusetusverdikti alla.

Carnapi ja Wittgensteini võrdlemisel tuleb tähele panna üht tähtsat terminoloogilist erinevust. Wittgensteinile on tähenduslikud ainult säärased laused, mis kirjeldavad loogiliselt võimalikke tõsiasju (olemasolevate või mitteolemasolevate asjaolude tähenduses). Tähendusetud on seepärast juba loogika laused. Seda määratlust ei tule siiski mitte pejoratiivselt mõista, vaid see iseloomustab üksnes nende staatust loogiliselt tõestena, s.t tautoloogiana, mis ei ütle maailma kohta midagi. Carnap seevastu mõistab neid lauseid tähenduslikena, kuna nad on "oma vormi alusel" tõesed, ning määratleb nad Kanti järgides analüütiliste lausetena (236). Sellele vastavalt kehtivad nad *a priori*. Analüütiliste kõrval tunnistab Carnap empiirilisi lauseid, mis vastavad sünteetiliselt aposterioorsele lausetele Kanti järgi. Teisiti, kui see oli veel tema Jena väitekirjas *Ruum* (1921), vaidlustab Carnap nüüd apriorsete sünteetiliste lausete võimalikkuse.

Tähendusetuist [*von sinnlosen*] lauseist kõneleb Carnap siis, kui neis tuleb ette osutuseta [*ohne Bedeutung*] sõnu või kui nad ei ole loogilis-süntaktiliselt hästi vormitud. Tähendusetud [*sinnlose*] laused Carnapi terminoloogias vastavad järelikult mõttetutele [*unsinnige*] lausetele Wittgensteini terminoloogias.⁵ Vana on see tees, et metafüüsilistes tekstides tuleb ette osutuseta sõnu. Rõhutatult ütleb selle välja näiteks D. Hume. Uus on seevastu käsitus, et on olemas lauseid, milles "...on rikutud loogilist süntaksit, ehkki on kinni peetud ajaloolis-grammatilisest süntaksist" (229). See arusaam ulatub tagasi Fregeni. Alles Wittgenstein

⁵Carnap nimetab ühel korral kontradiktoorseid, niisiis loogiliselt vääri lauseid mõttetuiks (231, vt õigesti aga 236).

on *Tractatus*'es selle välja töötanud printsiipiaalse metafüüsika-kriitika aluseks. Selle kriitika põhijooned võetakse üle Carnapi poolt. Muidugi on Carnapi järeldused hoopis teised kui Wittgensteini omad.*

Sellal kui Wittgensteini saatelaul metafüüsikale kõlab leinavalt, tellib Carnap rõõmsalt kohale teadusteoreetilise "koristusmeeskonna" ning laseb filosoofial üles tõusta teadusloogikana. Wittgensteinile on see "väljapääs" juba sellepärast välistatud, et talle on võimatu metaloogika, mis püüab veel kord "ütelda" seda, mis võib end ainult "näidata". Kategoriaalne diskursus, mis meie keele loogikat esitab, ületab selle järgi vältimatult selle loogika piirid. Ta eksib ise süntaktilise hästivormituse reeglite vastu, mida püüab eksplitseerida. Selle järgi ei ole mõttetud [*unsinnig*] mitte ainult traditsioonilise metafüüsika laused, vaid ka need laused, milles see kriitika on formuleeritud, niisiis eriti *Tractatus*'e enda laused.

Sellel käsitlusel on tagajärjed Wittgensteini tekstide esitusvormi jaoks, mida tuleb nimetada vähem loogiliseks kui — pigem — literatuurseks. Wittgensteini *Tractatus* presenteerib loogikat kui kirjandust. Ei ole imekspandav, et loogilis-teadusteoreetiline fraktsioon analüütilises filosoofias toetub tänapäevani pigem Carnapile ning Wittgensteiniga on tal omad raskused. Propositsionalismi loogiline traditsioon on see, mis kinnitab tunnetuse (tõese) väite külge ega lase ära tunda esitusvormide meetodilist funktsiooni.

Wittgensteinil ja Carnapil samaviisi aluseks seatud loogika on G. Frege poolt ta *Mõistekirjas* arendatud lause- ja predikaatloogika. Lausete traditsiooniline subjekti/predikaadi-struktuur asendatakse seal argumendi/funktsiooni-struktuuriga, mille läbi võimaldatakse täiesti uut ja kaugeleulatuvat keele loogilist analüüsi. Säärase analüüsi raames esitas Frege eelkõige sõna "olema" nelja kategoriaalselt erineva tarvituse loogilise eristuse: predikat-

*Muide, eesti keeli on Wittgensteini *Tractatus*'es *sinnlos* samuti tõlgitud kui *tähendusetu*, ent *Unsinn* kui *mõttetus* (5.5422) ja *unsinnig* kui *mõttetetu* (5.5351), ehkki põhimõtteliselt olnuks *Sinn*'i vasteks *tähendus*, *Bedeutung*'il *osutus*. Ehk on ka *bedeutungsvoll* ebajärjekindlalt tõlgitud kui *tähendusrikas* (5.223)? Tlk.

sioon (subsumptsioon), identsus, (mõistete) subordinatsioon ja eksistents.

Neid eristusi kasutab oma Heideggeri-kriitikas ära Carnap. Seejuures esitab ta Heideggerilt mõningaid näitlikke lauseid, mis on retoorilise "mõju" suurendamiseks kokku tõmmatud järgmiseks passaažiks:

Uuritama peab olevat ainult ja muud — *ei midagi*; olevat üksnes ja edasi — *ei midagi*; olevat ainult ja sellest kaugemale — *ei midagi*. *Kuidas on lugu selle ei-millegagi?* — *Ons eimiski olemas ainult sellepärast, et on olemas ei, s.t eitus? Või on asi ümberpöördukt? Ons eitus ja ei olemas ainult sellepärast, et on olemas eimiski?* — Meie väidame: *eimiski on algupärasem kui ei ja eitus*. — Kust otsime eimiskit? Kuidas leiame eimiski? — Me tunneme eimiskit. — *Hirm avab eimiski*. — Mille ees ja millepärast me hirmu tunneme, see oli "päristiselt" — eimiski. Tegelikult: eimiski ise — kui säärane — oli olemas. — *Kuidas on lugu eimiskiga?* — *Eimiski ise ei-b [nichtet]* (229).

Carnapi käsituse järgi sooritab Heidegger selle loogilise vea, "... et sõna "eimiski" tarvitatakse kui eseme nime, sellal kui tavakeeles tavatsetakse teda selles vormis tarvitada formuleerimaks negatiivset eksistentsilauseid." Negatiivset eksistentsilauseid "Ei ole nii, et on olemas midagi, millel on üks teatav omadus" väljendatakse ka lausega, et *eimillelgi* ehk *eimiskil [nichts]* ole seda omadust. "Eimillegi" ehk "eimiski" [*von "nichts"*] selle tarvituse esemestamisega jõutavat mõttetu kõnelemiseni "eimillestki" ehk "eimiskist" [*von "dem Nichts"*]. Selles olevatki süüdi "olema" tarvituste segiajamine predikatsiooni mõttes ja eksistentsi mõttes (233).

Mingil juhul ei salga Carnap muidugi seda, et metafüüsikas võib käsitleda tähtsaid asju. Ta vaidlustab aga selle, et neid saab esitada mõttekate väidete vormis. Carnap tunnistab lisaks, et keelel on peale väidete moodustamise veel teisi funktsioone. Kognitiivse kõrval on tal emotiivne funktsioon. See teenivat elkkõige seda, et "... elutunnet väljendada" (239). Täpselt selles funktsioonis näeb Carnap metafüüsikat, mis aga püüdvat rüütada väidete vormi midagi säärast, mida ei saa lausuda. Metafüüsika aluseks olevat õigustatud tarve, mis aga tulevat keelde kohatus vormis.

Elutunde adekvaatseks väljenduseks ei olevat mitte metafüüsika, vaid kunst.

Metafüüsikaga on [---] asi nõnda, et ta teeskleb oma teoste vormi läbi midagi, mida ta ei ole. See vorm on säärase lausete süsteemi oma, mis asuvad üksteise suhtes (näilikus) põhjendusvahekorras, järelikult teooria vorm. [---] Metafüüsik usub liikuvat alal, kus on kõne all tõene või väär. Tegelikult ei ole ta ometi mitte midagi lausunud, vaid ainult midagi väljendanud nagu kunstnik (239jj).

Oma surrogaadi-teesi ("Metafüüsikud on muusikalise võime-ta muusikud") historiliseks tõenduseks toob Carnap lagedale Nietzsche, sellesama metafüüsiku, "...kel oli võib-olla tugevaim kunstiline anne..." ning kes seega oli võimeline väljendama elutunnet luule vormis (*Zarathustra's*) (241). Selles paigas ilmneb üllatav kokkupuude Carnapi ja Heideggeri positsioonide vahel, mis juhatab meid tagasi eespool puudutatud esitusvormide-temaatika juurde.

Kui me vaatleme filosoofiliste esitusvormide ajaloolist kogumit, siis leiame teaduse ja luule pooluste vahelt täieliku spektri. Küsimus on ikkagi selles, millele orienteerutakse. Carnap orienteerub meetodiliselt teadusele, s.t väidete põhjendamisele. Carnapi puhul puhkeb filosoofia teadusloogikas. Oma sisusid tal enam ei ole. Need antakse üle luulele, kus nad leiavad kohase vormi. Carnapil on Frege *Mõistekiri* nii-ütelda kirjutuslaua ja Nietzsche *Zarathustra* öölaua. Mingisuguse "mõisteluule" (F. A. Lange) vahevormi jaoks ei ole ruumi kummalgi laual. Tulemuseks on tunnetuse ja tunde problemaatiline dihhotoomia. Jättes kõrvale selle dihhotoomilise teravduse, paistab Heidegger lähtuvat sellestast vastuoluleidusest metafüüsika vormi ja sisu vahel. Kuna tal on aga asi sisudes, hülgab ta teadusliku vormi ning läheneb (nagu Nietzsche) järjekindlalt luulevormile. Nii Carnapil ja Heideggeril kui ka kummagi poolt rajatud filosoofilisel traditsioonil on ühine lähtepunkt, kuid nad lähtuvad sellest vastupidistes suundades ning jõuavad nõnda polaarselt kontraarsete filosoofiavormideni.

Mille Carnap "Metafüüsika ületamises" (222) välja kuulutab, nimelt süntaktiliselt mõttekate keelte "metaloogilise" teooria arendamise, selle esitab ta *Keele loogilises süntaksis*. Maksab tähele panna, et need väljatöötused esitavad (hiljem) niinimetatud "keelelise raamistiku" jaoks traditsioonilise kateooriaõpetuse

transformatsiooni keeleanalüütilise pöörde [*linguistic turn*] tingimusil. Kui meil on Aristotelese puhul tegemist olemise ning Kanti puhul mõtlemise kategooriatega, siis käivad keeleanalüütilise filosoofia analüüsid keele kategooriate kohta. Filosoofia-ajalooliselt vaadeldult avaneb järgmine arengujoon: ontoloogia — tunnetusteooria — keelefilosoofia. Suguluspüüdlusist analüütilise filosoofia sees erinevad Carnapi analüüsid selle poolest, et nad ei vii ühtedeainsate kategooriaalsete raamide kindlaksmääramiseni, vaid esitlevad erinevaid raame kui teoreetiliselt võimalikke.

Carnapi mõtlemises on arengu jooksul — alates *Maaailma loogilisest ülesehitusest* üle *Keele loogilise süntaksi* kuni *Tähenduse ja paratamatuseni* — olnud küll rõhuniheid, nimelt ühest (uuskantianismi mõttes) pigem tunnetusteoreetilisest analüüsist üle formaalloogilise kuni semantilise analüüsini välja, aga valitsev oli alati hoiak, mille Carnap ise on formuleerinud oma "tolerantsusprintsibiina" [*principle of tolerance*]. Seda hoiakut tunnustatakse keelte *konventsiionalistlik* käsitus teadusteooria raames. (Carnap 1934: 44j.)

Hiljem on Carnap kõnelnud ka "keelevormi konventsionaalsuse printsibist" (Carnap 1993: 85). Põhiline mõte seisneb selles, et kõrvaldada *sisulised* teadusteoreetiliselt vaidlused, nagu näiteks riid aluste üle matemaatikas logitsistide ja intuitsionistide vahel, erinevate keelevormide kirjeldamise teel:

Loogikas ei ole mingit moraali. Igaüks võib oma loogika, s.t oma keelevormi üles ehitada nii, nagu ta tahab. Ainult et ta peab siis, kui ta tahab meiega diskuteerida, selgesti teatama, kuidas ta seda teha tahab, esitama filosoofiliste arutluste asemel süntaktilised määratlused. (Carnap 1934: 45.)

Tolerantsusprintsiipt on seega üks osa Carnapi pingutusist niinimetatud metafüüsiliste "näivprobleemide" välistamiseks teadusist. See formuleerib metateoreetiliselt seisukoha, mis jõuab välja ontoloogia asendamiseni loogilise süntaksiga.

Modifitseeritud vormis on Carnap tolerantsusprintsiipti rakanud ka vaidluses nominalistide ja platonistide vahel semantikas. Seejuures eristas ta "sisemisi" olemasoluküsimusi, millele tuleb vastata ühe kindla keelevormi (ühe *linguistic framework*'i) seisukohalt, ning "väliseid" olemasoluküsimusi, mis käivad realsuse

kui säärase kohta (Carnap 1956b: 206). Välised olemasoluküsimused olid talle edaspidigi näivprobleemid, sellal kui ta otustusiks nende keelevormide lubamise üle, mis annavad raamid sisemiste olemasoluküsimuste vastamiseks, soovitas tolerantsusprintsipi. Kriteeriumiks pidavat olema üksnes *teaduslik* kasu. (Carnap 1956b: 221.)

Carnapi eristust sisemiste ja väliste küsimuste vahel, millel on kantiaanlikud juured, ei ole analüütilises filosoofias kaua aega küllalt tõsiselt võetud.⁶ Seda näitavad diskussioonid teadusliku realismi üle, mis kannatavad selle all, et (algusest peale) ei ole eristatud sisemist ja välist realismi. Carnap on aga juba selgeks teinud, et teadus eeldab sisemist realismi — empiirilist realismi Kanti mõttes — ning et iga katse tahta teaduslikul alusel, nii-ütelda induktiivselt põhjendada välist, metafüüsulist realismi on võimatu jultumus, kuna siin on tegemist kogemuse transtsendentse kasutusega.⁷ Analüütilised õpilased ei ole mõistnud oma õpetaja kontinentaalset pärandit.

Kui mitte arvestada seda, et Carnap piirab filosoofia algusest saadik arutlusiga teaduslike keelevormide üle, siis võiks ütelda, et ta on Heideggeriga ühel meelel vähemalt olemasoluontoloogia kriitikas; Carnap jääb aga pidama olemasolusüntaksi juures.

Keelevormide teema on võti Carnapi ja Heideggeri konflikti mõistmiseks. Teatavate keelevormide kõrvaleheitmisega kärbitakse filosoofia väljendusvõimalusi. Carnap käitub tolerantselt, aga ta tolerantsus ulatub ainult niikaugele, kui on võimalik keelevormi ümber seada *loogilisse* süntaksisse. Heideggerile heidab ta ette, et see “. . . on koos Hegeli *keelevormi* rohkete omapärasustega omaks võtnud ka mõned ta loogilisist puudusist” (235, G. G. esiletõste). Heidegger on sellele etteheitele reageerinud “Järel-

⁶Võimalik, et W. V. O. Quine'i varase kriitika tõttu artiklis “Two Dogmas of Empiricism” (Quine 1999). Carnapi eristuse kohta vrd Krauth 1970, eriti ptk VII; edasi: Norton 1977. Kontinentaalsete joonte kohta vt: Parrini 1994, eriti märkus 4 (lk 274jj) ning seal viidatud kirjandus.

⁷H. Reichenbach, Carnapi kaasvõitleja teadusliku maailmakäsituse eest, arvas vähemalt ajuti, et suudab esitada realismi induktiivse põhjenduse. Vt selle kohta kriitiliselt: Klein 2000, lõigud 2.10–2.12.

sõnas" ettekandele "Mis on metafüüsika?". Ta vastus näitab, et ta on seda punkti täpselt mõistnud:

Kahtlus selle "loogika" suhtes, mille järjekindlaks arendiks tohiks logistikat⁸ pidada, sugeneb tolle mõtlemise teadmisest, mis leiab oma allika olemise tõe kogemusest, mitte aga oleva esemelisuse vaatlusest. Eksaktne mõtlemine ei ole kunagi rangeim mõtlemine [---]" (Heidegger 1976c: 308).

Heidegger eitab propositsioonilisele mõtlemisele orienteeritud loogika õigust ülepea tahta võimalikke mõtlemisvorme kindlaks määrata loogiliste keelevormide abil. Just nimelt logistikas näeb ta teoksil metafüüsikat — ning nimelt esemelise olemasoluontoloogia mõttes. (Wittgenstein on talle *Filosoofilistes uurimustes* tagantjärele oma enesekriitikaga *Tractatus*'e ühekülgse esemeontoloogia suhtes kaudselt õiguse andnud.) Kui Heideggeril ka on pilgus teine metafüüsika kui Carnapil, siis on talgi kõne all "metafüüsika ületamine" (seda formuleeringut kasutab ta korduvalt). Ta tahtis juhtida mõtlemist küsimuselt oleva kui oleva järele küsimusele olemise enda järele. (Vrd Heidegger 1976d, eriti lk 367jj.)

Heideggeri ja Carnapi võrdlus peaks olema selgeks teinud, et kontinentaalse ja analüütilise filosoofia erinevus on ennekõike mõttestiili asi, mis sadestub keelestiilis. Keelestiil on retoorika asi ning ei ole raske autoreid eristada selle järgi, kas nende retoorika orienteerub ennemini luulele või loogikale. Säärane orienteerumine ei ole lihtsalt isikliku maitse asi, siin hakkab mõjule pääsema pigem see käsitus filosoofiast, mille järgi filosoofilise kõnelemise juhtfunktsiooni võtavad nimelt üle kas poetilised metafoorid või loogiline analüüs.

Jääb üle küsida, kas analüütilist ja kontinentaalset filosoofiat saab nende ühise mineviku taustal omavahel "lepitada". Siin ei saa silmas pidada mingit stiilide kirevat "postmodernset" segu või koguni esitusvormide vahel olevate erinevuste nivelleerimist. Tähtis on pigem kunatiste iseärasuste põhjalik analüüs nende funktsioonide vaatepunktist. Kui ühekülgne orienteerumine keelevormide *loogikale* võiks saada ületatud ning avardatud

⁸"Logistika" on omal ajal harilik, ka Carnapi kasutatud tähistus matemaatilise loogika jaoks.

keelevormide ulatuslikuma *retoorika* kasuks, siis osutub analüütilise ja kontinentaalse filosoofia eristumine historilisena seletatavaks, aga süstemaatilisena nurjunuks. Esimese jaoks oleks aga juba midagi ka kätte võidetud, kui "kokkupuutehirme" veelgi vähendataks. Selles mõttes tahaksin ma lõpetuseks esile tõsta veel mõned kontinentaalse mõtlemise elemendid Carnapil.

Kui võetakse aluseks Kanti arusaam metafüüsikast, siis leiavad metafüüsilised (vabaduse, jumala ja surematuse) ideed oma sobiva koha alles praktilises filosoofias. Säärase ümberpaigutuse võtab ette ka Carnap, viies metafüüsika teoreetilised hüpostaseeringud tagasi praktilistele vajadustele. Carnapi moraalne seisukoht on võrreldav kantiaanliku sotsialismi omaga, nii nagu see on välja kujundatud Marburgi uskantianismis. Oluline erinevus seisab selles, et Carnapi jaoks ei ole olemas mingit praktilist mõistust, mis seda vajadust võiks *diskursiivselt* rahuldada. Nii võrd järgib ta Nietzsche. Moraal ilma põhjendatavuseta jõuab välja moraalsesse detsisionismi.

Praktiliste, ehkki mitte *moraalselt*-praktiliste otsustega on meil tegemist ka teaduste eelväljal. Carnapi tuntuim näide on otsustamine idealismi ja realismi vahel (küsimumes välismaailma eksistentsi järele), mis on ainult teoreetilise, mitte aga praktilisena irrelevantset järgustatud. Nõnda käib Carnap ümber ka teiste metafüüsiliste küsimustega. Oma filosoofia ametlikul teoreetilisel eesuksel lükkab ta nad tagasi, hoiab neile aga samal ajal lahti tagaukse praktiliste otsuste õuele. See teooria-praktika dualism on ta uskantianismi ja elufilosoofia "ristamise" tulemus.⁹

Kanti mõju ei nähtu Carnapil mitte ainult mõnede eristuste (nagu geneesi ja kehtivuse vahel ning analüütiliste ja sünteetiliste lausete vahel) omaksvõtus, vaid ka teorialoome küsimusis. Carnap oli väga hästi teadlik sellest, et teaduslike teooriate areng sünnib säärase vaatepunktide alusel nagu ühtsus ja otstarbekohasus. Säärsed vaatepunktid on aga välist laadi. Metafüüsika kahtlus peaks niisiis kehtima ka nende suhtes. Carnap keerutab end afäärast uuesti välja sellega, et deklareerib need küsimused praktilisiks, rakenduslikeks.

⁹See seos saab selgeks juba *Maailma loogilises ülesehituses*. Vrd Carnap 1961, eriti lõpp, §§179–183.

Nagu oleme juba näinud, kasutab Carnap väljendit "metafüüsika" mõningal määral määratlematult. Ta tugineb seejuures pigem eksemplaarselt autoritele ja küsimustele ega mitte üldiselt kõigele, mida on traditsiooniliselt loetud metafüüsikasse. Ühes märkuses "Metafüüsika ületamise" ingliskeelse tõlke juurde märgib ta, et tarvitab väljendit "metafüüsika" "... oletatava asjade olemuse kohta käiva teadmise valdkonna kohta, mis ulatub kaugemale empiirilise toega induktiivse teaduse vallast. Metafüüsika selles tähenduses hõlmab selliseid süsteeme nagu Fichte, Schellingi, Hegeli, Bergsoni, Heideggeri omad. Ent ta ei hõlma katseid sünteesida ja üldistada mitmesuguste teaduste tulemusi" (Ayer 1959: 80). Lisaga (viimases lauses) on ilmselt puudutatud metafüüsiliste ideede (Kanti mõttes) tunnetusregulatiivset funktsiooni, eelkõige reflekteeriva otsustusvõime printsiipi "... näha loodust *a priori* kvalifitseerituna oma mitmekesisuse loogiliseks süsteemiks empiiriliste seaduste all" (Kant 1970: 20).

A. Naess on õigesti märkinud, et Carnapil ja Diltheyl on metafüüsika ülesande elufilosoofilisest ümbertõlgitsusest hoolimata midagi ühist metafüüsiliste süsteemidega: "Need on "totaliseerivad" vaated reaalsusele Dilthey mõttes; nad "seavad" teatavaid väärtusi ja esindavad otsuseid" (Naess 1968: 46, märkus 48). Mitte viimases järjekorras ei väljendu see keeleliselt juba "teadusliku maailmakäsituse" programmis. Dilthey väljendi "maailmavaade" [*Weltanschauung*] asendamine "maailmakäsitusega" [*Weltauffassung*] ei ole enam kui sõnapoliitiline abinõu.¹⁰ Jääb üle raskus määratleda, kuidas tuleb mõista kategoriaalset diskursust, mis püüab "totaliseerides" kõnelda mõtteka kõnelemise terviku üle ning seega ületab vältimatult piirid, mis ta ise kui säärane määrab. Ta ei pea sellepärast veel "luuleliseks" muutuma, aga metafooridest ja teistest "retoorilistest" esitusvormidest ei suuda ta hoiduda. Sellega seisab filosoofia vähemalt ühe jalaga luules, ta on mõisteluule. Ma arvan, et selles paigas tuleb kõnelust Carnapi ja Heideggeri vahel, analüütilise ja kontinentaalse filosoofia vahel uuesti jätkata.

¹⁰See ulatub tõenäoliselt tagasi O. Neurathini. Vrd Stadler 1997: 372.

Kirjandus

- Ayer, Alfred J. (ed.) 1959. *Logical Positivism*. Glencoe, Ill.
- Carnap, Rudolf 1931. Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. — *Erkenntnis*, Nr. 2, S. 220–241. [Järeltrükk: Schleichert 1975: 149–171]
- Carnap, Rudolf 1934. *Logische Syntax der Sprache*. Wien. [Uustrükk: 1968]
- Carnap, Rudolf 1956a. *Meaning and Necessity*. 2nd ed. Chicago etc.
- Carnap, Rudolf 1956b. Empiricism, Semantics, and Ontology. — Carnap 1956a: 205–221. [Eesti keeles: Empirism, semantika ja ontoloogia. — *Akadeemia*, 1998, nr 6, lk 1193–1214]
- Carnap, Rudolf 1961. *Der logische Aufbau der Welt* (1928). 2. Auflage. Hamburg
- Carnap, Rudolf 1966. *Scheinprobleme in der Philosophie*. Frankfurt a. M.
- Carnap, Rudolf 1993. *Mein Weg in die Philosophie*. Übersetzt und mit einem Nachwort sowie einem Interview hg. v. W. Hochkeppel. Stuttgart
- Friedman, Michael 1996. Overcoming Metaphysics: Carnap and Heidegger. — Giere/Richardson 1996: 45–79
- Giere, Ronald N., A. W. Richardson (eds.) 1996. *Origins of Logical Empiricism*. (Minnesota Studies in the Philosophy of Science, vol. XVI.) Minneapolis/London. [See kogumik sisaldab veel teisi käsitlusi Carnapi kohta]
- Heidegger, Martin 1976a. *Wegmarken*. (M. Heidegger. *Gesamtausgabe*. Bd. 9.) Frankfurt a. M.
- Heidegger, Martin 1976b. Was ist Metaphysik? (1929). — Heidegger 1976a: 109–122
- Heidegger, Martin 1976c. Nachwort zu: “Was ist Metaphysik?” (1943). — Heidegger 1976a: 303–312
- Heidegger, Martin 1976d. Einleitung zu: “Was ist Metaphysik?” (1949). — Heidegger 1976a: 365–383
- Heidegger, Martin 1978a. *Frühe Schriften*. (M. Heidegger. *Gesamtausgabe*. Bd. 1.) Frankfurt a. M.
- Heidegger, Martin 1978b. Neuere Forschungen über Logik (1912). — Heidegger 1978a: 17–43
- Kambartel, Felix 1968. *Erfahrung und Struktur: Bausteine zu einer Kritik des Empirismus und Formalismus*. Frankfurt a. M.
- Kant, Immanuel 1970. Erste Einleitung in die *Kritik der Urteilskraft*. Hg. v. G. Lehmann. 2. Auflage. Hamburg

- Klein, C. 2000. *Konventionalismus und Realismus*. Paderborn
- Krauth, L. 1970. *Die Philosophie Carnaps*. Wien/New York
- Naess, Arne 1968. Metaphysics as the Expression of an Attitude to Life. — *Four Modern Philosophers: Carnap, Wittgenstein, Heidegger, Sartre*. Chicago/London, pp. 41–48
- Norton, B. G. 1977. *Linguistic Frameworks and Ontology: A Re-Examination of Carnap's Metaphilosophy*. The Hague/New York/Paris
- Parrini, P. 1994. With Carnap, Beyond Carnap: Metaphysics, Science, and the Realism/Instrumentalism Controversy. — *Salmon/Wolters 1994: 255–277*
- Patzig, Günther 1966. Nachwort. — Carnap 1966: 85–136
- Quine, Willard Van Orman 1999. Empirismi kaks dogmat. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast 1*. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, lk 194–219. [Originaal 1951]
- Rentsch, Th. 1985. *Heidegger und Wittgenstein: Existential- und Sprachanalysen zu den Grundlagen philosophischer Anthropologie*. Stuttgart
- Richardson, A. W. 1998. *Carnap's Construction of the World: The Aufbau and the Emergence of Logical Empiricism*. Cambridge
- Salmon, Wesley, Gereon Wolters (eds.) 1994. *Logic, Language, and the Structure of Scientific Theories*. Proceedings of the Carnap-Reichenbach Centennial: University of Konstanz, 21–24 May 1991. Pittsburgh/Konstanz
- Schleichert, Hubert (Hg.) 1975. *Logischer Empirismus — Der Wiener Kreis*. München
- Stadler, F. 1997. *Studien zum Wiener Kreis: Ursprung, Entwicklung und Wirkung des Logischen Empirismus im Kontext*. Frankfurt a. M.
- Wittgenstein, Ludwig 1997. *Loogilis-filosoofiline traktaat. Tractatus Logico-Philosophicus*. Tartu: Ilmamaa. [Originaal 1921]

GOTTFRIED GABRIEL, käesoleva artikli autor, kes on üks tänapäeva Saksamaa nimekamaid filosoofe ja filosoofia-ajaloolasi, sündis 1943. aastal Weichseli-äärses Kulmis (Visla-äärses Chelmnos). Õppinud filosoofiat, germanistikat ja üldkeeleteadust Münsteri ja Konstanzi ülikoolis, promoveerus ta 1972 Konstanzis väitekirjaga *Definitionen und Interessen: Über die praktischen Grundlagen der Definitionslehre*. Habiliiteerunud 1976, töötas ta 1968–1992 Konstanzi ülikoolis, aastast 1982 erakorralise professorina, õpetades aastail 1986–1988 külalisprofessorina ka Campinase ülikoolis Brasiilias. Aastail 1992–1995 oli ta Bochumi ülikooli, aastast 1995 Friedrich-Schilleri-Ülikooli professor Jenas.

Prof. Gottfried Gabrieli eelisuurimisalad filosoofia vallas on olnud tunnetusteooria, loogika, keelefilosoofia ja esteetika. Muu kõrval on ta ka ülikooliõppeks määratud teose *Grundprobleme der Erkenntnistheorie. Von Descartes zu Wittgenstein* (1993, 1998) autor. Filosoofia ajaloo alalt tuleb esile tõsta ta ammust ja järjekindlat tegevust Gottlob Frege pärandi uurimisel ja publitseerimisel.

Vastutavalt on Gottfried Gabriel osalenud nn uue Eisleri, selle siiani suurima ja parima filosoofia-ajaloolise sõnaraamatu — *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (Basel: Schwabe, litsentsväljaanne ka Darmstadtis asuva *Wissenschaftliche Buchgesellschaft*'i liikmeile) — väljaandmisel. Olles 1. köitest peale (1971) sõnaraamatu väljaandjate ringi teaduslikke kaastöötajaid ning autoreid, jätkanud 7. köitest alates (1989) toimetava kaasväljaandjana, tõuseb ta 11. köitest peale, mis ilmus sügisel 2001, selle suurejoonelise saksakeelse rahvusvahelise ürituse etteotsa vastutava ja koordineeriva väljaandjana, vahetades välja tagasitõmbunud Karlfried Gründeri, kes oli pärast Joachim Ritteri surma (1974) välja andnud köited 4–10. See tõus on arvatavasti üks suurimaid tunnustusi, mis võib osaks langeda filosoofia-ajaloolasele.

Olgu ka mainitud, et prof. Gottfried Gabriel oli üks Tartu Ülikooli, selle filosoofiateaduskonna ja filosoofia osakonna külalisi akadeemilisel Saksamaa-nädalal *Academica 2001*, esinedes kahe ettekandega. Teise ettekande põnevaks teemaks oli "Saksa müntide poliitiline ajalugu ning esteetika". Esimene ettekanne põhines käesoleval artiklil, mis on ilmunud ajakirjas *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* (2000: 3). Tasakaaluka filosoofia-ajaloolise arutluse häid traditsioone jätkates on G. Gabriel sellega andnud oma panuse vaidlusse nn kontinentaalse ja analüütilise filosoofia vahekorra üle. Artiklit avaldades jätkab ajakiri *Akadeemia* omakorda nimetatud vaidluse vahendamist eestigi keelde, olles sellega alustanud 2001. aasta 3. vihus Ralph Humphriese ja Pascal Engeli artikleiga.

Ülo Matjus

ALEKSANDER VARDI

TEADUSE SÜSTEMAATILISUS

Paul Hoyningen-Huene

Tõlkinud Andres Luure

Küsimus, mis järgnevalt arutusele tuleb, kõlab nõnda: milles seisneb teaduse loomus? Ammendav vastus sellele küsimusele ei mahu muidugi ära mõnele leheküljele: teadusel on lihtsalt liiga palju olulisi aspekte. Seetõttu ma visandan vaid mõned teadusliku teadmise silmatorkavamad omadused.

Teaduse kõige iseloomulikum omadus, mis eristab teda kõige paremini teistest teadmise vormidest, on minu meelest süstemaatilisus. See ei tähenda, nagu oleksid teised teadmise vormid täiesti ebasüstemaatilised. Kui näiteks on tarvis teada, mitu inimest toas on, siis kasutatakse süstemaatilist meetodit, nimelt loendamist, aga see ei tee veel kedagi teadlaseks. Teaduslik teadmine on siiski üldjuhul teistest teadmise vormidest süstemaatilisem ning ta süstematiseerib uusi teadmiste valdkondi. Teadusliku teadmise süstemaatilisus puudutab rohkem kui ühte teaduse aspekti. Vaatlen siin teadusliku teadmise süstemaatilist iseloomu seoses teaduse viie omadusega: teaduslikud kirjeldused, teaduslikud seletused, kuidas teadus kaitseb oma pretensioone teadmisele, kuidas teaduslikke teadmisi laiendatakse ja kuidas teaduslikke teadmisi esitatakse. Neis valdkondades ei ole süstemaatilisuse mõiste

Die Systematizität der Wissenschaft. — *Wissengesellschaft. Transformationen im Verhältnis von Wissenschaft und Alltag.* Hg. von H. Franz, W. Kogge, T. Möller, T. Wilholt. Tagung vom 13.–14. Juli 2000 an der Universität Bielefeld. IWT-Paper 25. Bielefeld, 2001, S. 18–26. Tõlgitud selle artikli täiendatud käsikirjalisest variandist.

Käesolev tekst oli aluseks Tartu Ülikooli filosoofia osakonnas 26. märtsil 2001 peetud loengule "The Nature of Science". Avaldame autori nõusolekul.

tähendus täpselt ühesugune. Ometi on süstemaatilisus alati erinev puhtast juhuslikkusest. Seetõttu ei ole minu käsitlus teaduse loomusest tegelikult vastus, mis tooks esile üheainsa teadust defineeriva kvaliteedi. Teaduse süstemaatilisus puudutab nimelt kõiki viit mainitud omadust. Koos võetuna toovad nad välja teaduse spetsiifilise loomuse.

1. TEADUSLIKUD KIRJELDUSED

Ma võtan nüüd vaatluse alla teadusliku teadmise süstemaatilise esimese aspekti, nimelt kirjelduste süstemaatilise. Ajaloolistes loodusteadustes, nagu kosmoloogia, mis kirjeldab universumi ajalugu, või paleontoloogia, mis kirjeldab elu ajalugu Maal, domineerivad konkreetsete sündmuste ja protsesside kirjeldused. Näiteks tuleb paleontoloogias kirjeldada konkreetset sündmusteahtalat, mis viis dinosauruste väljasuremiseni umbes 60 miljonit aastat tagasi. Niisuguste konkreetsete kirjelduste poolest on ajaloolistel loodusteadustel palju ühist teiste ajalooliste distsipliinidega, näiteks poliitilise ajaloo või kunstiajaloo. Kuid laboriteadustes, nagu tahkisefüüsika või valkude keemia, on olukord siiski hoopis teistsugune. Neis valdkondades ei huvita teadlast üksikud ajaloolised sündmused ega protsessid, vaid alati sündmuste või protsesside rühmad. Kui teadlased uurivad konkreetset metalli, näiteks vaske, siis ei huvita neid selle konkreetse metallitüki käitumine konkreetsetes katsetes, vaid kõikide vasetükkide või koguni kõikide metallide käitumine üldse. Teiste sõnadega, laboriteadustes otsivad teadlased üldisi kirjeldusi, s.t kirjeldusi, mis teevad üldistusi mingis kindlas nähtuste valdkonnas, ehk selles valdkonnas kehtivaid seaduspärasusi. Niisuguste üldiste kirjelduste eelduseks on vastavate nähtuste sobiv korrastatus. Sarnased nähtused tuleb ühendada rühmadesse, muidu ei ole üldistatud kirjeldus võimalik. Siit leiame teaduse süstemaatilise esimese aspekti. Teadus klassifitseerib nähtusi süstemaatiliselt. Nähtuste süstemaatiline teaduslik korrastamine ehk nende klassifitseerimine kajastub selles, et on olemas arvukalt teaduslike distsipliinide ja alldistsipliini, millest igaüks tegeleb ühe erilise nähtuste valdkonnaga. Nende valdkondade jaoks otsib teadus üldisi kirjeldusi, mis väljendaksid nähtuste ühist loomust selles valdkonnas.

Miks püüab teadus leida üldistavaid kirjeldusi? Põhjus on sama mis tavaelus ja tehnilistes distsipliinides. Üldistatud kirjeldusi

saab kasutada sama laadi nähtuste ennustamiseks, kontrollimiseks ja seletamiseks. Näiteks üldised teadmised mingi kindla materjali käitumise kohta võimaldavad aparatuuride konstrueerimisel seda materjali ettenähtaval viisil rakendada. Atmosfääriprotsesside seaduspärasused võimaldavad ennustada tõenäolist ilma tulevikus. Kuid teadus taotleb enam kui lihtsalt teadmised vaadeldavate ja kirjeldatavate reeglipärasuste kohta. Teadus tahab jõuda maailma reeglipärasuste mõistmiseni, mis viib mind teaduse süstemaatilise teise aspekti juurde.

2. TEADUSLIKUD SELETUSED

Teooriate loomine on tüüpiline teadusele. Teooriatel võib teaduses olla väga erinevaid funktsioone; kõikide nende funktsioonide ammendav kirjeldus ei mahu käesoleva töö raamidesse. Siin huvitab mind põhiliselt teadusteooriate seletav, unifitseeriv ja ennustav jõud. On tüüpiline, et teatav nähtuste valdkond, mis on küll hästi kirjeldatud, kuid mida ei ole tõeliselt seletatud, leiab seletuse teadusliku teooria näol. Võtame näiteks planeetide liikumise, mille üsna täpsed matemaatilised kirjeldused olid ammu teada. Aga nende liikumiste seletamine on teine probleem. Teaduse ajaloos on neile liikumistele antud väga erinevaid seletusi. Isaac Newtoni seletus jäi pikaks ajaks kõige paremaks. Newtoni teooria nõudis seletavaks abivahendiks gravitatsioonijõudu. See gravitatsioonijõud on tüüpiline teaduslike teooriate komponent, sest tegemist on asjaga, mida ei saa otseselt vaadelda. Teatud mõttes on seega tegemist spekulatiivse elementiga teaduses. Et teooriad sisaldavad sääraseid spekulatiivseid elemente, siis on teooriate väljapakkumine üpriski riskantne — sellest riskist räägin ma veidi allpool täpsemalt. Siinkohal on olulisem teadusteooriate süstemaatilise aspekt, nimelt nende võime anda kausaalseid seletusi, unifitseerida terveid nähtuste valdkondi. Näiteks Newtoni gravitatsiooniteooria seletas ja ühendas nii erinevaid nähtusi nagu õunte vaba langemine, planeetide liikumine ja loodete olemasolu. See teooria struktureeris süstemaatilisel viisil suure valdkonna, mis hõlmas esmapilgul erinevaid nähtusi, pakkudes neile ühtse kvantitatiivse kausaalse seletuse: kõikide nende nähtuste põhjuseks on gravitatsioon.

Peale selle suureneb teooriate kasutamisel tohutult teaduse ennustusjõud. Näiteks on paljud kultuurid avastanud taevakehade

liikumises seaduspärasusi, sealhulgas päikese- ja kuuvarjutuste ajalise korrapära. Nende üldiste kirjelduste alusel oli võimalik päikese- ja kuuvarjutusi ennustada. Aga niipea kui sobiv gravitatsiooniteooria need seaduspärasused ära seletas, said võimalikuks ka uut laadi ennustused, näiteks senitundmatu planeedi olemasolu kohta. Ja 20. sajandi gravitatsiooniteooria — üldrelatiivsusteooria — võimaldas ennustada koguni täiesti uut laadi objektide, sealhulgas mustade aukude olemasolu.

Eriti edukas teaduslike seletuste tüüp on reduktsionistlikud seletused. Reduktsionistlikud seletused kasutavad süstemaatiliselt tõsiasja, et mingi süsteemi käitumist saab väga sageli seletada, lähtudes süsteemi osadest ning nende vastasmõju reguleerivatest seadustest. Seda laadi seletamisel põhinevad ulatuslikud teadusvaldkonnad, näiteks tahkisefüüsika, kvantkeemia ja molekulaarbioloogia. Selline seletusviis saab aga olla edukas ainult juhul, kui süsteemi vastasmõju keskkonnaga annab ignoreerida ning süsteemi seesmine ülesehitus ei ole liiga keerukas. On ilmne, et keskkonnaga olulises vastasmõjus olevate süsteemide seletamine ei ole võimalik ainult nende osadest lähtudes. Selle asemel kasutatakse lähenemisi, mis võtavad need vastasmõjud keskkonnaga arvesse. Peale selle võib keerukate süsteemide puhul ilmnedu käitumine, mis on komponentide tundmise taustal täiesti ootamatu. Sääraste süsteemide puhul võivad reduktsionistlikud seletused põrkuda oma praktilistele või koguni põhimõttelistele piiridele.

3. TEADMISPRETENSIOONIDE KAITSMINE

Lubage mul nüüd asuda teaduse kolmanda aspekti juurde, milles süstemaatilisus väljendub. See aspekt on siin arutatavatest tõenäoliselt kõige tuntum. Teadus pretendeerib sellele, et tema pakub teadmise eriti usaldatava vormi. Millel see pretensioon põhineb? Keske intuitsioon, mida teadus võtab äärmiselt tõsiselt, kinnitab, et inimteadmisi ähvardab alati eksimine. Eksitused võivad tuleneda vigadest, vääreeldustest, jäikadest traditsioonidest, autoriteetide usaldamisest, ebausust, soovmõtlemisest, eelarvamustest ja koguni pettusest. Teadus on iseäranis ettevaatlik ning ta on ka edukas igasuguste eksituste avastamisel ja kõrvaldamisel. Ta ei ole sajabrotsendiliselt edukas, kuid teadus on see inimtegevuse liik, mis kõige süstemaatilisemalt püüab teadmiste otsimisel vigu kõrvaldada.

Sobivaid üldistatud kirjeldusi mingi nähtuste valdkonna kohta on juba niigi raske leida, sest väga kerge on ülearu üldistada või eelarvamuste ohvriks langeda. Kuid tõeline raskus vigade kõrvaldamisel tuleneb tõsiasiast, et teadus otsib seletavaid teooriaid, mis postuleerivad ka objekte, mida ei ole võimalik vahetult vaadelda. Kuidas eristada paljast ettekujutust mittevaadeldavast reaalsusest? Kuidas saab teadus vahet teha teoorial, mis avastab mingis nähtuste valdkonnas toimiva nähtamatu mehhanismi, ja puhtfantastilistel konstruktsioonidel? Selles seoses on moodsa teaduse silmapaistvaimaks iseloomulikuks jooneks eksperimendi kasutamine. Olgugi et katseid tehakse paljudes kultuurides ja mitmesugustes kontekstides, on eksperimendi süstemaatiline kasutamine teadmispretensioonide kontrollimise ja kinnitamise vahendina moodsa teaduse unikaalne omadus. Arusaamatuste vältimiseks märkigem, et vaatlust on rakendanud paljud teised teadmiste produtseerimise traditsioonid, sealhulgas lääne õpetlaste traditsioon, millest moodne teadus on ajalooliselt välja kasvanud. Kuid katsete süstemaatiline kasutamine teadmispretensioonide kehtestamiseks ja kontrollimiseks teeb võimalikuks kaasaegse teaduse ühe silmapaistvama omaduse.

Esiteks võimaldab eksperimentide kasutamine väidetud kausaalsete seoste kontrollimist. Kui vaatluse puhul ilmneb vaid sündmuste ajaline järgnevus, siis katsega on võimalik kontrollida, kas see ajaline järgnevus on kausaalse iseloomuga. Üldjoontes tähendab see, et mõnda nähtust kutsutakse korduvalt esile ja vaadeldakse siis, kas teine nähtus sellele järgneb.

Teiseks võimaldavad katsed teadlastel kontrollida väiteid postuleeritud teoreetiliste objektide olemasolu ja omaduste kohta palju täpsemalt, kui on võimalik üksnes vaatluse abil. Eksperimendiga on võimalik luua olukord, kus postuleeritud teoreetilised objektid peavad käituma teatud kindlal viisil. Kui vastavaid efekte tõesti vaadeldakse, siis on saadud kaudseid tõendeid postuleeritud objektide olemasolu ja omaduste kohta.

Kolmandaks saab katseliselt kontrollitud teadmisi vahetult praktikas rakendada. Asi on selles, et teadmiste rakendamine tehnikas on olemuselt samasugune füüsiliste toimingute jada nagu eksperimenteeriminegi, olgugi eesmärgid teised. Sündmuste A ja B hüpoteetilise kausaalse seose eksperimentaalne proovilepanek seisneb selles, et kutsutakse esile A ning vaadatakse siis, kas B leiab aset. Sündmuste A ja B vahelise põhjusliku seo-

se kohta käiva teadmise rakendamine tehnikas seisneb selles, et kutsutakse esile A eesmärgiga jõuda soovitud tagajärjeni B. Nii on teaduslike teadmiste eksperimentaalne iseloom aluseks nende viljakusele tehnoloogias.

Teaduse intellektuaalne ausus sõltub oluliselt sellest, kas ta on valmis oma pretensioone teadmisele süstemaatiliselt kontrollima. Matemaatikas, mis on kõikidest teadustest kõige rangem, ei aktsepteerita ühtki range tõestuseta väidet peale konventsioonide. Loodusteadustel on olemas sarnane omadus. Kuigi loodusteaduste väiteid pole võimalik matemaatilise tõsikindlusega tõestada, ei aktsepteerita loodusteadustes ühtki väidet, mis ei toetu empiiriliste uuringute seeriale; ükski väide ei ole immuunne võimalike uute empiiriliste tõendite suhtes, mis selle väite ümber lükkaksid. Üks teaduse iseloomulikke jooni on see, et teaduses selgitatakse süstemaatiliselt välja teadmispretensioonide tugevaid ja nõrku kohti. Eksperimentidel on ka keskne osa uute teadmiste produtseerimisel, mis toob mind teadusliku teadmise süstemaatiliseuse neljanda aspekti juurde.

4. TEADUSLIKE TEADMISTE ROHKENEMINE

Sotsioloogia seisukohast on teaduse puhul üks imekspandavamaid tööku see, et ta on mitme sajandi jooksul märkimisväärse kiirusega kasvanud. Teadus on läbinisti dünaamiline ettevõtmine. Minu arvates eristab just see omadus teda kõige rohkem kõigist teistest mineviku ja oleviku teadmissüsteemidest. Väga mitmekesised muud teadmissüsteemid on küll saavutanud stabiilsuse, koguni sadadeks ja tuhandeteks aastateks, ning on seetõttu saanud pakku inimestele stabiilseid orientatsioone. Teadus aga on saavutanud teadmiste ületamatu täiustumise ja laienemise. Muidugi on teaduse kasv sõltuvuses vastavate materiaalsete ressursside kättesaadavusest, kuid ainuüksi ressursside kättesaadavus ei seleta, miks teadus püüab oma teadmisi täiustada ning rohkendada ja miks see tal ka õnnestub. Miks püüab teadus oma teadmisi kogu aeg laiendada ja kuidas tal õnnestub seda nii edukalt teha? Esimene element, millele siin tuleb tähelepanu pöörata, on see, et teadust kannustab teadmiste süstemaatilise täiustamise ideaal. Teadlased ei taha mitte üksnes teada üht või teist fakti mingis kindlas valdkonnas, vaid nad tahavad selle valdkonna kohta teada süstemaatiliselt kõike. Näiteks füüsikud tahavad tundma õppida

kõiki materia fundamentaalseid vastastikmõjusid. Keemikud tahavad täielikult mõista keemilist sidet. Bioloogid tahaksid teada kõike inimgenoomi kohta. Geoloogid tahavad täielikult aru saada maakoore dünaamikast. Nii et teadlased on tavaliselt teadlikud lünkadest oma teadmistes mingis kindlas valdkonnas ning püüavad neid lünki süstemaatiliselt täita, aga mida nad selleks ette võtavad?

Teaduse hämmastava võime juures teadmisi rohkendada on keskseks tõigaks, et juba olemasolevaid teadmisi kasutatakse süstemaatiliselt uute teadmiste saamiseks. See tähendab, et iga uus teadmine pakub lisaressursse teadmiste edasiseks laienemiseks. Lühidalt öeldes, teadus on ennast võimendav protsess. Kui rääkida küberneetika keeles, siis toimib positiivne tagasiside, nii et teadmiste tootmine suurendab uute teadmiste produtseerimise võimalusi. See kirjeldus võib olla üllatav nende jaoks, kes on tuttavamad traditsioonilise arusaamaga, et teadus toimib teaduslikku meetodit rakendades. Teaduslikku meetodit mõistetakse seejuures enamasti reeglite kogumina, mille rakendamine tagab teadusliku teadmise usaldatavuse. Viimastel kümnenditel on üha enam hakatud loobuma viitamisest teaduslikule meetodile, sest teaduse menetlused paistavad põhinevat rohkem üksikjuhtudel. See tähendab, et oluliselt rohkem kui abstraktsed reeglid või printsiibid, kannustavad produktiivset teadustööd juba olemasolevad teadustulemused, mis on teadlastele eeskujuks ja mida nad laiendavad. Teadus, eriti alusuuringud, on palju kunstilisem ja mängulisem kui mingi rangetele reeglitele allutatud tegevus. Reeglite asemel virgutavad loominguprotsessi analoogiad ja metafoorid, mis tuginevad juba saavutatud teadustulemustele.

Peale selle on teadus erakordselt edukas ühe teise teadmiste valdkonna, nimelt tehnoloogia ekspluateerimisel. Loomulikult põhineb tehnoloogia 20. sajandil ulatuslikult teadusel selles mõttes, et paljud teadustulemused saavad tehnoloogilise innovatsiooni osaks. Poleks aga õige arvata, et tehnoloogia tekib teadustulemuste mehaanilise rakendamise protsessis, mis on peaaegu mõttevaba. Otse vastupidi: inseneridel ja tehnikutel on omad loomingu traditsioonid, mis on üsna erinevad teadlaste omadest. Aga kui suures või väikeses ulatuses teatud tehnikavaldkond teadusel ka põhineb, teadus on alati vägagi valmis importima uusimaid tehnoloogiaid. Asi on eksperimentide süstemaatilises kasutamises, mida ma ülalpool mainisin. Uute tehnoloogiate importimine tea-

dusesse toob kaasa hulgaliselt aparatuuri, mida saab kasutada uute katsete läbiviimiseks või täpsemate mõõteriistade valmistamiseks. 20. sajandi teisel poolel puudutab see eelkõige arvuteid ja tarkvara, millel on teaduses lugematuid rakendusi. Elektronarvutite võimalused on tekitanud täiesti uusi uurimisalasid ning paljud olemasolevad valdkonnad on selle tulemusena revolutsiooniliselt muutunud. Jälle näeme positiivset tagasisidet teaduse ja tehnoloogia vahel. Teadust kasutatakse uue tehnoloogia tootmiseks, ja uusi tehnoloogiaid kasutatakse teadusliku teadmise laiendamiseks.

Seni vaatlesin teadmiste produtseerimist teaduslike teadmiste ettekatsetatud, planeeritud laiendamise käigus. Aga teadmiste produtseerimises võib kätkeada ka juhuse element, eriti üllatavate, uut laadi teadmiste puhul. See võib küll kõlada paradoksina, kuid teadus on süstemaatiline isegi siis, kui ta kasutab uute teadmiseni jõudmiseks juhuseid. Sellel juhuste süstemaatilisel kasutamisel on mitmeid aspekte. Üks aspekt on seotud niinimetatud toore jõu lähenemistega, mille puhul uuritakse süstemaatiliselt suurt hulka juhtumeid üksteise järel, kuni satutakse huvitavale juhtumile. Näiteks uuritakse süstemaatiliselt keemiliste ainete klasside farmatseutilisi omadusi. Teine võimalus juhuse süstemaatiliseks kasutamiseks on uuriv eksperimenteerimine suhteliselt tundmatute süsteemidega. Mitmesugustesse katsetingimustesse paigutatav süsteem ilmutab oma omadusi. Kolmas viis, kuidas kasutada uue teadmise saamiseks juhust, on hüpoteeside kontrollimiseks mõeldud eksperimentide kõrvalsaadus. Niisugustes katsetes on uurijatel ootused selle kohta, mis peaks juhtuma, kui hüpotees on aktsepteeritav; seetõttu on hälbeid nendest ootustest kerge määrata. Need hälbed võivad tekkida kontrollitava hüpoteesi vääruse tõttu. Nad võivad aga tekkida ka implitsiitselt kasutatavate ning enesestmõistetavateks peetavate abihüpoteeside vääruse tõttu. Viimasel juhul võidakse teha ootamatuid avastusi ehk juhuslikke avastusi, nagu neid mõnikord nimetatakse. Teaduse üldine toimimisviis on niisugune, et selliseid juhuslikke avastusi suure tõenäosusega tõesti ka tehakse.

5. TEADUSLIKE TEADMISTE ESITAMINE

Viimane teaduse süstemaatilisuse aspekt, mille ma siin arutusele võtan, on seotud teaduslike teadmiste esitamisega, aga ma ei peatu sellel pikalt. Selle taustaks on idee, et teadmistel endil on

oma seesmine struktuur, mida nende sobiv esitamine peab arvestama. Teadustulemusi saab esitada ja peab esitama korrastatult, s.t süstemaatiliselt. Jälle on silmapaistvaks näiteks matemaatika, kus teadmiste süstemaatilise esituse nõue on viidud äärmuseni. Kuid ka empiirilistes teadustes tehakse teadmiste esitamisel olulisi eristusi: eristada tuleb üldisemat erilisemast, kindlakstehtud ainult hüpoteetilisest, kirjeldavat teoreetilisest, loogiliselt sõltuvat loogiliselt sõltumatust jne. On selge, et esituse süstemaatilisus on oluline teaduse süstemaatilisuse teiste aspektide seisukohast. Olemasolevate teadmiste süstemaatiline esitus võimaldab näha igat laadi lünki, eksitusi ja nõrku kohti, mida muidu ehk ei märgataks.

Oma käsitluse teaduse süstemaatilisusest tahaksin kokku võtta tsitaadiga Albert Einsteinilt, ühelt 20. sajandi suuremalt teadlaselt: "Kogu teadus on vaid täiustatud tavamõtlemine," ütleb Einstein. Kui küsida, mida see "täiustamine" siin tähendab, siis võiks sobivaks eksplikatsiooniks olla süstematiseerimise mõiste, ja me jõuame selleni, et kogu teadus on vaid süstematiseeritud tavamõtlemine.

PAUL HOYNINGEN-HUENE (sünd. 1946) on saksa teadusfilosoof. Õppinud füüsikat Münchenis, Londonis ja Zürichis. Diplom teoreetilises füüsikas 1971 (München), doktorikraad samal alal 1975 (Zürich). Töötanud Zürichi ülikoolis 1972–1994 (algul füüsika, alates 1976 filosoofia alal), Berni ülikoolis 1980–1998. 1990–1997 teadusajaloo ja -filosoofia professor Konstanzi ülikoolis. Alates 1997 Hannoveri ülikooli professor ja sealse teadusfilosoofia ja teaduseetika keskuse direktor. Olnud külalisuurijana Massachusettsi Tehnoloogiainstituudis (1984–1985) ja Pittsburghi ülikoolis (1987–1988) USAs.

Teoseid: *Die Wissenschaftsphilosophie Thomas S. Kuhns: Rekonstruktion und Grundlagenprobleme* (1989); *Reconstructing Scientific Revolutions: Thomas S. Kuhn's Philosophy of Science* (1993) ja *Formale Logik: Eine philosophische Einführung* (1998). Toimetanud mitu teadusfilosoofiaalast artiklikogumikku, viimastena *Incommensurability and Related Matters* (2001, koos H. Sankey'ga) ja *Ethische Probleme in den Biowissenschaften* (2001, koos M. Weberiga).

RETOORIKA — TUNDMATU TEADUSHARU

Carl Joachim Classen

Tõlkinud Epp Tamm

Retoorika — mis see on, mida see suudab, mis peitub selle sõna taga? Saksa traditsioonis on varem retoorikasse suhtunud laimu ja halvakspanuga, ometi lummab see meid, kui puutume temaga kokku prantslaste või itaallaste praktikas või Aafrika ürgmetsa pärismaalaste jutuvada kuulates. Milline tähtsus on sellel kunstil, millele viimasel ajal üha rohkem tähelepanu pööratakse ning mille olulisust on hakanud rõhutatult esile tõstma isegi loodusteadlased?

Kreeklased ütlesid *rhētorikē*, kuid mõtlesid selle all *rhētorikē technē* — niisiis oli neile omane sõnaseadmisoskus, mis oli õpitav nagu käsitöö. Luuletaja Homeros seadis võitluses vapra Achilleuse ja kavala Odysseuse kõrvale “osavalt kõneleva” Nestori ning pani oma kangelastele suhu pikad kõned, eelkõige Odysseusele, kelle kirjeldus oma eksirännakutest sarnaneb ulatuslike jutustustega seiklustest teiste rahvaste eepilistes lugulauludes. Ka kreeklaste poliitilises elus oli kõnel keskne osa. Ometi võimaldas alles türannide kukutamine Sitsiilias ja demokraatia teke seal 5. sajandil hakata üksikutel inimestel arutlema kõne võimaluste üle ja kõneteooriat välja töötama.

Juba antiikajal vaieldi retoorika olemuse ja ülesannete üle — on see teadus või üksnes looduselt saadud eeldus, äraõpitav oskus või kogemusel põhinev tehnika, nagu Platon arvas. Platon ründas retoorikat, sest tema arvates ei olnud sellele tähtis tõde, vaid näilisus. Tegelikult harjutasid Platoni kaasaegsed kõnemehed seda kunsti poliitikaarenil ja kohtutes just sellel eesmärgil; seda õpetati kui veenmise kunsti eesmärgiga anda õpilastele igal juhul oskus esitada asja sisu kuulajaskonnale antud hetkel vähemalt uskumisväärseks.

Aristoteles ei näinud mitte ainult selle kunsti ohtusid, vaid ka võimalusi ning töötas välja kõnekunsti teooria, milles käsitles süstemaatiliselt kõne vorme ja liike, veenmisvahendeid ning keelelise väljenduslaadi mitmekesisust. Hilisemate autorite arvukates käsiraamatutes on seda käsitlust täiendatud ja modifitseeritud, lisaks töötati välja uusi süsteeme neile omaste definitsioonide, reeglite ja juhistega. Neid kõiki ühendab veendumus, et kõnel kui inimeste kõige põhilisemal vaimuandel on nende ühiselus keskne tähtsus; et kõne annab sellele, kes seda kasutada oskab, erilise võimu; et kõnesse kätketud mõjujõud on enamasti mõistetavad ja õpetatavad, järelikult omandatavad.

Nii omandas kõnekunst kreeklaste ja roomlaste kasvatussüsteemis keskse koha, säilits selle asendi keskajal ning sai humanismiajastul lõplikult domineerivaks jõuks. Kõnekunsti olemuse mõistmine ja selle ajaloolise arengu tundmine on tänapäeva inimesele kasulik igapäevaelus ning hädavajalik nende sajandite Euroopa vaimukultuuri mõistmisel, mil valdavaks oli kõnekunstil põhinev haridus.

SUULISE KÕNE KUNST

Et mõista ja vääriliselt hinnata kõnekunsti, on oluline endale selgelt ette kujutada, et kõnekunst tekkis kõigepealt kui suulise kõne kunst, mis püüab juuresviibivaid kuulajaid vahetult mõjutada. Hiljem hakati analüüsima ka kirjutatud sõna mõju ja seda, mis selle tingis; tänapäeval peab teooria arvesse võtma ka kõne mõju massimeedias, s.t elava sõna mõju kuulajatele, kes ei ole isiklikult kohal ja kelle reageeringud jäävad kõnelejale varjatuks, nii et ta ei saa neid vahetult mõjutada. Kui kõnekunsti teooria teket seletati poliitiliste suhete muutumisega, siis tuleb selles ilmsiks kõnekunsti sõltuvus tehnika arengust ning sellest tingitud muudatustest: kõnekunsti ei saa lahutada inimesest ega tema arengust. Sellest tuleneb paljude distsipliinide ülesanne — isegi kohustus — tegelda kõnekunsti ja selle ajalooga. Sest nii nagu kõnekunst saab kirjandusteadlasele, lingvistile ja informaatikateadlasele, samuti teoloogile kätte anda olulised kategooriad tekstide analüüsimiseks ja interpreteerimiseks, saab ta ka juristile, kes kedagi kaitsta soovib, ning poliitikule, kes veenvalt argumenteerida tahaks, anda

kasulikke juhiseid ja impulsse — üldse kõigile, kes kasutavad keelt, et kaasaegseid informeerida või mõjutada; ja nii muutub kõnekunst tänapäeval hädavajalikuks isegi loodusteadlastele, nagu allpool veelgi täpsemalt juttu tuleb.

OSKUSLIKU SÕNAKASUTUSE ABIL JÕU JA MÕJUVÕIMUNI

Ehkki ülalpool seostasime kõnekunsti teket kreeka traditsioonidega ning rõhutasime selle tähtsat osa õhtumaises hariduses keskajal ja renessansiajastul, tuleks kõigepealt küsida, kas see on üksnes "läänemaine" nähtus või tuleks arvesse võtta ka teisi kultuuri-traditsioone ning seda, kas need võivad samuti rikastada meie arusaamu keele olemusest ja mõjust. Kas saab rääkida kõnekunsti olemasolust hiinlastel ja jaapanlastel, Babülonis või muistses Iisraelis, aafriklastel või austraallastel? Niikaua kui retoorika all mõistetakse umbes sellist reeglite süsteemi, nagu selle Aristoteles, Cicero või Quintilianus välja töötasid ja edasi arendasid, tuleb sellele küsimusele enamasti vastata eitavalt, olgugi et indialastel on olemas rikkalik teoreetiline kirjandus luule olemuse ja väljendusvahendite kohta ning hiinlastel ei puudu teoreetilised arutelud kõne üle. Teisest küljest ei näita mitte vana- ja kaugida kirjandus, et luuletajad ja proosakirjanikud tundsid keeles peituvaid võimalusi ning oskasid neid mõjusalt kasutada; ka kõikide rahvaste poliitiline elu ja argivaidlused õpetavad, et jutlustajad või poliitikud suudavad sõna niisama osavalt ära kasutada kui turukaubitsejad või pereisad, ilma et nad kunagi oleksid teoreetilist ettevalmistust saanud. Kõnekunst on levinud kõikjal, sest see aitab saavutada võimu ja mõjujõudu, isegi siis, kui kõnekunsti mõju mõistetakse ja kasutatakse üksnes kogemuse põhjal. Sellest ei järeldu, et teooria ja selle ajaloolise arengu tundmine (praktilise kõnemehe tegevuse kõrval) ei oleks tulus ega suudaks vahendada erinevaid vaatenurki.

HETKE MÕJUSAIM KASUTAMINE

Nagu juba vihjatud, aitab kõnekunsti põhjalik tundmine mõista õhtumaa kultuuritraditsiooni üht peamist koostisosa ja kergendab

sellega juurdepääsu selle üksikutele ilmingutele. Et kõik luuletajad ja filosoofid, maalikunstnikud ja muusikud on saanud kõnekunstil põhineva hariduse, muutub nende teoste sisu alles siis täielikult mõistetavaks, kui võetakse arvesse sellise kasvatuses vahendatud põhimõtteid ja kategooriaid. See kehtib loomulikult kõige enam kirjanduse kohta. Ometi on kirjandusteadus just nimelt Saksamaal romantiliste kujutelmade mõjul kõnekunstist eemaldunud, nähes üldse igasuguses kõnekunstil põhinevas hariduses või ka üksnes selle mõjutuses originaalse vaimu kahjustamist, panemata tähele, et iga autor juhindub tavaliselt paljudest reeglistest. See, kes järgib grammatika- või meetrikaseadusi, ei pruugi tunda end ülemäära kammitsetuna retoorika süstemaatilisel korrastatud reeglistikust, mis niikuinii jätab üksikisiku loovale tahtele palju ruumi ja isegi annab soovitusi, kuidas hetke iga kord kõige mõjusamalt ära kasutada. Nii on kirjanduskriitika viimase 60–70 aasta jooksul retoorika uuesti avastanud, eeskätt anglosaksi maades (samas kui romaani rahvad pole seda kunagi päriselt unustanud), ja tänapäeval on see pärast vastleitud instrumentaariumi ajutist ülehindamist muutunud hädavajalikuks abivahendiks, mille tähendust ka saksa teaduses ilmselt enam ei alahinnata.

HÄDAVAJALIK ABIVAHEND TEADUSELE

Viimasel ajal on ka teoloogid hakanud tekstide tõlgendamisel taas retoorikat kasutama. Jutluste koostamise õpetuses elas see kunst aga alati edasi, ehkki tugevasti modifitseeritud kujul; jesuiidid pole sellest oma kasvatuses kunagi loobunud. Ometi annab Uue Testamendi teaduses endast viimastel aastatel märku tendents kasutada Piibli eksegeesis antiikaja retoorikakategooriaid; samuti on hakatud neid uuesti kasutama Vana Testamendi lugude mitmekesisuse avamiseks.

Pisut varem hakkasid filosoofid — unustades ühe varasema riiu — kõnekunsti või vähemalt üht selle tähtsat aspekti, argumenteerimisõpetust uuesti avastama. See viis tiheda mõttevahetuseeni nende kahe distsipliini vahel, mille huvid ei luba loobuda ajaloolise arenguga tegelemisest.

Ka väga moodsad ning tulevikku suunatud teadusharud nagu lingvistika või kommunikatsiooniteadus pöörduvad üha rohkem

retoorika poole, samuti teised teadused, mis näevad seda praktilist kasu, mida kõnekunsti abil omandatud ja süstematiseeritud kogemus annab, ega taha sellest ilma olla. Lingvistidele osutuvad tähtsaks traditsioonilise retoorika tähelepanekud, sest nad ei piirdu üksikute lausete analüüsimisega, vaid arvestavad ka nende asendit suuremas tekstiüksuses või koguni terves tekstis ja pööravad tähelepanu ka “teksti tüübile”, kust need parajasti võetud on. Kommunikatsiooniteadusel on põhjust tunda huvi retoorika saavutuste ja reeglite vastu, sest mõlemad distsipliinid püüavad kindlaks teha, millistel tingimustel millised kõne vormid või millist liiki tekstid näiteks vahendavad informatsiooni või äratavad emotsioone, sealjuures aga tuleb arvestada nii (kõneleja või kirjutaja) loomingu aspekte kui ka (kuulaja- või lugejapoolset) retseptiooni.

Kõrvuti niisuguste teadustega, mille uurimisobjekti seisukohast näib retoorika kasutamine möödapääsmatuna, hakkavad ka mitmesuguste loodusteaduslike distsipliinide esindajad kõnekunsti uuesti avastama ja tema abi kasutama. Ajal, mis iga edusammu suhtes üha skeptilisemaks muutub ja mil mõned uurimisvormid (nt loomkatsed) niisama jõuliselt tagasi lükatakse kui mõnede saavutuste (tuumajõu) kasutamine, ei saa loodusteadlane enam rahulduda sellega, et edu saavutada, s.t teha avastusi ja tulemusi ette näidata; tal tuleb meetodeid samamoodi õigustada nagu resultaate ja nende rakendamist. Selleks on üksiku eriala tundmise kõrval vaja põhjalikult tunda ka avalikkust ja selle reageeringuid, samuti keelt ja sellega mõjutamise võimalusi. Sest loodusteadlane saab sama vähe ühiskonnast “välja astuda” kui too vabaneda oma sõltuvusest loodusteadusest, ja seega peab loodusteadlane saama teadlikuks mitte ainult moraalsest vastutusest oma tegude eest, vaid ka “oma teaduslike avalduste usutavuse eest” (Maier-Leibnitz).

Mitte vähem pole praktikaga seotud kahe teise elukutse esindajate, nimelt juristide ja poliitikute huvi kõnekunsti vastu; nende kõrval meenutatagu ka ärimehi, kellest siinkohal mööda minnakse. Juristid pole ajaloo vältel kunagi saanud eitada suulise kõne mõju ega argumenteerimiskunsti, vähemalt advokaadid mitte, ja seepärast on niisama hämmastav see, et nende haridus on täielikult praktikale orienteeritud ning näib olevat loobunud kõnekunsti

teooriaga tegelemisest, kui ka see, et mõne aasta eest tuli neil äkitselt uuesti toopika avastada (Viehweg).

Ka poliitikud on leidnud tee kõnekunsti juurde, mille kõige varamasem teooria, nagu ülalpool vihjatud, töötati välja Kreekamaa demokraatiate jaoks. Samamoodi on raugematu huvi kõnekunsti vastu USAs, nagu see on manifesteeritud sealsetes ülikoolikursustes, seletatav parlamentaarse demokraatia vajadustega. Ühtlasi on poliitika sobiv valdkond meelde tuletama kõnekunstiiga seotud ohte, millele juhtis tähelepanu juba Platon. Sest see kunst ei anna ainult oskust veenda, vaid ka oskust mõjutada, s.t kallutada kuulajaid mingit seisukohta omaks võtma peale faktidel põhinevate argumentide veel ka ilukõlaliste sõnade ja formuleeringutega, mis hetkeks ära võluvad, kuid lähemal vaatlusel osutuvad ebapiisava põhjendamise või puudulike lõppjäreluste maskeeringuks.

KÕNEKUNSTI OHUD

Niisiis võib kõnekunst, just suulise kõne kunst, olla abiks kellegi eksiteele viimisel. Iseäranis harrastavad seda luuletajad, kellest igaüks end meeeldi kütkestada laseb, samuti advokaadid, kelle osavate võtete hoolde igaüks end meeeldi usaldab, kui need teda kaitsevad; ent ka poliitikud või jutlustajad, sest mõlemad suudavad selle ahvatleva kunsti abil kuulajaid poliitilise või usufanatismi juurde kaasa kiskuda. Niisuguse eksiteele viimise eelduseks on kuulajaskonna valmisolek end ahvatleda lasta, õigemini see, et kuulajaskond on ahvatleja võimuses ega tunne kõnekunsti, millel end mõjutada laseb. Niikaua kui üksikisik, olgu ta siis poliitik või jutlustaja, kasutagu ta siis lendlehte või lööksõna, tunneb kõnekunsti võimalusi ning kasutab neid vastutustundlikult, pole põhjust muretsemiseks ega ohtu. Ometi hoiatas juba Cicero nende eest, kes on kaotanud kontrolli enese või nende üle, keda nad ise on mõjutanud: "Kui anda kõneosavus neile, kellel puuduvad eetilised tõekspidamised ja põhimõtted, siis ei saa neist teha kõnemehi, vaid antakse relvad hullude kätte". Suurim oht ähvardab loomulikult nende poolt, kes teadlikult ja südametunnistusetas kasutavad sõna jõudu — see tähendab tänapäeval propagandavahendeid sõnas ja pildis —, et oma eesmärgi ellu viia. Diktaatorlikud režiimid pakuvad ikka ja jälle näiteid, kui häbitult ja brutaalselt

on nad valmis neid võimalusi ära kasutama. Kaitsta saab end selle eest vaid see, kes teeb end tuttavaks selle kogemusega, mille kõnekunsti teooria on oma ajaloolise arengu vältel talletanud.

Nii on retoorika just see, mida temas nägi juba Platon varsti pärast seda, kui retoorikast oli arenenud *ars rhetorica* — ahvatlev kunst, mis suudab esile tuua ilusat ja meeliköitvat, ent kätkeb ühtlasi ka palju ohte. Just see, kes pühendab end kõnekunsti ajaloo uurimisele, ei peaks mitte ainult sealjuures omandatud positiivseid teadmisi ja arusaamu endale kasu tooma panema ning seda kunsti teistele edasi andma, vaid ka selgitama kõnekunsti ohte, nagu need kõnekunsti ajaloolise arengu kestel ikka ja jälle esile on kerkinud ja veel tänapäevalgi esile kerkivad.

Seepärast suudab kõnekunsti (ja tema ajaloo) uurimine aidata üksikisikul meie kultuuripärandit paremini mõista ning samal ajal õpetada teda ise seda kunsti edukalt kasutama, s.t leidma igas olukorras kõige mõjusamat argumenti või sobivamat sõna ja kasutama seda vastavalt hetke vajadustele. Lõpuks suudab see kunst anda talle oskuse analüüsida ja hinnata täie asjatundlikkusega teiste inimeste suulisi või kirjalikke mõtteavaldusi. Selliseid võimalusi pakkuv distsipliin pole ära teeninud, et teda mõtlematult ignoreerida.

KÕNEKUNST ÕPPEAINENA?

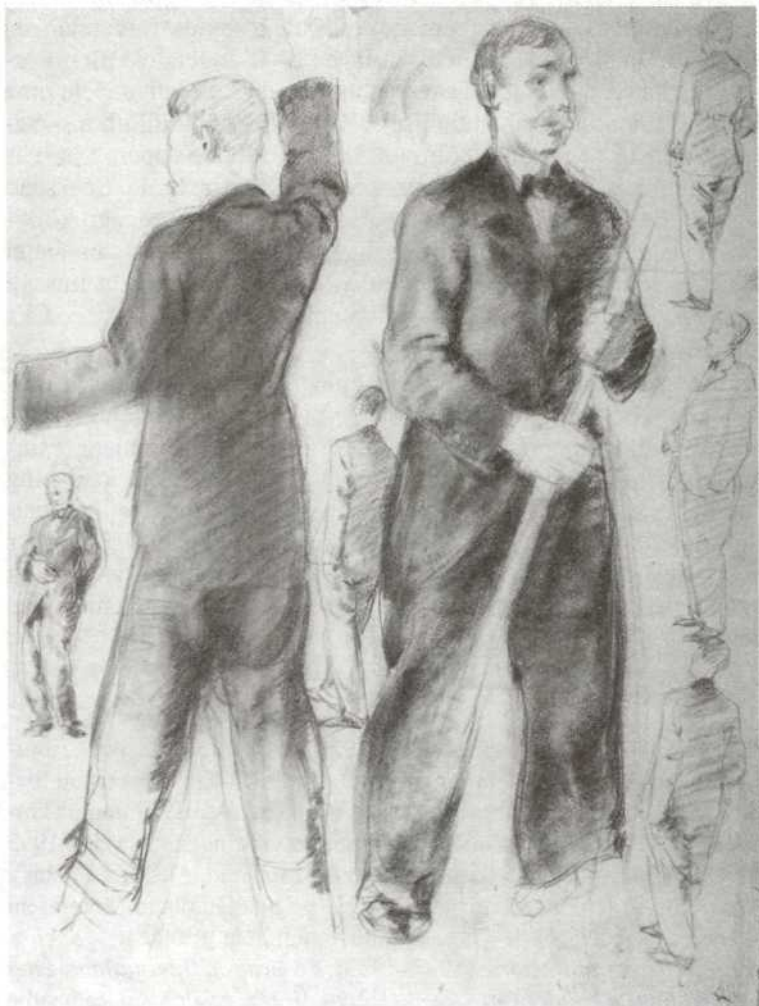
Niisiis kerkib lõpuks küsimus, kas kõnekunst leiab meie haridussüsteemis piisavalt tähelepanu. USAs on enamikus ülikoolides olemas *Departments of Rhetoric, of Speech, of Communication Arts* jne. Seevastu Euroopas leidub retoorika õppetooli harva: Collège de France ja Amsterdami, Bologna, Kopenhaageni, Torino ja Tübingeni ülikoolid on erandiks. Mõnel pool on nimetus säilinud, ent tähistab sellest hoolimata teisi distsipliine, nagu inglise kirjandust (nt Edinburghis). Selles avaldub retoorika vahetu seos teiste õppeainetega; silmas pidades retoorika mitmesuguseid võimalusi ja ülesandeid, pole see kindlasti halvim lahendus, kui ta sulab ühte teiste distsipliinidega, mille esindajad teda siis uurivad ja õpetavad, harrastavad ja edendavad, s.t kui kirjandusteadlased ja lingvistid, filosoofid ja kommunikatsiooniteadlased, teoloogid

ja juristid (kui piirduda vaid mõnedega) end sellele distsipliinile pühendavad ja selle oma uurimis- ja õppetöösse kaasa haaravad.

Teiste erialade raames saavad kõnekunsti reeglid olla abiks tekstianalüüsis, uurimisteede valikul ja nende tutvustamisel teatud situatsioonides teatud kuulajatele või lugejatele ning peale selle kaasa aidata teadlaste vastutustunde suurendamisele oma uurimustulemuste vahendamisel. Kui kõnekunst lülitub nimetatud teadustesse ja tema põhipunktid ülikoolides õppetöö käigus edasi antakse, võib kõnekunst ka koolis mõjule pääseda. Seal saab ta, isegi kui ta ei ole eraldi õppeaine, vastu seista peaaegu kõikides maades tähtsatuks keeleoskuse allakäigule ning samal ajal õpetada alles sirguvale kodanikule kriitilist põhihoiakut ilusasti kõlavate lööksõnade ja paroolide suhtes (ükskõik kust need ka pärinevad).

Kui aktiivsem tegelemine kõnekunstiga koolis jätabki soovida, siis kõnekunsti integreerumisel teiste teaduslike distsipliinidega kerkib palju tungivamalt esile nõue, et üksikute erialade esindajad kord juba omandatud teadmisi ja oskusi vahetaksid ning laseksid neist vastastikku kasu saada. Siin on vajalik interdistsiplinaarne koostöö, mis USAs ja Kanadas on selles valdkonnas iseenesestmõistetav ning mida ka mõnedes Euroopa maades ning rahvusvahelisel tasandil tehakse ja mida veelgi rohkem tuleks teha.

CARL JOACHIM CLASSEN (sünd. 1928) on õppinud klassikalisi muinasteadusi Hamburgis, Göttingenis ja Oxfordis (*D. Litt.*), õpetanud Ibadanis (Nigeeria) ja Göttingenis, aastast 1966 klassikalise filoloogia korralise professorina Berliinis, Würzburgis ja Göttingenis (aastast 1993 *prof. emer.*). Külalisprofessorina on ta töötanud Austinis (Texas), Changchunis (Hiina), Tartus (*Dr. phil. h. c.*) jm. On olnud Mommseni Seltsi esimees (1983–1987) ja järgmiste ühingute president: *Society for the History of Rhetoric* (1987–1989), *Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques* (aastast 1997). Avaldanud teadustöid nii antiikfilosoofia, retoorika, religiooni ajaloo, historiograafia ja luule kui ka antiigipärandi ja teadusajaloo kohta ning raamatuid muude hulgas Platonist, Cicerost ja Uuest Testamendist.

ALEKSANDER VARDI

ARVUSTUS

CECI N'EST PAS UNE RIIGIÕIGUSE ÕPIK

Jean-Jacques Rousseau. *Ühiskondlikust lepingust ehk Riigiõiguse põhiprintsiibid*. Tlk Mirjam Lepikult. ("Avatud Eesti Raamat".) Tallinn: Varrak, 1998. 208 lk.

"Kõik jooksid ülepeakaela ahelatesse, uskudes olevat kindlustanud oma vabaduse." Sellisele tõdemusele jõuab Jean-Jacques Rousseau oma "Arutluses ebavõrdsuse tekkest" aastal 1755, ning nagu me *Ühiskondliku lepingu* (1762) kuulsat avalauset lugedes veenduda võime — *L'homme est né libre, et partout il est dans les fers* —, märgib see tõsiasi kogu Rousseau järgneva poliitilise uurimuse lähtepunkti. Selle lähtepunkti taga peitub varjatud kujul radikaalne arusaam, et enam-vähem kõik kaasajal eksisteerivad poliitilised ühendused on oma olemuselt mittelegitiimsed: nende seadusandluses väidetavalt kajastuv õiglus ehk loomuõigus on tegelikult tsiviilühiskonna poolt esile kutsutud kunstlike ebavõrdsuste (võimu- ja omandisuhete, varanduslike ja seisuslike privileegide jms) kinnistus ja õigustus. Enamgi, seni praktiseeritud ühiskondlike lepete puhul pole tegemist olnud millegi muu kui pettusega, mille abil rikkad oma ebakindla üleoleku neile kasulike seaduste kehtestamise kaudu põlistanud on — sest ka "kõige tugevam pole ealeski küllalt tugev, et alatiseks isandaks jääda, kui ta ei muuda oma jõudu õiguseks ja kuuletumist kohustuseks" (19; siin ja edaspidi viitavad numbrid ÜL-i eestikeelse väljaande lehekülgedele).

Varasemad lepingu- ja loomuõiguse teoreetikud olid loomulikkumise nimel ja inimese loomuseisundit (*l'état naturel*) vääralt tõlgendades jõudnud algupärase lepingu (*le contrat original*) olemuse suhtes ekslikele järeldustele. Thomas Hobbesi argument kõikvõimsa, oma alamate suhtes väljaspool seadust seisva "kunstliku inimese" Leviathani ellukutsumiseks võib ju küll olla korrektne — kõigi sõda kõigi vastu ning inimeste hirm vägivaldse surma ees teeb absoluutse sunnivõimu kehtestamise tõepoolest paratamatuks —, kuid Hobbes eksib, pidades sellist riigieelset sõjaseisundit inimese loomuseisundiks ja "tsiviliseeritud" inimeses avalduvat pahelisust tema algseks ja loomupäraseks tunnusjooneks. Ka tema absoluutsel *protection-obedience* suhtel rajanev

juriidiline riigikonstruktsioon, milles iga indiviid võõrandab turvalisuse nimel kõik oma õigused suveräänsele kehale, on Rousseau jaoks täiesti vastuvõetamatu: “Kui üksikud inimesed [---] on üksikult allutatud ühele inimesele, siis näen ma seal ainult isandat ja orje, mitte rahvast ja tema juhti” (27). Mis puutub John Locke’i, siis temalgi on oma õigus, kui ta leiab poliitilise ühenduse otstarbe olevat kaitsta eraomandit; tema eksitus seisneb aga väites, et omand on inimesele loomulik ning et ühiskonna poolt seadustatud ebavõrdsused vastavad tegelikele loomuõiguse standarditele. Pigem on jällegi nii, nagu Rousseau oma “Arutluses” parodeerivalt ütleb: “Esimene isik, kes maalappi taraga ümbritses tuli mõttele öelda *Ceci est à moi* (see on minu), ning leidis piisavalt lihtsameelseid, kes teda uskusid, oli tsiviilühiskonna tegelik rajaja.”

Ühesõnaga, tsiviilühiskonda ei saa rajada loomuõigusele, sest loomus kirjutab ette üksnes omakasu; ka ei saa tsiviilühiskonda mõista puhtalt ajaloolise fakti põhjalt, nagu teeb Hugo Grotius, too *enfant de mauvaise foi*, kelle “alaline arutlusviis seisneb selles, et ta põhistab õiguse antud faktidega” (17). Rousseau jaoks on ühiskondlik kord püha õigus (*l'ordre social est un droit sacré*), millel rajaneb kõik ülejäänud. Kuna see õigus ei saa tekkida loomulikult, tuleb ta luua — *il est donc fondé sur des conventions*. See konventsioon ehk ühiskondlik leping on niisiis tsiviilühiskonna olemasolu põhjendamise vahendiks — ta on ühiskondliku ühinemise vorm. Ta ei määra seaduste iseloomu, vaid üksnes rajab seadusandluse legitiimse organi ja sätestab tema autoriteedi instrumendi — suverääni. Selles mõttes on ühiskondlik leping poliitilise ühenduse aluseks olev fundamentaalne printsiip. Kuid eesmärgiks on ikkagi näidata, millistel tingimustel saab poliitilist autoriteeti pidada legitiimseks; leping iseenesest, nagu selgub, sellist garantiid pakkuda ei saa. Ning just viimast usubki Rousseau suutvat teha — *le rendre légitime*, s.t mitte niivõrd “seadustada” (nagu seda eestikeelses tõlkes öeldakse; 16), kui võrd teatud printsiipide põhjalt, poliitilise õiguse printsiipide põhjalt nimelt, õigustada ehk siis legitimeerida. (Seetõttu on ka *aux puissances légitimes* korrektsem tõlkida “legitiimsetele võimudele”; 21.) On väidetud, et Ül-i alapealkiri *Principes du droit politique* tabab teose ideestiku ehk täpsemaltki kui *Du Contrat social* ise. Igatahes Rousseau varasema visandiga, nn Genfi käsikirjaga võrreldes (“ÜL, ehk esse vabariigi vormist”, u 1755–58) võib täheldada rõhuasetuse nihkumist spetsiifilise konstitutsionaalse korralduse kirjelduselt legitiimse riigi aluseks olevate printsiipide sedastamisele. Seda kurvem on, et siin arvustuseks võetava eestikeelse versiooni ebatäpsused algavad juba selle punaselt kaanelt. Õieti eeldaks tõlke põhjalikum analüüs algupärandi konteksti ja ajastu poliitiliste mõtteskeemide ulatuslikumat avamist, kui

seada käesoleva ülevaate piires on võimalik ette võtta. Seetõttu piirduk-
singi suures osas üksnes tiitellehega, üritades osutada ja lahti rääkida
mõningaid sellelt lähtuvaid kaastähendusi.

Tõepoolest, raske on mõista kaalutlusi, mis ajendavad *le droit po-
litique*'i vastena kasutama "riigiõigust", ning seda mitte üksnes ega
eelkõige viimase jurisprudentsliku konnotatsiooni pärast. Eeskätt ja
oma olemuselt on riigiõigus ikkagi legitiimse võimu legaalse määratle-
mise küsimus, mille lahendused võivad riigiti vägagi erineda. Legitiim-
sus ise, olles küll poliitilise korra püsimiseks hädavajalik, ei saa tuleneda
riigist — kas leiduks riiki, mis tunnistaks enda õiguspäratuks? —, vaid
peab lähtuma kusagilt mujalt (kasvõi näiteks tsiviilühiskonna institut-
sioonidelt). Ühesõnaga, riigiõigus eeldab riigi olemasolu; ta on *riigi*
õigus, mille kohta oleks mõttetu küsida: *quid juris?*, *mis õigusega?*
Rousseau sõnadega sama loogikat väljendades "tuleks esmalt uurida
akti, mille alusel rahvas on rahvas, ja alles siis seda akti, millega rahvas
valib kuninga" (27). Viimase puhul võib väljend "riigiõiguslik akt"
olla isegi õigustatud (originaalis küll *un act civil*), kuid nagu näeme,
mängib see ÜL-i problemaatikas teisejärgulist rolli. "Enne, kui hakata
vaatlema, tuleb määrata nende vaatluste reeglid. [...] Meie poliitilise
õiguse printsiibid ongi selliseks mõõdupuuks. Meie mõõtühikuteks on
kõigi maade poliitilised seadused," ütleb Rousseau oma *Émile*'i lõpus.
Ja lisab: "Poliitiline õigus on veel sündimata, ning võib arvata, et ta
ei sünni kunagi. [...] Ainus kaasaegne, kes jõudis selle suure ja kasutu
teaduse loomise lävele, oli hiilgav Montesquieu. Kuid ta ei vaevunud
seletama poliitilise õiguse printsiipe, vaid piirdus kehtivate valitsuste
positiivse õiguse käsitlemisega; ning miski maailmas pole erinevam kui
need kaks uurimust". Varjatult, aga siiski kumab siit läbi arusaam, et
poliitika (või õieti, *poliitiline*) ei ole mitte riigi põhjalt esilekerkiv näht-
sus, vaid on riigile eelnev ja riigi poolt eeldatud — arusaam, mille võtab
kõige kuulsamalt, vahest ka kurikuulsamalt kokku Carl Schmitt oma
Poliitilise mõiste (1932) avalauses: *Der Begriff des Staates setzt den
Begriff des Politischen voraus* (riigi mõiste eeldab poliitilise mõistet).

Kindlasti ei ole riik Rousseau'l mingi kinnisidee, kuigi mõõndavasti
võib selline mulje tõlget lugedes ja sõna "riik" tohutut vohamist märga-
tes tõepoolest jääda — sest fakt on, et riigina pakutakse lausa kõikvõi-
malikke asju: lisaks tavapärasele *l'état*'le nt *la puissance* (24), *le corps*
(34, 71, 74), *le corps politique* (läbivalt), *le corps social* (60), *le pub-
lic* (32), *la personne publique* (110), *la république* (63, 156, 159, 168),
l'institution (65, 80), *le souverain* (84) (järgmisel leheküljel räägitakse
ju ometi "suverääni suhtest riigisse"!), *l'association civil* (147), *la con-
stitution* (169). Kui riigiks tõlgitakse ka *la chose public* (59, 79), mis

ju tegelikult viitab selgelt *res publica*'le, siis muu hulgas läheb näiteks kaduma sõnamäng *et la chose public est quelque chose* — ja avalik asi on siis tõesti mingi asi (selle asemel seisab tõlkes “ning riigil on tõesti mõjuvõimu”; 59). Lisaks parasiteerib see neljatäheline ka kõikvõimalikes sõnaühendites, kus tema olemasolu pole mitte tingimata õigustatud. Sellisteks on näiteks: riiklik moodustis (*la politique*, 112), riigikorraldus (*la politique*, 23; *la police*, 156), riigikord (*l'institution*, 49, 64), riiklik ühendus (*l'association politique*, 118), riigivõim (*l'autorité publique*, 186), riigivormid (*les formes de gouvernement*, 90, 152), riigiseadused (*les lois politiques*, 79, 80), riigijuhid (*les chefs des républiques*, 62) ja riigi jõud (*la force publique*, 52, 84, 88, 89; *les soins publics*, 71). Küll on küll jäänud see alalhoidlik umbusk ja kahtlev hoiak, mis nii mõnigi kord on taltsutanud eestlaste riikliku mõtlemise eufooriat? Miks peab avaliku jõu, ühiskondliku keha ja üldise tahte survel paotuma hakavat ust poliitilise eksistentsi tõelisse ruumi riikliku mürtsuga kohe taas kinni lööma? Ei saa siinkohal jätta osundamata, küll teatavas iroonilises nihestuses, kunagi silma hakanud Rein Ruutsoo tähelepanekut: “Eesti sotsiaalne ideoloogia on etatistlik. On paradoks, et lühikese riikliku traditsiooniga maal arendatakse riigikeskset diskursust. Nähtavasti on riikluse kaotamise trauma kujundanud omalaadse riigifundamentalismi. [...] Peamine on riigimasina kirjeldamine ja truu kodaniku instrueerimine” (*Areen*, 20. aprill 2000).

Kuid mis õigusega riigid siis ikkagi eksisteerivad? Mis on see, mis annab ühiskondlikule lepingule õiglase põhjenduse ja muudab poliitilise autoriteedi legitiimseks? Nägime ju, et leping ise on kõigest vahend, abinõu, mis võib teenida nii õilsat kui ka madalat eesmärki. Rousseau pakutava lepingu spetsiifiline ja ainulaadne iseloom seisneb selles, et inimesed võtavad selle sõlmida ei kellegi muu kui iseendaga: ühelt poolt rahvas tervikuna kui suverään ja teiselt poolt üksikisikud kui alamad ja kodanikud. Teisisõnu võib öelda, et ÜL-i põhifunktsiooniks on ellu kutsuda selline ühiskondlik korraldus, mis suudaks väljendada ja järgida üldist tahet (*la volonté générale*). See viimane on midagi enam kui lihtsalt Montesquieu vabariiklik *l'esprit général*, mis on küll juba üldine, aga mitte veel tahe. Et tegu pole sugugi enesestmõistetava liikumisega — millegi niivõrd indiviidikeskse nagu *tahitus* ülekandmine avaliku olemise sfääri —, siis võiks ja peaks siinkohal muidugi rääkima Rousseau poliitilisest füsioloogiast ehk siis ka sellistest entiteetidest nagu kollektiivne olend, moraalne persoon, avalik isik ja poliitiline keha, mis kõik ei väljenda muidugi mitte empiirilist tõsiasja, küll aga kujutusvõimest tuletatud omalaadset argumenteerimistasandit, mida oleks naiivne eirata. Ruumipuudusel luban selle kehakujujelma suhtes üksnes vihje

Rousseau *Encyclopédie*-artiklile “Poliitilisest ökonomiast” ning Rein Unduski *Topose*-osundusele, kus “eristusele orienteeritud dialektilis-spekulatiivne mõtlemine võib kohtuda kujundlikkust taotleva poeetilise mõtlemisega” (*Topos*, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2001, lk 119). Seda viimast on küll oluliselt kergem tabada prantsuskeelset originaali lugedes.

On tõsi, et Rousseau ei räägi kusagil otse sellest, millest juba päris varsti saab tuleva revolutsiooni teoreetiline probleem, mida vahest kõige selgemalt kirjeldab Abbé Sieyès'i 1789. aasta äärmiselt mõjukas *Qu'est-ce que le tiers état?* (“Mis on kolmas seisus?”). Ometi ütleb ta, et üldise tahte objekt on juba ainuüksi seetõttu hea, et seda tahetakse, ning “suverään on juba üksnes oma olemasolu tõttu alati kõike seda, mis ta peab olema” (32). Kuid rahvasuveräänsuse ideega, mis väljendub *le pouvoir constituant*'i (asutav võim) eristamises asutatud võimust (*le pouvoir constitué*), satutakse siingi igasuguse konstitutiivse protsessi nõiaringi, mida on tõdetud juba antiikajast peale: seaduse aluseks on jõud, õiguse kehtestab vägivald ning õiglus rajatakse revolutsioonilise ülekohtu varemetele. Kujundlikult võib öelda, et kõik väljapaistvad poliitilised ühendused peidavad endas kuritegu, et poliitilise kogukonna aluseks on vennatapp. Peetakse ju Rooma riiki ajaloo kõige suurejoonelisemaks poliitiliseks ettevõtmiseks, ning Rousseau'le on see tõsiasi ilmselt hästi teada (vt 153, märkus). See on üks neist ohtlikest mõtetest, mis tuleb poliitilise süsteemi jätkusuutlikkuse (selline uus tore sõna meil!) huvides maha vaikida ja mis ilmutab ennast üksnes tähelepanelikule lugejale. ÜL-i tiitellehel seisab: *foederis aequas dicamus leges*. Kui meenutada selle Vergiliuselt pärineva lause konteksti — millises situatsioonis seda öeldakse —, siis annab see mõista sedasama õiguse aporeetilist alusstruktuuri. Latinuse üleskutse *Andkem oma ühendusele õiglased seadused* tähendab sisuliselt allaheitmist troojalaste vürstile Aeneasele, pärast saadikutelt kuulnud hoiatust, et “relvi ta relvaga mõõta ei maksa”. Niisiis ütleb Latinus oma rahvale, Ants Orase tõlkes (*Aeneis*, xi, 318–321, Hortus Litterarum, 1992): *Terve see maa ning mändide laas mäe kõrgeimal harjal / kinkigem teukreile, võtkem siis sõlmida sõprusleping, / määrakem kindlaks ta seigid, nad kutsugem liitlasiks riiki. / Jäägu see neile siis paigaks, kus linn neil kerkib ja linnus*. Lepingus eneses (vt nt II, vii, “Seadusandjast”) piirdub Rousseau aga tõdemusega, et tegemist on inimlikule tarkusele üle jõu käiva eesmärgiga. Seadusandjal pole kasutada ei jõudu ega arutlust; ta peab evima mingit sellist (võiks öelda jumalikku) autoriteeti, *qui puisse entraîner sans violence et persuader sans convaincre*, seega siis “sundi-da ilma vägivaldta ja veenda ilma selgitusteta” (tõlge räägib taas mõneti

kohmakalt abiotsimisest teist liiki võimult, "mis suudab vägivalda kasutamata kaasa haarata ja maatasa tegemata nõusoleku saavutada", 65).

Võiks põgusalt mainida veel ühte esilehelt hargnema hakkavat temaatikat, mille sümboolne signatuur torkab eestikeelses versioonis silma küll pigem oma puudumisega. Nimelt figureerib originaali peal- ja alapealkirja kõrval ka allkiri: *par J. J. Rousseau, citoyen de Genève*. Muu hulgas avab see ka teksti alguses esitatud paradoksi — mitte miski ei tohi inimese vabadust piirata ja ometigi on tsiviilühiskond ikestav — näilise iseloomu. Rousseau tunnistab (kus mujal kui "Arutluse" pühendussõnas Genfi vabariigile): "Ma soovinuks elada ja surra vabana, see tähendab, nii seadustele allutatuna, et ei mina ega keegi teine poleks võimeline sellest auväärsest ikkest loobuma; see tervistav ja meeldiv ike, mida uhkeimad pead kannavad seda vaguramalt, kuna nad ei suuda taluda ühtki teist." Üksikindiviid on ühiskonnas kohalolev mitte oma "loomulikus" antuses, vaid kui kodanik, *le citoyen* — vahepeal leiab aset katkestuslik üleminek loomulikult vabaduselt orjusesse, mida tuleb mõista puhtmoraalses tähenduses. Kui loomuliku vabaduse puhul on tegemist pigem eneseküllasusega, millel puudub moraalselt vajalik ühiskondlik mõõde, siis kodanikuvabadus toob sisse taandamatu eristuse: loomu inimene on hea, ühiskondliku lepinguga seotud kodanik aga saab olla vooruslik. Enamgi, kodanikuvabadus on vabadus "isiklikust sõltuvusest", ning sellise vabaduse olemuseks ongi võime teha seda, mida üldine tahe soovib. Siit ka Rousseau kuulus tõdemus: nõuda kuuletumist üldisele tahtele "tähendab ainult seda, et inimest sunnitakse olema vaba" (34). Kuid üldise tahte järgimiseks on vaja teda ka teada, ja eeskätt eristada indiviidi eratahtest ja omahuvist — selline eristus nõuab aga ülimalt voorust. (Ega ilmaasjata kuulutanud *Seaduste vaimu* autor vooruslikkust just vabariigi printsipiiks; mis on vabariik Rousseau mõistes, sellest allpool.)

Ülalmainituga seoses jäid mulle tõtt-öelda arusaamatuks ka need kaalutlused, mis sundisid tõlkijat läbivaldt kasutama prantsuskeelse *moral* vastena antud kontekstis üsna tühitähenduslikku sõna "vaimne". Nii kummitavad raamatus järgmised entiteetid: vaimne ja kollektiivne üksus (*un corps moral et collectif*, 30), vaimne isik (*la personne morale*, 34, 49, 88, 98, 101), vaimne ja seaduslik võrdsus (*une égalité morale et légitime*, 40), sõltuv ning vaimne eksistents (*une existence partielle et morale*, 62), vaimne üksus (*l'unité morale*, 101), vaimsed asjad (*les quantités morales*, 88), vaimsed omadused (*les qualités morales*, 118) — ning seda kõike pealegi vaimses maailmas (*dans les choses morales*, 125)! Öeldakse ju küll õigesti, et inimese "tegudesse ilmub neis varem puudunud moraalsus" (35), samas aga räägitakse lehe pöördel taas

ühiskondlikus seisundis saavutatavast vaimsest vabadusest (*la liberté morale*). Igatahes jätab *vaimne* täiesti varju kõlbelise aspekti, mis tegelikult ongi siin otsustav. Ütleb ju Rousseau täiskasvanuikka jõudnud *Émile*'i kohta, et ta oli "nüüd moraalses maailmas, üks pahedele on val-la" (*Émile*, Olion, 1997, lk 65). Sama kehtib ka inimkonna puhul: tulles kokku, seisavad nad vastamisi moraaliga ja ka kurjusega, ning kumbagi pole võimalik vältida.

Kui mitte lasta ennast mõjutada kogu sellest Rousseau nimega seostatavast "õilsa metslase" romantikast ja "süütuse aja" sentimentaalsest igatsusest, siis võib märgata, et tegelikult pole kaasaegses kultiveeritud ja kombelises ühiskonnas elava indiviidi n-õ tagasipöördumine loodusesse enam kuidagi võimalik. On tõsi, et Rousseau mõte pendeldab selle loomuliku headuse ideaali ja kodanikuvooruse ülimald moraalse ideaali vahel. Seda iseloomulikku progress-retrogress topeltliikumist on pannud tähele ka nt Paul de Man (*The Rhetoric of Blindness*), kes tsiteerib Rousseau esseed keelte algupäras: "Konventsiooni keel on üksnes inimese päralt. Just seetõttu on inimesele omane areng, olgu siis heas või halvlas, ning loomadete üldsegi mitte." See *soit en bien*, *soit en mal* osutab, et muutus on moraalselt ambivalentne või vähemalt mitte üheselt negatiivne, nagu tihti arvama kiputakse. Ka ühiskonna areng ebavõrdsuse suunas on oma olemuselt kahetähenduslik: me võlg-neme sellele *ce qu'il y a de meilleur et de pire parmi les hommes*. Näiteks "Arutluses" markeerivad seda dialektilist väärtustamisloogikat *rendre méchant* ja *rendre sociable*, ükskeist tasakaalustavad "inimõis-tuse täiustumine" ja "inimliigi mandumine", seaduse ja poliitilise va-baduse võimalusega kaasneb ühiskondlik korruptiivsus ja allakäik jne, mis kõik on lõpuks paratamatu, sest "kõigel, mis ei kuulu loodusesse, on omad puudused" (133).

Omad väikesed puudused esinevad kahjuks ka tõlke keelelisel pinnal, mida ilmselt mõningase toimetamise abil oleks suudetud kergesti välti-da. Mõnes kohas on lausete tähendus muutunud lihtsalt vastupidiseks, nt originaali *Les déclarations de guerre sont moins des avertissements aux puissances qu'à leurs sujets* ei tähenda, et sõjakuulutused "ähvar-davad pigem riike kui alamaid" (24), vaid ikka hoopis vastupidi. *Loin donc qu'il ait acquis sur lui nulle autorité jointe à la force* tõlgitak-se: "Niisiis ei omanda võitja kaotaja üle mitte mingit jõuga seotud võimu" (26), sellal kui tegelikult on mõeldud seda, et jõuga ei kaasne mitte mingit mõjuvõimu ehk autoriteeti. Edasi, *la puissance souveraine n'a nul besoin de garant envers les sujets* tähendab, et suveräänil pole mingit tarvidust pakkuda oma alamatele garantiisid (sest on võimatu, et tervikkeha sooviks kahjustada oma liikmeid), mitte aga, et järelikult "ei

vaja suveräänne võim oma alamate eest mingit kaitset" (33). Vahetada *l'indépendance naturelle contre la liberté* pole mitte vahetada "loomulik sõltuvus vabaduse vastu" (53), vaid ikka loomulik sõltumatus. Kui räägitakse, et üksikisikuid tuleb kohustada à *conformer leurs volontés à leur raison*, siis pole see "ühendama oma tahet ja mõistust" (60), vaid allutada tahe mõistusele (sest lisatakse ju samas üldisele hüvele viidates, et indiviidid küll näevad ja mõistavad, aga ei taha). Seal, kus *l'horreur du passé tient lieu d'oubli*, ei tundu minevik mitte "nii õudne, et inimesed eelistavad selle unustada" (67) — vastupidi, selle asemel et seda minevikku unustada, vaatavad nad sellele õudusega tagasi.

Seaduste jaotuse peatükis (II, xii) räägib Rousseau kõige tähtsamast seaduste liigist (mille alla kuuluvad kombed, tavad ja avalik arvamus), *qui [...] conserve un peuple dans l'esprit de son institution*, s.o mis seob rahva tema institutsiooni vaimuga (mitte, et "seda säilitab rahvas oma riigi vaimus", 80). Rousseau märkuses aristokraatia-peatükile (III, v) Veneetsia ja Berni vabariigi kohta ütleb tõlge, et "Viimatinimetatu lakkas juba kaua aega tagasi riik olemast, Veneetsia aga püsib tänu oma valitsuse erakordsele tarkusele ikka veel" (99) — tegelikult on asi jällegi vastupidi. Märkuses peatükile monarhiast (III, vi) ei pidanud Machiavelli oma vabadusearmastust varjama mitte "isamaa surve" (103), vaid *dans l'oppression de sa patrie* — oma isamaa rõhumise ajal. Samas märkuses pole tema teos *Discours sur Tite-Live* muidugi mitte "Kõne Titus Liviuusest", vaid "Arutlused Titus Liviuuse [esimese 10 raamatu] üle". *Pour peu qu'un état soit grand* oleks olnud täpsem tõlkida mitte "Kui ka riigil suurust jätkub" (104), vaid "kui iganes väike riik ka poleks". Järgmise lehekülje iseenesest kurb tõdemus — *Il est difficile que celui à qui l'état s'est vendu ne le vende pas à son tour, et ne se dédommage pas sur les faibles de l'argent que les puissants lui ont extorqué* — omandab tõlkes aga päris koomilise tähenduse: "Raskusi tekitab see, et isik, kellele riik on end müünud, ei müü omakorda riiki ega hüvita väetitele raha, mille vägevad on neilt välja pressinud." Jäägu selle lause tegelik mõte siinkohal lugejale endale käe proovimiseks.

Kui Rousseau ütleb: *je crois les corvées moins contraires a la liberté que les taxes*, siis ei usu ta lihtsalt, et "tasuta teenistus vastandub vabadusele vähem kui maksud" (130), vaid peab hoopis paradoksaalsemalt silmas kohustuslikku teenistust ehk siis sunnitööd. Viidates rojalistide levinud sofismile, kus valitsejat (vürsti) võrreldakse perekonnaisaga, tähendab ka *comparer le gouvernement civil au gouvernement domestique* võrrelda ühiskonna valitsemist majapidamise valitsemisega, mitte aga piirduda "kodanikevalitsuse ja kuningakoja valitsuse võrdlemisega" (107). Edasi öeldakse, et suverääni õigus alamate suhtes on pii-

ratud üldise kasuga; Rousseau lisab sinna juurde (188, märkus) *Voilà la borne invariable* (see ongi too muutumatu piir), millest tõlkes saab jällegi: “See muutlik piir on antud juhul ainuvõimalik”. Teatavat segadust võivad mõnes lugejas tekitada ka ilmselt prantsuskeelse väljaande märkustest muutmatul kujul ülevõetud lühendused, nagu Corn. Nep., in *Miltiad* (mõeldud on rooma ajalookirjutaja Cornelius Nepose Miltiadese biograafiat) ja *Mor. Nicom.* (Aristotelese *Nikomachose eetika*; mõlemad 122) või siis *Hist. Fiorent.* (Machiavelli *Firenze ajalugu*; 48). Tõlkija täpsustus Rousseau mainitud “raamatule valitsemisest” (61) ei peaks aga sugugi viitama Platoni *Politeia*’le, vaid ikka tema dialoogile *Politikos*.

Ka toimetaja Marek Tamme saatesõna jätab oma lühidusele vaatamata kohati ebakindla mulje. Võiks ju vaielda väitega, et “hoopis vähem tuntakse Rousseau’d kui poliitilist mõtlejat, ühiskonna käekäigu pärast südant valutavat filosoofi” (198). Vaevalt vist satub keegi umbmäärane “tänapäeva lugeja” heast peast lehitsema Valgustusaja autori pedagoogilisi traktaate, armastusromaane, mõtisklusi või pihtimusi? Küll aga julgeksin arvata, et poliitilise mõtte ajaloo kaanonis (nagu ka poliitilise teooria vallas) on Rousseau positsioon märksa kaalukam kui nt prantsuse kirjanduse kateedrites. Tõsi, Rousseau teoste menikus on tegelikult olnud üldse sama vastuoluline kui nende autori enda mõttemaailm ja elukäik. Igatahes *Émile*’i ja *ÜL*-i avaldamisega aastal 1762 Rousseau’le osaks langenud tragöödiat arvestades — Pariisis keelustatakse ja konfiskeeritakse mõlemad teosed kohe, *Émile* lausa põletatakse, sama saatus ootab neid ka Rousseau palavalt armastatud kodulinnas Genfis — kõlab toimetajapoolne “Mõned nädalad hiljem ilmunud *Émile*’i menu pärsis oluliselt *Ühiskondliku lepingu* levikut” (202) omamoodi kurioosse eufemismina. (Küll leiavad need faktid märkimist raamatu lõppu lisatud elu ja loomingu kronoloogias.)

Rohkem sisulise poole pealt tundub ka väide, et “otseselt monarhiat eitamata on *ÜL*-i autorile ainsaks seadusandlikuks riigivalitsemisvormiks demokraatia” (201), veidi eksitav. Kui viimase all mõista, nagu tänapäeval kombeks, parlamentaarset (või üldse igasugust) esindusdemokraatiat, siis ei saa miski olla Rousseau arusaamale võõram. Ütleb ta ju selgelt, et “hetkel, mil rahvas määrab endale esindajad, kaotab ta vabaduse ja lakkab üldse olemast” (134). Mis puutub demokraatlikku valitsemisvormi, siis selle piirid on *ÜL*-is selgelt välja toodud ning ei tohiks seetõttu kedagi üllatada (vt III, iv). Ta võib küll olla inimkonnale kõige loomupärasem valitsemisvorm, nagu ka võrdsus on inimestele üldiselt loomulik; ühiskondlikus korras aga pole ometi midagi loomulikku. Rousseau ütlebki demokraatliku ehk rahvavalitsuse kohta: “Inimestele nii täiuslik valitsemisviis ei sobi” (97). Ka kogu

rahva osalemine otsustusprotsessis, millele demokraatia algupärane ja klassikaline tähendus justkui viitaks, ei ole sellisena Rousseau jaoks veenev. Lisaks ebapraktilisusele pole viimase puhul üldsegi kindel, et rahvakoosoleku otsus väljendaks üldist tahet (mis, tuletades meelde, on hoopis midagi muud kui kõikide tahe, *la volonté de tous*). Demagoogide ja karismaatiliste rahvajuhtide poolt manipuleeritavat Ateena demokraatiat oleks Rousseau arvates üldse õigem nimetada türannilikuks aristokraatiaks. Oluline on mõista, et piir ei jookse mitte demokraatia ja kõige muu (halva) vahel, sest ka esimene osutab üksnes teatud riigikorralduslikku aspekti ja nimelt sellist, mis põhineb valitsejate ja valitsetavate samasuse printsiibil ning seadusandliku ja täidesaatva võimu ühildumisel. Otsustavat eristust ei fikseeri niisiis mitte algupärase lepingu ehk konstitutsiooni kirjatäht (*littera*), vaid pigem seda kande vaimus (*anima*) — igal valitsejal lasuv moraalne kohustus juhendada oma seadusloomes põhimõttest, *just nagu* lähtuks kogu seadusandlik initsiatiiv rahva üldisest tahtest. Teisisõnu jookseb piir vabariikluse ja despotismi vahel, kus viimase puhul on tegu suveräänse võimu usurpeerimisega ehk siis seadustest kõrgemale asetumisega (vt 123). Vabariik tähistaks sel juhul iga seaduste järgi (*resp.* ühiskondliku lepingu alusel) juhivat riigivormi, ning just seda Rousseau tundud ütlus kuulutabki: *Tout gouvernement légitime est républicain* (59). “Demokraatia” nimesse puutuvalt võiks aga siinkohal üldisema kommentaarina lisada, et kaasaja diskursiivsel väljal on ta poliitilistes keeristes erodeerunud lihtsalt tühjaks tähistajaks, millele saab omistada kõikvõimalikku positiivset sisu ja mida on võimalik retooriliselt siduda pea igasuguse poliitilise projektiga.

Täiesti arusaamatuks tuleb aga pidada järgmist toimetaja lauset: “Varasemad, instinktidel põhinevad egoism (*amour de soi*) ja kaastunne asenduvad vaimse eneseteadvuse ja õiglase enesearmastusega (*amour-propre*)” (203). Rousseau’l on see ju hoopis vastupidi: mitte *l’amour de soi*, see lihtne ja loomulik enesesäilitushool, vaid just seltskondliku eluviisiga kaasnev võrdlusmoment ja teiste arvamuse tagaajamine on uhkuse, edevuse, kadeduse, silmakirjalikkuse ja muude selliste pahede allikaks. Kunagine *Émile*’i eestindus (1930/1997) tundub antud punktis igatahes korrektsem: “Enesearmastus (*l’amour de soi*), mis puutub ainult meisse, rahuldub meie tõeliste nõuete täitmisega. See enesearmastus (*amour-propre*) aga, mis ennast võrdleb, ei rahuldu kunagi ja ei võigi rahulduda” (lk 210). Olemasolev ühiskondlik seisund on Rousseau jaoks moraalselt eemaletõukav nimelt seetõttu, et motivatsiooniline raamistik, millesse ta indiviidi asetab, soodustab isekat, võistlevat

individualismi ja tühjendab inimestevahelised suhted nende tõelistest kogukondlikest tunnetest.

Üksinda kõigi eest seistes osutas Märt Väljataga kord Thomas Carlyle'i tõdemusele, et ÜL-i teine trükk köideti nende nahka, kes esimest trükki olid ignoreerinud (vt "Kõik ühe, üks kõigi eest". — *Vikerkaar*, nr 11–12, 1999, lk 180). Ajalugu on näidanud, et pea oskasid kaotada ka need, kes tema ideedest liigse entusiasmiga ja liigvähese ettevaatusega kinni haarasid. Ega Rousseau tõesti ilmaasjata hoiatanud, "ma ei oska end väljendada piisavalt selgesti selle jaoks, kes ei vaevu süvenema" (83). Mis iganes põhjusel, aga eestikeelne ühiskondliku lepingu tekst lagunes mul juba esimesel lugemisel liimist — polnud vist piisavalt jätkusuutlik. Kes teab, vahest olekski pidanud lausa kohe . . . nahka?

Jüri Lipping

VÄITLUS

TÕEDISKURSUS JA TÕETUSEDISKURSUS

Rein Ruutsoo. Moraalifilosoofia poliitikat õigustamas. (Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve. *Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000). — *Akadeemia*, 2001, nr 1, lk 159–167.

Lauri Vahtre:

ÄRA OTSI TÕDE

Mind on ammu vaevanud paradoks, mis peitub väites “Kõik on suhteline”. Kui nõnda, siis pole suhtelisus ise enam suhteline, vaid absoluutne, ja seega kõik ei ole suhteline. Sama lugu on Jaan Kaplinski mitmel viisil väljendatud mõttega, et sallida tuleb kõike — välja arvatud sallimatus, mille suhtes tuleb olla printsipiaalselt sallimatu. Tekib küsimus, milleks on tarvis niimoodi keerutada. Võib-olla oleks arukam mõõnda nagu ennevanasti, et päris kõik ei ole suhteline ja et päris kõike ei saa sallida?

Need paradoksid meenusid taas, kui sattusin 2001. aasta *Akadeemiaid* tagantjärele läbi lehitesed Rein Ruutsoo tutvustavale kirjutisele Eero Loone, Tanel Mätliku ja Valdar Parve raamatust *Konflikt. Konsensus. Moraal* (Tartu, 2000). Õieti ei pea ma silmas Ruutsoo vägagi huvitavat ja harivat arvustust tervenisti, vaid üht lõiku sellest (lk 160), mis kõlab järgmiselt:

Raamatu autorid ei veena kedagi end toetama, nad tahavad aidata maailma paremini mõista. Tunnetuse konstrueerivast loomusest johtuvalt on sotsiaalteadlaste esitatud väidete “uskumine” või “usaldamine” väga tundlik teema. Neid kas tahetakse esitada objektiivsetena (et ennast upitada) või siis jälle täiesti suvalistena (et teisi maha teha). Sellisele soovile rajanevad Eestis endiselt populaarsed üleskutsed kirjutada näiteks *objektiivne* Eesti ajalugu. Mõningate sündmuste toimumist (objektiivsust kui vaatlejast sõltumatust) saab vahel isegi kindlaks teha, kuid end ajaloo käiku esindama seadnud EKP (talle endale objektiivselt võimatu tundunud) lahkumisega

peaks objektiivse ajalookirjutamise/tunnetamise pretensioonid Eestis olema ammendunud. Ajaloo kui seletava jutustuse konstrueerivad surelikud inimesed. 19. sajandil räägiti loodusseaduste "avastamisest", tänapäeval akadeemilises seltskonnas üldiselt enam mitte. "Objektiivsuse" taotlus, tõediskursus, pretensioon tõele, see on osa võimudiskursusest ja sellisena ohtlik pretensioon. Objektiivse ajaloo võimalikkuse eeldamine ja nõudmine on autoritaarse mõtlemise sündroom. Muidugi võib niisugune arusaam rajaneda ka lihtsalt elementaarsel harimatusel, aga harimatusega autoritaarsuspürgimust välja ei vabanda.

See lõik ei vääriski ehk reageerimist, kui tegu oleks vaid Rein Ruutsoo arvamusega. Paraku on viimasel ajal üsna laialdaselt läinud meele arvata, et tõde ei ole mitte ainult püüdmatu, vaid lausa olematu ning et juba tema olemasoluse uskumine on rumalus, mis päädib totalitarismiga. Seisukoht on seisukoht ja kedagi ei saa keelata niimoodi arvamast. Aga kui juba pluralism, siis ei tohiks olla keelatud arvata ka vastupidist.

Vaadeldgem seetõttu järgnevalt mõnd aspekti, mis tekitavad nn pluralistlikule diskursusele, vähemalt selle konkreetset ruutsoolikul kujul, vastuväiteid.

AJALOOLASED SEEBIKS?

Objektiivse ajalookirjutuse raskuste üle on vaieldud ammu. Ajaloolastele on igapäevane asi, et uue uurimuse valguses selgub: asjad olid hoopis teisiti kui varem arvatud. Kuid Ruutsoo eitab ajaloolase võimalust väita, et asjad üldse olid nii või teisiti, ta eitab ajalooteadust *kui sellist*. Keskmisele ajaloolasele peaks eespool tsiteeritud lõik igatahes mõjuma nagu sahmakas jäist vett. Seda eeldusel, et talle on südamelähedane vana Leopold von Ranke nõue kirjeldada ajalugu nii, "nagu see tõepoolest oli". Nüüd selgub, et auväärne Ranke, keda oleks raske süüdistada harimatuses, põdes autoritaarse mõtlemise sündroomi. Kuid Ranke Rankeks. Võib-olla põdeski. Pealegi võib iga autoriteet eksida ja vananeda. See, mis ajaloolase tõeliselt tummaks võtab, on asjaolu, et Rein Ruutsoo heidab sama liigutusega üle parda juba objektiivsuse taotlusegi.

Paraku ei suuda siinkirjutaja isegi kõige suurema tahtmise juures ette kujutada, kuidas oleks võimalik ilma objektiivsust taotlemata kirjutada näiteks uurimust "Nahkade väljavedu Narvast 17. sajandi teisel poolel". Kas alustades sõnadega: "Mõned arvavad, et kunagi olla

olemas olnud Narva linn...”? Tundub siiski, et Ruutsoo peab silmas midagi muud — üldistavaid käsitlusi, kus ajaloo kulgu üritatakse mõtestada/seletada komplekssemalt, näiteks terve rahva tasandil ja/või “algu-sest lõpuni”. Sellised on muuseas õpikud. Jaa, siin on objektiivsusega probleeme.

Tõsiasi, et täiesti objektiivne üldistav ajalookäsitlus pole võimalik, ei ole ajaloolastele loomulikult mingi uudis. Esiteks piiravad meid meie teadmised (kui seda sõna üldse kasutada tohib), teiseks kammitseb meid meie endi inimlik ja kultuuriline piiratus ning määratus. Näiteks 1989. aastal ilmunud *Kodu loo* eessõna esimest lauset alustab toimetaja Sulev Vahre sõnadega: “Eestlaste ajalugu vaadatuna eestlaste silmaga...” On iseenesestmõistetav, et eestlase ja näiteks baltisakslase silmalt näevad Eesti ajalugu veidi erinevalt. Kolmandaks mõjutab ajaloo pilguga ajaloolane ei saa üle oma ajast. Teda varitseb alati kiussatus näha iseennast ja/või oma aega kogu pika ajalooprotsessi *causa finalis*’ena, mida lugematud varasemad seigad on ette kuulutanud ja ette valmistanud. Rahvuslane kipub kogu eestlaste ajaloos nägema teed omariiklusele. Andunud demokraat näeb kogu maailma ajaloos üleüldise demokraatia kehtestamise lugu. Ka Hegel kaldus arvama, et ideaalse riigi kujunemise protsess on jõudnud lõpule tema eluajal Preisimaa näol.

Peamine probleem seisneb siiski selles, et igasugune üldistus nõuab ajaloolaselt ajalooliste seikade hulgast *valiku* tegemist ja see valik saab eelkirjeldatud põhjustel olla vaid subjektiivne ja ajas muutuv. Tõsimarksistliku ajaloolase jaoks on 1872. aasta Kreenholmi streik tähtsam sündmus Eesti ajaloos kui esimese sinimustvalge lipu pühitsemine Otepääl 1884. aastal. “Eestlase silmadega” ajaloolase jaoks on asi vastupidi. Absoluutse objektiivsuse saavutaksime siis, kui kirjeldaksime kõiki ajaloosündmusi iga viimase kui molekuli liikumiseni välja, ja see on tõesti võimatu. Midagi tuleb alati välja jätta. Kuid on väga suur vahe, kas ajaloolane jätab Eesti ajaloo üldkäsitlusest välja Landeswehri sõja või teomees Jüri naisevõtu 1824. aastal Tori kihelkonnas. Ühel juhul on tegu võltsimisega, teisel juhul mitte. Niisiis saab ajaloolaselt tekstilt nõuda vaid suhtelist objektiivsust, aga seda siis ka *tuleb* nõuda. Ajaloolise objektiivsusega nimelt ei ole päris nõnda nagu rasedusega, et see kas on või ei ole, vaid pigem nii nagu iseseisvuse või aususega — küsimus on selle *määras*. Pole olemas absoluutselt iseseisvat riiki ega absoluutselt ausat inimest, aga ometi on mõni riik iseseisev ja teine mitte, mõni inimene aus ja teine mitte. (Aususe mõõdetavuse tunnistamine ei vii meid sugugi kõlbelisse relativismi ja sealt nihilismi, nagu vahel väidetakse. Vastupidi, nihilismi viib meid hoopis kõlbeline maksimalism, mis väidab, et

mitte ühtegi ausat inimest pole olemas, kõik on ühesugused valevors-
tid.) Nõnda on ka mõni ajaloolane tekst "üldiselt" objektiivne ja teine
räige vale. Ei ole sugugi ükskõik, kas jutustada ajalugu nagu Palamets
või nagu von Rauch. Ent seegi suhteline objektiivsus saavutatakse vaid
juhul, kui kirjutaja usub objektiivse ajalootõe olemasolu ja objektiivse
ajalookirjutuse võimalikkust, ning püüdleb selle poole. Ruutsoo arvates
võib pretensioon tõe olea kui tahes ohtlik, aga ajalookirjutus *ilma* selli-
se pretensioonita poleks mitte enam ohtlik, vaid jõhker. Võib ju väita, et
meil pole mingit tõsikindlat alust, mille põhjal Landeswehri sõda pidada
olulisemaks kui teomes Jüri naisevõttu, sest saja aasta pärast tundub
meile võib-olla just viimane Eesti ajaloo põhisündmusena, aga see on
pseudofilosoofiline edvistamine. Lõpuks, kui just nii väga soovitakse,
eks mõõngem siis pealegi, et igal olevikul on oma "õige" minevik ja et
meie tänane "üldiselt" objektiivne ajalugu ei pruugi olla seesama mis
homme "üldiselt" objektiivne ajalugu. Järeldagem pealegi, et nad on
mõlemad (ilmselt) subjektiivsed. Ent see ei tõesta kuidagi, et tõeliselt
objektiivset ajalugu poleks olemas või et me ei peaks seda püüdlema.
Peame küll, kasvõi nagu joodik, kes tuigerdab vasakule ja paremale,
kuid läheb siiski edasi ja *läheneb* oma eesmärgile, kui ta ka päralt ei
jõua.

Ruutsoo rabav ülesleidis objektiivsusetaotluse kuritegelikust ole-
musest kõlab muuseas seda lõbusamalt, et ajaloolasi rünnatakse täna-
päeval ka risti vastupidisest suunast. Juba mitmeid aastaid on moes neilt
nõuda, et nad "purustaksid müüte". Mõni, nagu näiteks Andrei Hvos-
tov, on seda suure aplombiga ka tegema asunud. Ajaloolase müüdi
purustamise idee eeldab, et "õige" ajalugu on olemas ning et objektiiv-
sust ei tule mitte ainult taotleda, vaid seda peab ka kuulutama. Üldiselt
on Hvosotov suur naljahammus. Olles kõvasti müüte purustanud ja aja-
loolastele seletanud, kuidas asi "tegelikult" oli, teeb ta kannapöörde ja
teatab, et "ajalugu on hoor", keda igaüks oma äranägemise järgi tar-
vitab. Selle peale jääb üle võtta Hvosotovi *Mõtteline Eesti* ning lisada
tiitellehele sõnad "... ja muid novelle ja naljajutte". Muuseas avastasin,
et olengi *Mõttelise Eesti* oma raamaturiulis paigutanud Edgar Valter
Saksa teoste kõrval. Huvitav, miks...

AITÜMA, NEWTON!

Nn tõediskursuse eitus ei puuduta muidugi ainult ajalooteadust. Tõe
otsimine on ohtlik igal alal. Ruutsoo väljendab seda ka otsesõnu, mai-
nides, et tänapäeva akadeemilises seltskonnas üldiselt enam ei räägita
loodusseaduste puhul nende avastamisest. Ta jätab ütlemata, kuidas siis

räägitakse. Siia maani oli ju nõnda, et objektiivseid seaduspärasid just kui *avastati* ja nende ärakasutamise riistapuid *leiutati*. Kas nüüd tuleb kõnelda ka loodusseaduste *leiutamisest*?

See oleks vähemalt lõbus. Paneksime ausamba Newtonile, kes leiutas raskusjõu, mis meid Maa küljes kinni hoiab, nii et me maailmaruumi ei uju. Vähemalt sama uhket ausammast vääriks too tarkpea — kes küll? —, kes leiutas hõõrdejõu. Ilma hõõrdejõuta ei peaks nõõr sõlme ega sein naela, ilma hõõrdejõuta ei püsiks isegi vastsündinu ema süles. Aga kui iroonia kõrvale jätta, siis ei ole eriti raske taibata, mida too salapärane akadeemiline seltskond silmas peab. Nimelt seda, et “avastatud” tõde on sageli osutunud vaid tõe tükikeseks, võib-olla isegi erandiks, nagu näiteks Newtoni seadused. Või eukleidiline geomeetria, mis osutus vaid üheks mitmest võimalikust.

Kuid küsigem taas: kas need asjaolud annavad meile põhjust kuulutada igasugune tõetsing mõttetuks? Kas Newtoni töö ja avastused olid mõttetud? Olid nad “ohtlikud”? Või ilmutas Newton kahetsusväärset kalduvust autoritaarsusse, kui mitte harimatust?

Siinkohal tahaks meenutada tõsiasja, et kõigi “tõediskursuse” vastaste igapäevaelu toetub tuhandete ammusurnud tõetsijate tööle. Kõik me kasutame iga päev arvukalt riistapuid, mille on leiutanud inimesed, kes rumalast peast uskusid tõsikindlatesse teadmistesse, kasvõi näiteks elektrodünaamika seaduste kujul. Nii et kui just tahetakse arvata, et pesumasin on üks suur eksitus, mille väljamõtlemise on põhjustanud täiesti põhjendamata eelarvamus objektiivse tõe olemasolust, siis oleks ausam oma pesu edaspidi käsitsi pesta.

Ka filosoofid on aastatuhandeid otsinud tõde. Enamik on oma tõe leidnudki ja mõni sellega tahtmatult palju kurja teinud. Näiteks Nietzsche ja Marx. Aga kas seetõttu tuleb igasugune tõetsimine lõpetada? Kas pluralistid tahavad tõesti öelda: “Nii, filosoferimised on filosoferitud, sellega igasugust jama kokku keeratud, ja nüüd aitab. Tõde on teada: tõde ei ole. Ja kes seda veel otsib, on loll või võimuahne. Edaspidi on lubatud tegelda vaid selle tõestamisega, et tõde ei ole.”

Miks selline mõtteviis mulle pluralistliku ega sallivana ei tundu?

OHTLIK VÕIMUAMBITSIOON?

Nagu eelnevast peaks selgunud olema, ei vaidleks siinkirjutaja eriti innukalt vastu, kui Ruutsoo piirduks nende taunimisega, kes kuulutavad, et tõde ongi leitud, ja üritavad kõiki muid tõdesid ära keelata. Nii, nagu tegi EKP. EKP (õieti küll NLKP) teguviis oli tõesti autoritaarne, kajas-

tas võimudiskursust — mis iganes see ka oleks — ja oli kuritegelik. Aga mis oli sellel kõigel pistmist objektiivsuse *taotlusega*? Või mis oli tõeotsinguil pistmist EKPga? EKP ju ei otsinud tõe. Või arvab EKP staažikas liige Ruutsoo teisiti? Minul kõrvalseisjana jäi küll mulje, et EKP püüdis tõe kuulutamise sildi all tõe hoopis varjata. Mitte tõeotsing ei sünnitanud võimuiha, vaid võimuiha tõkestas tõeotsingu. Ruutsoo seisukoht, et objektiivse ajalookirjutamise/tunnetamise pretensioonid peaksid seoses EKP lahkumisega olema ammendunud, kisub heaks inglise huumoriks. Sest mis on üks EKP objektiivse ajalookirjutuse võimalikkuse või võimatuse kõrval? Sama vähe kui major Wenzl looduse ülevuse kõrval. EKP tegevusest ja saatusest annab järeldada küll seda, et karta tasub enesekindlat tõe *kuulutajat*, aga mitte seda, et karta tuleks tõe *otsijat*. (Veel vähem seda, et partei kui selline on üks õudne nähtus. EKP polnud mitte partei, vaid partei vastand.) Ka kõrbesse pagenud ja sinna jäänud eremiidid olid tõeotsijad. Ma ei oska neid kuidagi seostada “võimudiskursuse” ega autoritaarse mõtlemisega.

On küll tõsi, et (oma) tõe leidnud inimest valdab tavaliselt vastupandamatu soov seda kuulutada. Jah, selles mõttes on Ruutsool õigus — kui tõe juba otsitakse, siis võib juhtuda, et leitaksegi, olgu või näiliselt. Ja kui juba leitakse, siis kindlasti ka kuulutatakse, mis tähendab, et soovitakse teist “pöörata”, järelikult üritatakse teostada võimu. Ent küsimus: miks on see Ruutsoo meelest ülepea “ohtlik”? Ka tema ise oma kirjutisi avaldades üritab kedagi milleski veenda, aga ons see ohtlik? Võib-olla ongi. Aga siis peaks kogu inimtegevus ohtlik ja võimujanune olema. Ja jälle: võib-olla ongi. Võib-olla on elu üldse karm. Inimesed ju peamiselt üksteise mõjutamise ja muserdamisega tegelevadki — kas saab seda ühe liigutusega mingiks rumaluseajastu igandiks kuulutada? Iseasi, kui kuulutada keelatuks teatavad mõjutamise viisid, nii nagu inimkond teadmata aegadest peale neid keelanud ongi, aga see tähendab piiri tõmbamist õige ja vale vahele. Siinkohal jõuame küsimuseni, millises vahekorras on ühelt poolt tõeotsing ja sellest johtuv võimuambitsioon ning teiselt poolt kõlblus.

ONS TÕETA KÕLBLUS VÕIMALIK?

Niisiis, kui pidada tõeotsingut lubatavaks, siis tuleb tõeotsingus peituvat võimuambitsiooni ohjata niisuguste mõistetega nagu hea ja kuri ning õige ja vale. Kui mõistete “õige” ja “vale” kasutajad osalt veel mõönavad, et tegu on kultuurist sõltuvate mõistetega, siis “hea” ja “kuri” pretendeerivad juba üldkehtivusele. Padupluralisti silmis on hea ja kuri kindlasti väga ohtlikud asjad ning kannavad ka ise võimuambitsioo-

ni. Kõlblusnormide rakendamine tähendab seega Saatana ohjeldamist Peltsebuliga.

Paraku on lood nõnda, et *igasuguse* kasutuskõlbliku eetika aluseks on õpetus heast ja kurjast. Viimaseist saame lõplikult lahti alles siis, kui hakkame uuesti kokredeks, kellest inimesed teatavasti põlvnevad. Aga vaevalt et Ruutsoo tahab kogreks hakata. Kultuurilise relativismi nüüdseks küll juba aegunud teooria pooldajad pakuvad välja näilise pääsetee, väites, et kuna igasugune kõlblus ja kõik normid on kinni konkreetse kultuuris, siis pole ükski kõlblusnorm põhimõtteliselt parem kui teine. Kõrgesti arenenud inimene võib endale ise kõlbluse kujundada; kõrvuti elavad inimesed võivad järgida erinevaid kõlblusnorme, sest nii on pluralistlik. Igasugune sundus on kurjast. Nagu pole üldist tõde, nii pole ka kõlbelist tõde (s.t üldist, üleinimlikku head ja kurja), sest kõik on suhteline. Üldist head ei ole, ja ainus üldine hea ongi see, et üldist head ei ole.

Selline kõlbeline pluralism näib väga üllas ja salliv olevat, ent sel on üks oluline puudus. Inimene ei saa elatud teisiti kui *ühiskonnas*, aga see eeldab teatavat kooskõlastatust, ja seda ka kõlblusvallas. Ühtsete kõlblusnormide puudumise korral ei saaks olla isegi *kuriteo* ja *kurjategija* mõistet. Nii et kõlblusest pääsemiseks tuleks ikkagi kogreks või millekski veel vähemaks hakata. Ilma üldiste normideta ei saa.

Ent see kõik käib ühiskonna kohta, kus tõetsing on lubatud. Ruutsoo mäletatavasti väidab vastupidist: tõetsing on ohtlik ja tautnitav, me peaksime sellest vabanema. Püüame seetõttu ette kujutada ühiskonda, kus tõde ei otsita. Vähemalt mitte üldkehtivat tõde. Nii et kui inimene just ilma tõeta oldud ei saa, siis on tal oma isiklik tõde. Olgu selle näitlikustamiseks üks tõestisündinud lugu.

Kuna minu poliitilised tõekspidamised Rein Ruutsoole juba 1992. aastal ei meeldinud, kirjutas ta ajalehte, et Vahtrret nimetakse ilmaasjata ajaloolaseks, sest terve 1991. aasta jooksul pole tema sulest ilmunud ühtki teaduslikku tööd. Olin sellest puudutatud, sest just 1991. aastal ilmus mul terve iseseisev uurimus. Kui Rein Ruutsoolt aru pärsin, vastas ta vaid, et vastavas bibliograafias minu uurimust märgitud ei olnud. Niisiis oli kõik korras: minul oma tõde, Ruutsool oma. Ja ega selleski saa päris kindel olla, kas see lugu ikka "tõesti" sündis. Viimati on mõnel mehel sellegi kohta oma tõde, mis minu omast erineb.

Kas selline saabki olema pluralistlik ühiskond? Sellisel juhul on kahtlane, kas inimesed, ebatäiuslikud, nagu nad praegu veel on, seal elada tahavad või suudavad. Uut, pluralistlikku inimest ei kujunda ju päevapealt — sellist, kes ei ajaks taga tõde ega õigust, vaid lepiks rahulikult tõsiasiaga, et tema ligimese arvates kaks pluss kaks on viis.

Ja ei kaebaks naabrimeest oma akna purukslöömise eest kohtusse, sest naabrimehe tõe kohaselt pole sellist sündmust ülepea toimunud, ehkki aken *tundub* katki olevat. Ega nuriseks, kui tuleb võõras ja võtab talt ära tema kodu, sest võõra tõekspidamised nõuavad nõnda ja neid tuleb austada.

Ent aitab. Selline ühiskond pole võimalik. Kõlblus püsib vaid juhul, kui ühiskonda liidab eeldus — või usk, kui soovite —, et tõe on olemas ja tunnetatav. Katse luua kõlblust mingile muule alusele, näiteks “kasuliku” ja “kahjuliku” või “punaste” ja “roheliste” vastandusele, toob meelde nii fašismi kui kommunismi. Kõlbluse lagunedes astub selle asemele väärmatu kindlusega *vägivald*. Seetõttu väidan, et tõetaotluse tembeldamine autoritaarsuse ilminguks on ise puhtakujuline autoritaarsuse ilming *ja sellisena väga ohtlik*. Need, kes jutlustavad tõe olematust ja tema otsimise kahjulikkust, jutlustavad tahes-tahtmata kõlblust nihilismi.

Küsimus, kas tõe on olemas, on akadeemiline ja sellisena sama-väärne küsimusega materia olemasolust. Las akadeemikud arutavad. Ent küsimus tõe otsimisest ei ole enam akadeemiline, vaid sotsiaalne, ja sellisena lahutamatu inimese sotsiaalsest olemusest. Inimühiskond on alati toetunud eeldusele, et tõe on olemas ja et materia eksisteerib. Filosoofid võivad küll väita, et tõe ega ainet pole, aga oma igapäevase leiva saavad nad siiski nende käest, kes arvavad, et on. Kõik on korras, kuni filosoofid ei ürita ühiskonda sundida oma “tõetusediskursust” omaks võtma. Tõe on porgand, inimene on eesel. Võtke eesilt porgand ja ta hakkub. Võtke inimeselt usk tõesse, ja ta läheb metsikuks. Või teine näide: kuni Nietzsche mõtiskles üliinimesest, polnud katki midagi. Kui tema mõtteist tehti lipukiri, läks verevalamiseks.

Mõtlejad ja teadlased on ikka aeg-ajalt poolkogemata mõne hirmsa pommi konstrueerinud. Ma ei tea, kas Ruutsoo ja Kaplinski mõistavad, millise malaka nad inimlikule hävitamiskirele pihku suruvad, nimetades tõetsimist harimatuse ja/või võimujanu avalduseks. Kahtlen sügavalt, kas Poppergi seda silmas pidas, kui kõneles lõpliku tõe püüdmatuses. Pigem läks tema ideedega samuti kui paljude teistega: heast teooriast tehti halb ideoloogia.

KÕRVALEPÕIKENA NATUKE HARRASTUSPSÜHHOLOOGIAT

Olen endalt sageli küsinud, kas mõtteviisil, mis põlustab tõe otsimist, on ka mingid psühholoogilised juured. Arvan, et ilmselt on. Loomulikult ei saa mitte kellegi inimlike omadustega seletada pluralismi

kui filosoofilise voolu sündi tervikuna. Seda valmistas ette terve hulk objektiivseid (*sic!*) tegureid, eeskätt relatiivsusteooria sõnastamine ja selle mõju senisele maailmapildile. Ent on empiiriline tõsiasi, et iga mõttevool on mõnele inimesele ligitõmbavam kui teisele. Nii ka objektiivse tõe või vähemalt selle tunnetatavuse eitamine. Pakun välja, et see omadus, mis muudab nimetatud eituse mõnele inimesele atraktiivseks, on *argus*, hirm eksimise ja vastutuse ees. Miks peab aina valima õige ja vale vahel?

Siinkohal tasub meenutada ka Jaan Kaplinski hästituntud vastumeel-sust mis tahes dualismi suhtes, mille vohamist näeb ta eeskätt just õh-tumaises kristlikus kultuuris. Arusaamatuks jääb, mispoolest idamaine maailmapilt õieti vähem dualistlik on. *Yin-yang*'i märk peaks ju küllalt selgelt ütleva, et ehkki piir musta ja valge vahel ei ole sirge ja alati on mustas laik valget ning valges laik musta, on must siiski must ja valge on valge. Kas selle tõsiasja mõõnmine nõuab tõesti ülejõukäivalt palju vaprust?

Muuseum on ootuspärane, et intelligentne, kuid intellektuaalselt arg inimene eitab peale tõe ka jumalat. Need kaks eitust käivad loomuldasa kokku. Uskuda jumalasse, kes kõike (läbi) näeb ja kõike mõistab — see on üldse suur väljakutse, mida paljud vastu ei julge võtta, sest kõikenägeva jumala uskumine võtab inimeselt võimaluse ennast petta. Ent arg inimene vajab enesepettust nagu õhku.

Ükskõik kui intelligentne pelgur ei ole kunagi siiski nii intelligentne, et ennast täielikult ninapidi vedada, kui tegu pole just skisofreenikuga. Järelilikult teab ta südamepõhjas alati, et on arg. Sellest johtuv frustratsioon nõuab kompenseerimist, mis avaldub julgemate pilkamises. See pilge on oma algolemuses sama primitiivne kui liivakastivaidlus: “Sa oled argpüks!” — “Aga sina oled loll!” Niisuguses valguses võib vaadelda ka Ruutsoo kirjutise lõpulauseid (lk 166–167):

Leheküljel 4 seisab (kahjuks vaid leheküljealuse ptiikirjalise viitena) nimelt vastuvaidlematu tõde, mis peaks rahuldama vähemalt üht osa objektiivse tõe taotlejaist, vahest umbes 29,4 protsenti nende ridade lugejaist: “Universumi, elu ja üldse kõige alusküsimuse vastus peaks muidugi olema teada, sest selleks on ju “nelikümmend kaks”.” Sellele pole midagi olulist lisada. *Sapienti sat.*

Sellele pole tõesti midagi olulist lisada.

LÖPP-PARADOKS

Lõpuks on ükskõik, kui kibedalt või leebelt pilgata tõe otsijaid — nad ei kao nagunii kuhugi. Seetõttu jäävad pilkajad alati vähemusse ja närvilisemad nende seast moodustavad reaalseid või virtuaalseid tugigruppe, et isekesis üksteist lohutada ja kiita. Ent päris ohutud nad siiski pole. Maailmaajalugu on korduvalt näidanud, et suvalise idee võib muuta purustamise tööriistaks. Ka objektiivse tõe olematuse ja tõeotsimise mõttetuse idee. Ma siiski loodan, et asi ei lähe nii kaugele, et hakataks põletama kõiki raamatuid, milles avaldub kasvõi kaudselt mingi usk *millessegi*, ja jäetaks alles vaid need, mis kuulutavad usku *mittemillessegi*. Sest just selliseks pseudousuks moondub filosoofide nõue *mitte uskuda*. Loodan ka, et sallivusnõue ei arene niikaugele, et sallimatuid hakataks sallivuse ülla aate nimel maha tapma. Paraku heliseb nii mõnegi sallivuse- ja pluralismiprohveti hääles juba täna metalli. . .

Avastus, et seni kaljukindlana püsinud tõe või teadmise polnudki tõe ega teadmise, arenes kiiresti väiteks, et lõplikku tõe polegi olemas. Kuid see väide on tõestamatu! Kui Päike on mäletamatutest aegadest peale igal hommikul taevavõlvile tõusnud, siis ei tõesta see veel, et ta teeb seda ka homme. Arusaadav. Aga mis annab alust arvata, et kui kõik senised tõeotsingud on lõppenud läbikukkumisega, siis lõpeb läbikukkumisega ka homme tõeotsing? Mitte miski. Tõe olematuse ja leidmatuse kuulutajad on teinud loogikavea. Nad ei suuda oma väidet *tõestada*. Veel enam, see on juba põhimõtteliselt võimatu, sest kui keegi tõesti suudaks näidata, et tõe pole olemas, siis tähendaks see ühtaegu mingi tõsikindla teadmise leidmist ja tolle kuulsa "neljakümne kahe" avastamist. Nii et lõpp-paradoksiks jäägu: tõe olematust on võimatu tõestada. Selline tõestus oleks seda valem, mida õigem ta oleks.

Ja sellele on kindlasti midagi olulist lisada. *Sapienti nunquam sat.*

ABSTRACTS

KAIDO JAANSON. *Juan Linz and the Estonian Aleksander Kesküla*

In 1916 the League of Foreign Nations of Russia was founded, which was financed by the German ministry of foreign affairs. Its main task was to coordinate the work of different ethnic groups' committees, which more or less depended on Germany, in order to form buffer states on the territories conquered from Russia. The League stepped on the arena at the third conference of the Union of Nations in June of the same year. The Estonian Aleksander Kesküla used this venue to present his memorandum. The document published in 1918 declared that Estonia would definitely separate from Russia but was equally hostile to Germany — the aim was Estonia's union with other Nordic countries. The life of Aleksander Kesküla ended in Spain, where he had close relations with Juan Linz, professor emeritus and researcher of Yale University. The article is based on Linz's memoirs. Around 1934, when Linz was seven or eight years old, his mother employed Kesküla as a tutor for her son. Linz and Kesküla's relationship can be divided into three major periods. The first lasted until mid-October 1936, when Juan and his mother left El Pardo for Madrid in order to proceed via Germany into the section of Spain ruled by Franco. Their contact resumed after Franco's victory, probably in the spring of 1939 or somewhat later, and lasted for twelve years, until 1950, when 24-year-old Linz went to study in the USA. He returned by the summer of 1958 or perhaps in the following year. A two-and-a-half year stage in their relationship followed. In January 1961, having just turned 34, Linz left for America again. Kesküla survived the Civil War in Madrid, earning his livelihood by teaching languages. In republican Madrid during the Civil War Russian was in great demand. After the Civil War he lived in boarding-houses, changing his address quite often. At least one of his residences is exactly known — from February 1940 to December 1943 he lived at 6-3 izg., Calle de

Alcalá in Madrid. Linz introduced the author to Francisco J. Núñez-Lagos Roglá whose father Rafael Núñez-Lagos was Kesküla's last employer, who commissioned him to translate books on law and legal history from German into Spanish. Data on Kesküla's health were provided by urologist Amalio Pérez Coutiño, who had placed Kesküla into the Hospital General. The operation of a prostate tumour was a success, and this time Kesküla recovered. He died (most probably in 1963) of lung and heart failure. In Dr Pérez's opinion this could be expected, considering how much he smoked. Francisco J. Núñez-Lagos is of the opinion that Kesküla was buried in Madrid's Cementerio Civil, which can be regarded a cemetery where non-Catholics are buried. Unfortunately there is no convincing evidence about it. He could also have been buried in a mass grave because at the time when he died Spain had problems with treating stateless persons. In his intellectual autobiography Linz describes Kesküla as a man who helped him in his schoolwork and became a life-long friend. He was a stateless Estonian with a Nansen passport. He had participated in negotiations that led to Lenin's ride through Germany; he had conveyed German money to Bukharin and participated actively in the struggle for Estonia's independence. (Edit.)

EDGAR KANT. On the activities of Tartu University and struggle for the Estonian university in 1941–1944

Edgar Kant sent this undated overview and a short covering letter to Johannes Klesment (1896–1967), Minister of Justice of the Republic of Estonia in exile (1944–1953), at Klesment's request. In 1942 the German occupation authorities wanted to transform the University of Tartu into an Ostland-University, which was to open on 1 January 1943. Only the students of medical and veterinary faculties would have been allowed to complete their studies in Estonian. Thanks to Kant's efforts the staff of Tartu University was not dispersed, the University's budget and credit remained intact. In the summer of 1942 it was possible to announce that in the autumn work would start in all faculties, which really happened. Kant also managed to prevent the introduction of German as a language of tuition. From the end of 1943, the losses of the German army at several fronts made the struggle for the University somewhat easier. The situation of the student body, however, worsened consid-

erably. Great consistency and skilful tactics were needed to save possibly more students from labour service and mobilisation into the German army. Despite everything, the number of students was growing, being not smaller than before the war. Kant and the University administration also managed to prevent the evacuation of University property to East Prussia in 1944. By publishing this overview we mark the centenary of Prof. Edgar Kant. (Edit.)

We shall carry on with our tasks and struggle: A letter from Edgar Kant to Kaarel R. Pusta

LAMBERT KLINKE. Archbishop Eduard Proffittlich: Life and fate

22 February 2002 is the 60th death anniversary of the first post-Reformation Catholic archbishop in Estonia, Eduard Proffittlich, who shared the Estonian people's tragedy by sacrificing his own life. Eduard Proffittlich was born in Birresdorf on 11 September 1890 in an old peasant family. On 11 April 1913 he became a novice with s'Heerenberg Jesuits. On 4 January 1916 he received his tonsure at the Trier Cathedral from the Poona bishop Hermann Döring and was ordained as a subdeacon. On 26 March 1922 Proffittlich was ordained as a deacon and 27 August 1922 as a priest. The Holy See made increasing efforts to convert the Orthodox in the countries where the Catholic and Orthodox churches had territorial points of contact. This is the reason why Estonia was subordinated to Commissio pro Russia on 11 May 1931 as an extraordinary apostolic nunciature, and Proffittlich was appointed the new apostolic administrator ad nutum Sanctae Sedis. Proffittlich held lengthy negotiations to secure the legal status of Catholic parishes, which resulted in the recognition of the association of religious societies Catholic Church in Estonia on 6 May 1932. During the following period, due to several initiatives by Proffittlich, the diplomatic relations between the Holy See and the Republic of Estonia developed in a very positive direction. After the Holy See had finally established the apostolic nunciature in Tallinn on 12 July 1935, the status of the apostolic administration was confirmed on 27 November 1936, and Proffittlich was appointed as Titular Archbishop of Hadrianopolis in Haemimonto. After the forcible annexation

of Estonia by the Soviet Union, Soviet laws concerning religion were enforced by administrative means, but Proffittlich refused to return to Germany. He was arrested on 27 June 1941 and on 21 November 1941 was sentenced to death. He died, however, in detention in Kirov on 22 February 1942 of extreme exhaustion. (Edit.)

MARGUS LAIDRE. Peter and Charles: Two strong ones in the mirror of history

Among the figures associated with the Northern War, the two most famous ones — the Russian tsar Peter the Great and the Swedish king Charles XII — have aroused absolutely contradictory feelings and evaluations. Around both rulers facts, myths and propaganda have formed a hopeless tangle. Both in Russia and beyond its borders, the attitude to Peter has been overwhelmingly positive. He has been conceived as the Victor, innovator and reformer. As for Charles, however, a negative attitude prevails; he is identified with the Loser, militarist and reactionary. The article juxtaposes the two rulers through the eyes of their contemporaries, disclosing their human strengths and weaknesses. The author tries to establish which circumstances have made one of them a "goodie" and the other a "baddie". In conclusion one might say that usually neither Peter nor Charles are seen as persons who once really lived; they have become instruments for achieving current political aims. Academic impartiality has too often been discarded in favour of emotional and ideological aspects. Although Peter and Charles stemmed from different cultures and had different manners, they shared a common social background. In their essence they were much more similar than most historians have been willing to admit. (Auth.)

HANDO RUNNEL. Poetry

PEETER TOROP. Towards the semiotics of translation

Translation semiotics is one of those interdisciplinary fields where we have to acknowledge, on the one hand, the influence of the development of translation studies upon semiotics, where, in order to understand different transformation processes, it is productive to describe these using translation

mechanisms. On the other hand, for the translation studies, semiotics has uncovered the universal quality of the translation process and has also referred to the possibility of enriching its methodology by bringing the analysis of interlinguistic translation closer to intersemiotic translation.

As a part of translation studies, the semiotics of translation examines different aspects of translatability, starting with the linguistic worldview and ending with the functioning of a translation text as a cultural text. For translation studies, the semiotic aspect of text analysis — the notion of semiotic coherence — is important.

As a part of semiotics, the semiotics of translation is connected with the comparative analysis of sign systems, of functional connections between sign systems and with the study of mutual correlation inside the semiotics of translation. As a part of semiotics, the semiotics of translation has a place both in theoretical and applied semiotics.

As an autonomous discipline, the semiotics of translation is one of the basic disciplines of cultural analysis. It allows us to describe the processes of cultural communication and meta-communication by means of a universal model of the semiotic translation process and to study the degree of the semiotic translatability of sign systems and complex associations of systems that emerge in the intertextual, interdiscursive and intermedial space of contemporary culture.

The perception of the dynamics of translation boundaries is the basis for the internal division of the semiotics of translation: semiotics of translation as translation of semiotics, complementary translation semiotics, social translation semiotics, processual translation semiotics and radical translation semiotics.

While thinking of the semiotics of translation, we do not have to think of the expansion of semiotics. It is the fate of semiotics to belong to the interpretation of translation and translation activity. Hence, the semiotics of translation as a discipline legalizing this connection has a natural right to existence as well. (Auth.)

GOTTFRIED GABRIEL. Carnap and Heidegger: On the relation between analytical and continental philosophy

The author uses the controversy between Rudolf Carnap and Martin Heidegger, particularly Carnap's article "The elimination of metaphysics through the logical analysis of language", to interpret the relation between analytical and continental philosophy. He also discloses the philosophical origins of Carnap and Heidegger, which lie in the context of Neo-Kantianism. Their controversy is based not so much on the attitude towards metaphysics but rather on the treatment of what philosophy should do after the end of metaphysics. Carnap's analyses differ from the strivings for kinship inside analytical philosophy by the fact that they do not lead to the fixation of only one categorial framework but present different frameworks as theoretically possible. Such a "principle of tolerance" is marked by the conventionalist treatment of languages within the theory of science. The main idea is that essential theoretical debates, for example the strife over the foundations of mathematics between logicians and intuitionists, could be eliminated by describing different forms of language. The principle of tolerance is a part of Carnap's efforts to exclude the so-called metaphysical "pseudoproblems" from the sciences. It formulates the metatheoretical viewpoint, which finally replaces ontology by logical syntax. If we exclude the fact that Carnap limits philosophy from its beginning to discussions about the forms of scientific language, we might say that he agrees with Heidegger at least in the criticism of ontology of existence. Carnap, however, stops at the syntax of existence. The theme of language forms provides the clue to understanding the conflict between Carnap and Heidegger. Heidegger totally denies that the logic oriented to propositional thinking has a right to attempt to determine the possible forms of thinking by logical forms of language. It is namely in logics where he sees metaphysics in the making — namely in the sense of objectual ontology of existence. In Gabriel's opinion, the comparison between Carnap and Heidegger explains that the difference between continental and analytical philosophy concerns first and foremost the style of thinking, which finds expression in the style of language. The language style is a matter of rhetoric and it is not difficult to differentiate between authors whose rhetoric

is primarily oriented to poetry or to logic. That kind of orientation is not merely a matter of personal taste; it is rather a manifestation of the treatment of philosophy according to which the leading functions of philosophical speech are expressed either by poetic metaphors or logical analysis. (Edit.)

PAUL HOYNINGEN-HUENE. The systematicity of science

In the author's opinion the most representative quality of science, which distinguishes it best from other forms of knowledge, is its systematicity. The article views the systematic character of science in relation to five features of science: scientific descriptions, scientific explanations, how science defends its knowledge claims, how scientific knowledge increases, and how scientific knowledge is represented. All these five features together determine the specific character of science. (Edit.)

CARL JOACHIM CLASSEN. Rhetoric — an unknown discipline

The article emphasises the importance of understanding the essence and historical development of rhetoric, one of the main elements of the Western cultural tradition, for several disciplines in the present-day world. The author also conveys Cicero's warning: "If eloquence is given to those who lack ethical principles, they cannot be made orators, it is rather like giving weapons into the hands of the insane." (Edit.)

Review

JÜRI LIPPING. Ceci n'est pas une Textbook on Constitutional Law

Jean-Jacques Rousseau. *Ühiskondlikust lepingust ehk Riigiõiguse põhiprintsiibid.* (On Social Contract, or Principles of Political Right.) (Open Estonia Book.) Translated by Mirjam Lepikult. Tallinn: Varrak, 1998. 208 pp.

Discussion

LAURI VAHTRE. **Discourse of truth and discourse of truthlessness**

Rein Ruutsoo. Moral philosophy as the justification of politics. (Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve. *Conflict. Consensus. Morals: Studies in the philosophy of pluralist discourse*. Tartu: Tartu University Press, 2000.) — *Akadeemia*, 2001, No. 1, pp. 159–167.

Serial

VOLDEMAR TEPPICH-KASEMETS. **Revelations of an underground leader**

As a serial we publish the memoirs of Voldemar Teppich-Kasemets, a character from the nomenklatura of the Communist Party of Estonia, which were first printed in 1933. The commentary to their new edition has been written by historian Jüri Ant. (Edit.)

AUTHORS

CARL JOACHIM CLASSEN PhD (b. 1928), from 1993 Emeritus Professor of Classical Philology at the University of Göttingen.

GOTTFRIED GABRIEL PhD (b. 1943), philosopher, Professor at the University of Jena.

PAUL HOYNINGEN-HUENE PhD (b. 1946), Professor at the University of Hannover and Director of the Centre for Philosophy and Ethics of Science at the same university.

KAIDO JAANSON PhD (b. 1940), Acting Head of the Department of International Relations at the Faculty of Social Affairs, University of Tartu.

EDGAR KANT PhD (1902–1978), geographer and economist, Acting Rector of the University of Tartu (1941–1944).

LAMBERT KLINKE SJ, PhD (b. 1967), Assistant Lecturer at the University of Gießen.

Abstracts

MARGUS LAIDRE PhD (b. 1959), historian, Director General, III Political Department at the Estonian Ministry of Foreign Affairs.

JÜRI LIPPING MPhil (b. 1970), doctoral student of political philosophy at Durham University.

HANDO RUNNEL (b. 1938), poet and essayist, Chairman of the Council of Ilmamaa Publishers.

VOLDEMAR TEPPICH-KASEMETS (1899–1941), communist revolutionary, later political prisoner.

PEETER TOROP PhD (b. 1950), Head of the Department of Semiotics at the Faculty of Social Affairs, University of Tartu.

LAURI VAHTRE PhD (b. 1960), historian, Member of the Estonian Parliament.

PÕRANDAALUSTE JUHI PALJASTUSI

Voldemar Teppich-Kasemets

Publitseerinud ja kommenteerinud Jüri Ant

VI

Päevaleht, 15. II 1933, 16. II 1933, 17. II 1933, 18. II 1933, 19. II 1933, 20. II 1933, 21. II 1933, 22. II 1933, 4. V 1933.

Algus 2001. a 9. numbris.

Tekstis on tehtud väiksemaid keelelisi ja redaktsioonilisi parandusi.

Mis on "Mõtnja"?

Iga Leningradi emigrant teab lugusid Mõtnjast. Leningradis asub Mõtninskajal vene üliõpilaste ühiselamu, suur kuuekordne hoone.

Selle hoone viimase, ülemise korra vallutasid eesti nooremigrandid, poisid ja plikad, et katsetada uut elu. Ultraradikaalselt karjuti maha "perekond", "isa", "ema", "laps", "naine", "mees". Neid sõnu ei tohtinud uues kollektiivis olla. Intiimelu pidi täiesti vaba olema, vaba igast kodanlise maailma ja kultuuri rämpsusust! Teenäitajaks oli seinaleht "Roigas".

Igale kollektiivi liikmele, kes veel vaba polnud kodanlise moraali kütkeist ja uute elukommete vastu eksis — anti "Roikaga" koonu pihta.

Ent polnud pikka iga sel "uuel maailmal". Profülaksiseega on Venemaal lugu halb. Tulid aborditamised. Ka lapsigi. Ruumid mustust täis, külmad. Köök niiske. Veetorstik rikkis. Koridoris "sihvkapuru" pühkmehunnikud. Vastastikku süüdistati! Terve majakord haises ja venelased nõudsid Eesti noorkommude kollektiivi lahkumist.

Ent juba enne algas lagunemine. Üksteise järel kadusid kollektiivi liikmed. Kadus "meesliige" ja jättis oma "naisliikme" lapsega jumala hooleks.

Ja tänaseni on valgunud peaaegu kõik kollektiivliikmed laiali. Kel aga korterit polnud võimalik leida, jäi edasi, aga kindlasti omaette, isoleeritult.

"Mõtnjal" oli ja on emigrantide suus avaliku maja tähendus. "Mõtnjalt" läbikäinud neidusid, komsomolkasid ja naiskommuniste koheldakse arvustavalt. Tolle "Mõtnjaga" on inimene oma väärtusest mõndagi kaotanud.

Oma loomalike stseenidega, suguliste liialdustega jõuti nii kaugele, et Sommerlingi algatusel loodud "Mõtnjast" vaid mälestus on jäänud. Ja üks halvemaist mälestusist eesti komsomletsitele.

Mõni üksik vanapiiga, kes peale "Mõtnjat" mehele pole saanud, rahustab end sellega, et naisteperes omavahel loetleb, palju tal "Mõtnjas" kahe aastaga "seltsimehi" on olnud. Ja leiab uhkustundega, et mitmed neist nüüd olevat vastutavad ametnikud [...] Mõni "Mõtnja" moraaliga preili õpib komm[unistlikus] ülikoolis ja otsib Moskvast komm[unistliku] ülikooli Jugoslaavia seksioonist mõnd aadliseisusest kommunisti

endale meheks. Kui ma ühele preilile seletasin, et Jugoslaavia komparteis peaaegu eranditult seakarjused ja põllusulased liikmeiks on, siis vilksatas tal kibe küsimus üle huulte: "Ei tea, kas Kreeka komparteis peaks vürste olema?"

Sihukest haiglast kavaleride otsimise maaniat põevad nood "Mõtnja" kooliga kommunistlikud naistähed. [---]

"Mõtnja" kui asutus, kollektiiv, on küll surmale suikunud, aga "mõtnjalikkus", suguline lodevus, õitseb endiselt. Kisti küll kodanlik moraal ja kõlblus troonilt, aga seni pole asemele veel midagi suudetud panna. Ja nii elatakse ja ehitatakse reegleid. Lenini kõrgemas parteikoolis on praegu samad põhimõtted arendamisel. "Fritz, ära täna minu poole tule, täna öösi magan ma Jackiga," lausub Gretchen armsalt oma eilsele poisule. See ei pane ka pahaks ja läheb omale uut küljesoojendajat otsima.

Suurusehullustus

Torkab silma eesti emigrantide juures mingi suurusehullustus. Kui GPU ettepaneku tegi uusi nimesid valida, siis otsiti ikka kuulsaid ja tuntud nimesid.

Nii valis Mirring endale sotsiaaldemokraatia tuntud tegelase Mehringi nime. Ja sellele lisaks veel vene kuulsuse Lavroffi. Nüüd — Mehring-Lavroff.

Valiti Schillingi, Stadelbergi, kirjanik Nadsoni, tulundusteadlase Stepanovi nimed. Ka "proletaarlikke" (Alas) ja juhtidele vastavaid (Majak) nimesid eelistati. Imelik küll: kommunistid parunite nimede järele nii ahned! Ja veel need kuulsused! Pole see isiklik auahnus ja "mina" nii väike meie kommunistide peres, kui meie ise väljendame. Ühiskondlike ja üldiste huvide sildi taga vaatab ja ootab õiget silmapilku oma "mina".

Langenud seltsimeeste mälestuseks teeb keskkomitee ühe-kordse ilusa žesti: "Tombi-nimeline klubi", "Jürna-nimeline kultuurimaja", "Valter Kleini nimeline kolhoos", "Leineri-nimeline külanõukogu" jne, jne.

Ja sedagi vaid tuntumaile. Teistele — tühi koht. Paljud sajad eesti punaväelased langesid kodusõjas. Ei mingit mälestist!

Aga needki klubid, kolhoosid [---] Küsige Puusta asunduse talunikelt: "Miks teil küla Leineri-nimeliseks on muudetud?"

“Kes kurat neid teab, miks nad käsevad.”

Kui aga ütled, et too Leiner üks eesti kommunist oli — siis sülitab maamees. Ta on oma südames kommunistid maa põhja kirunud — aga neid topitakse kõikjale.

Komm[unistlik] ülikool asub Rakovi tänaval (endine Italjanskaja). Küsin kord komm[unistliku] ülikooli studendi-grupilt (inimest 10): “Miks teie tänav Rakoviks ümber ristiti?”

Ei keegi tea. Üks preili pistab siis üldises vastuses: “Vist oli siin vanasti vähikauplusi palju.”*

Ja olid vägagi üllatunud, kui ma tähendasin, et too mees Piiteri ja Kroonlinna punakangelane oli.⁴¹

Kui meie Eestis küsiksime täisealiselt (aga Venes on ülikooli õppurid täisealised): “Kes oli kapten Irv?”, siis ma arvan, et teavad. Kindlasti teavad.

N. Liidus on aga need nimed ja nimetamised-ümberrnimetamised niisuguse epideemilise kuju omandanud, et nende vastu tuim tüdimus valitseb.

Pögenikud “maa ja taeva vahel”

Eesti Kommunistliku Partei keskkomitee teeb praegu igasuguseid tõkkeid, et pahempoolne element Eestist Venemaale ei siirduks. Kui aga mõnel siin jalgealune on nii tuline, et kohal enam olla ei saa — siis peab illbüroo (sekretariaat) põranda alt Venemaale teatama, kas sel seltsimehel luba Eestist lahkuda on. Samuti on lugu vanglast vabanenutega. Sest vaja on kõik jõud Eestisse koondada. Kui aga seltsimees lahkub Eestist ilma organisatsiooni loata — loetakse ta väejooksikuks ja Venemaal teda partei liikmeks ei tunnistata. Nii on ka küll juhtumeid ühise väerinna Eesti Tööliste Partei (kaaverlaste ja grimPELLaste org[anisatsioon]) liikmetega ja ka illegaalsete inimestega. Nii pole tal tuge. Ka N. Liidu kodakondsusesse astumiseks ei anna partei oma nõusolekut.

Ja töölisliikumise tegelane jääb maa ja taeva vahele. Eestis on ta end kompromiteerinud ja kardab karistust, ka Vene püüab tast lahti saada. Suuri raskusi oli vanadel

*Vene keeles tähendab *rak* vähki. *Toim.*

⁴¹Aleksandr Rakov (1885–1919) sai surma lahingus Judenitši väe vastu ja kuulutati Vene kodusõja “punaseks kangelaseks”.

parteitegelastel [---] Venemaa kodanikuks saamisel, mida siis veel nooremaist rääkida [---]

Tõmbenumbrid on Eesti Komparteis viimasel ajal ka kehvaks jäänud. Emigrandid ei tule ka niisugustel suursündmustel kokku, kui mõni poliitvang saabub. Kui kindlaks sai, et Taavet Pärn-Kaasik Venemaale saadetakse, püüti Piiteris ametlikku vastuvõttu korraldada. Oblastikomitee käsutas komm[unistlikust] ülikoolist ja oblasti kursustelt kommunistid ja komsomoletsid rivikorras vastu võtma Pärna.

See kava aga nurjus. Rividest asja ei saanud. Ei olnud kellelgi soovi minna mööda uulitsakive tampima ja kui veel käsklust korradi, näidati, et paljajalu minna ei saa. Läksid vaid mõned üksikud palgalised parteiametnikud, kellel see otsekoheseks ülesandeks oli. Ka Jürna-nimelisse kultuurimajja (endisse Jaani kirikusse) tuli vaid mõnikümmend inimest kuulama (absoluutne enamus koolidest poolsunduslikus korras) Pärna kõnet "Eesti olukorrast". Eimidagiütlev kõne huvi läbirääkimisteks ei tekitanud. Ja mida võiski tema, Pärn, lähemalt Eesti oludest ja tänapäevast kõnelda, kui ta ise 8 aastat sellest elust isoleeritud oli!

Lootused sõjale

Eesti kompartei keskkomitee püüab küll sõjameeleolu luua: punase niidina jookseb igast agitkõnest sõjameel läbi, aga mis aitab tole militaristliku hõngu levitamine, kui N. Liit praegu sõda kui tuld kardab. Osa emigrante-kommuniste pole N. Liidu välispoliitikaga rahul: nõutakse käredamat ja konfliktirikkamat poliitilist liini. Valmistatakse emigrantidest kuu aja jooksul "untereid", keda lähem tulevik pidavat vajama.

Aga need sõjajüngrid unustavad ühe asja, nimelt et N. Liit lähemal aastakümnel rahu sama palju vajab kui õhku ja igapäevast leiba.

"Kriisi entusiasm", millele suuri lootusi rajatakse, on ka kahe teraga mõök, ta raskendab ka N. Liidu majanduslikku olukorda. Ja mis halvem, see jätab töölisklassile halva arvamuse kommunistidest. Sest viimaste lööklause "Mida halvem, seda parem" ei ole ka tööliste nii väga vastuvõetav. [---]

16 000 Leningradi eestlast

Lõpuks tahaksin sõnakese ka teistest, mittepagulasist, lisada. Leningradis on ikkagi oma 16 000 eestlast — vanemat põlve oma laste ja noorsooga. Nende seas on ka üksikuid, kes rahuldavalt elavad ja mõned õige vastutavatele kohtadele on tõusnud. Absoluutne enamus elab aga õige raskeis tingimuses.

Leningradi ülelinnaline prostitutsiooni vastu võitlemise komisjon avaldas statistilisi andmeid (1930. a) linna avalike naiste üle. Selgus, et nende seas on hulgake eesti naisi ja neidusid: 70–80 eesti naist on Leningradi tänavail. Kui silmas pidada, et Venemaal on statistika juhuslik ja tunduv osa nende arvude hulka ei käi, siis võib oletada, et umbes 100 eesti naist prostitutsiooniga tegeleb. Muidugi, suurem osa neist töötab päeval, õhtuti ja öösiti andub. — Nende seas on palju vanemaid inimesi (35–50-aastasi), aga ka 15–16-aastasi noori [---]

Ka see annab osalise ettekujutuse majanduslikest raskustest eestlaste seas.

Eesti koolide vähikäik

Leningradi oblasti haridusosakonna vähemusrahvuste koolide inspektor Mari Anvelt tähendas kord paar aastat tagasi, et Leningradi oblastis vaid üks korralik eesti pedagoog olevat. Selle juures nimetas ta inimest (prl B.), kes kunagi pedagoogikat õppinud pole ja kes oma koolis laste kallal ainult poliitilisi katseid teeb.

Kui aga sellest põhimõttest üle Liidu kinni peame, mida harrastas proua M. Anvelt Leningr[adi] oblastis, siis saame 160 eesti õpetaja kohta vaid 3–4 “korralikku”.

160 seas on aga sada kindlasti neid, kes suure armastuse ja teadmistega, kogemustega oma kasvatustööd teevad. — Nad on aga määratud — arhiivi. Mul oli jutuajamisi mitmegi pedagoogiga, kes ette teadsid, et varsti peavad loobuma oma tööst. Et eesti rahvakool Venemaal sellega palju kaotab, pole vaja vist lisada. Aga kui veel tuletame meelde, et õpperaamatute puudusel kasutatakse palju venekeelseid raamatuid, siis võib ennustada, et venestamise laine aina süveneb.

Rahvuskultuurilise arenemise vähikäiku näitab juba üksi see, et 200 tuhande eestlase kohta vaid 2 keskkooli on ja mõni

üksik kõrgem algkool ("semiletka"). Hoobi rahvuskultuuri-
le annab veel see, et keskkoolis venekeelsed õpperaamatud
tarvitusel on ja õppurid lõpetades poolsegast vene-eesti keelt
räägivad. [---]

Ihkamine kodumaale

Oli mul emigrantidega ja asunikega palju jutlemist Eesti üle.
Noh, asunik tahaks iga hinna eest pääseda praegusest olu-
korrast, aga väljasõit on keelatud. Ja kui see lubatud oleks,
millise rahvaste rändamise kuju see võtaks?

Ka emigrantidest ja linna-eestlasist tahaksid paljud ära
sõita. Vaatamata sellele, et "kodanlikes riikides" on tööpuu-
dus. Ent emigrandil on ju oma poliitilised teod, mis neid sun-
nivad seal olema.

Eesti saatkonnas või konsulaadis hoidutakse käimast. On
riskantne. Pannakse tähele, et emigrant konsulaadis käib ja
kohe: "Miks? Mis? Kes? Kunas?" Tuleb vastust anda, mitte
ainult GPU-le, ka Eesti sektsioonile.

Väljasõit on aga nii võimatuks tehtud, et ärasõidust vaid
unistada võib. Aga siiski — paljud, õige paljud tahaksid tulla
kodumaale.

EESTI KOMPARTEI VÄARVAATEID EESTI

DEMOKRAATLIKU VABARIIGI SUHTES

Kominterni iha piiririikide järele

Et Kominternil endise Venemaa osad, mis nüüd oma iseseis-
vat elu elavad, eriti on pinnuks silmas, on seletamatagi selge.
Need uued riigid oleksid ju nii hädavajalised aknad Euroopas-
se olnud. Egas muidu Venemaal nende piiririikide aadressil
sõimu ja vihakisa ei kostuks! Aastate vältel on Komintern ku-
lutanud jõude, finantse, kasutanud võtteid, et neid riike oma
tiiva alla saada. Pole vaja selgeltnägija olla, et näha seda,
kuis Soomet, Eestit, Lätit palju suurema tähelepanuga austat-
akse kui näiteks teisi sama suuri riike (Taani, Šveits, Norra,
Holland). Peab nentima, et see "töö" soovitavaid tulemusi po-
le annud. Küsitakse: miks? Suure hiigelriigi naabruses, kus
võidakse neid väikeriike nii imekergesti mõjutada, ja siiski on
kõik kavatsused kokku varisenud. Siin peaksid sügavamad

põhjused peituma, mida Komintern ja selle Eesti sektsioon — Eestimaa Kommunistlik Partei — ei näe, ei taha näha või milliseid nähteid õieti ei hinnata.

Veel 1931. a seletas mulle kindralsekretär Jaan Anvelt ise, et Eestis kõik eeldused, mida vaid edukaks riigipöörde ettevalmistamiseks vaja, olevat olnud, on praegugi olemas ja elavat edasi, päev-päevalt aina süvenedes. Et enamik rahvast just nagu 1917. a enamlaste seisukohtadega päri olevat ja pooldavat. Nii EKP autoriteedi arvamus.

Kommunistid "ei näe elevanti"

Kui see nii on, seda imelikum ja mõistatuslikum on mulle, mis imevägi siin vulkaani serval veel vastu peab? Peaks siis ju kõik kähku minema ja triumf oleks pidanud ammugi olema. See "väike õppetund" (1. detsember 1924), nagu mõni kommunist armastab seal kelkida, mis "kedagi ära ei kohutanud ja parteid hulkade silmis koguni sangarlikuks tõstis", oleks pidanud juba 1926. aastale järgnevail aastail "ennenägematuid tulemusi" andma!

On muid põhjusi, mida meie, kommunistid, oleme silmapaari vahele jätnud. Kahjuks pole me "elevanti tähele pannud", kui Eesti eluolu vaatleme ja kibedalt, räuskavalt arvustame.

Meie, kommunistide mõõdupuud on valed olnud, meie seisukohad rohkem naaberriigi huvide kohaselt ja käputäie juhtivaid kohti omavate emigrantide seisukohalt dikteeritud kui eesti tööliklassi, eesti töörahva, terve rahva huvide seisukohalt.

Eesti kompartei programmilistes põhilausetes (mis ühes ja teises ajakirjas, ajalehes, enamasti aga "Klassivõitluses" ilmunud) ja keskkomitee pleenumite otsustes on aastate jooksul ekslikud vaated Eesti suhtes üha suurenenud. On selle ni jõutud, et nois juhtivais näpunäidetes aukoha on võtnud, igasuguseid teisi arvamusi kui "mitte-enamlikke", "trotskistlikke", "parempoolseid oportunistlikke" välja pressides, maha surudes või surnuks vaikides.

Juba põhiküsimuses, Eesti poliitilise suveräniteedi hinnangul, näeme kurioosumeid. Eesti olevat mõne suurema imperialistliku riigi poolasumaa, vasallriik. Valitsus ei midagi muud kui tolle suurriigi valitsuse kannupoiss. Kui absurdne

see väide on, näeme sellest, et ka meie illegaalses kommunistlikus "seminaris" töölised seda kuuldes muhelesid. Ei kannata ju see mingit arvustust. Ei saa kuidagi silmi kinni pigistada tõsiasi ees, et Eesti poliitiline iseseisvus näiteks Ukraina "iseseisvusega" võrreldes suursaavutus on. Ja Eesti suhted mõne suurriigiga või Rahvaste Liiduga koguni teistsugused on, kui Ukraina suhted SSSRi keskvalitsusega, Moskvaga.

Rahva enamiku enamlusesõbraline meeoleolu ja riigikogu koosseis! Jutud ajas ja ruumis! J. Anvelt võtab võrdluseks 1917. aasta. Aga ka siis, 1917.–1918. a, enamlaste valitsemise ajal, meie monopoolse võimu juures, ei saanud me kunagi ega kuski (välja arvatud mõni vald) üle poole häältest. Neid aegu aga üksteisega võrrelda ei saa. Siis müdistasime mõisnikuvastase meeoleolu all ja tembeldasime kõiki teisi erakondi tsaari- ja mõisniku-meelseiks. Nüüd on olukord 180 kraadi erinev. Ja lisaks rahvuslikkuse ja omariikluse tunde kasv! Praegune pilt riigikogus (nii Abramsoni, Kaaveri kui ka Kroosi ajal 3., 4. ja 5. riigikogus) pole küll 100% meeolude peegeldaja, ent 80% on ta ometi! Kui meil nüüd ka "rasked kahurid" (Jaan Anvelt ja Hans Pöogelmann ise) lagedal oleksid, ei saaks me ikkagi palju üle 10% häältest, oletame 15%. Lisame veel umbkaudse optimistliku oletuse, et osa neist, kes igal riigikogu valimisel passiivseks jäävad, "meie mehed ja naised" on, siis saame kõige rohkem 20%. Ei tahaks aga uskuda, et nende passiivsete seas kommuniste leidub kuigi palju. "Meie mehed" püüavad ikka platsis olla. Kui aga nende seas ongi kommuniste, siis on nad niivõrd ükskõiksed, et nendest küll meile tuge poleks. See oleks kõige roosilisemalt võetud — 15%! 2. riigikogu valimised ei peegeldanud ka olukorda õigesti, sest "ühine väerind" ja "isesotsid" said ka nendelt häáli, kes "tööraha väerinna" poolt olid, aga — komm[unistliku] diktatuuri vastu. Näete, ikkagi kõige parema kalkulatsiooniga kaugemale 15 protsendist ei saa.

Anvelt eraviisil tunnistab üles

Põhjalikult vale on EKP keskkomitee eritlus, et Eestis on nii ja nii palju vabrikutöölisi, töötuid, käsitöölisi, sulaseid, kehvi ametnikke ja poolproletaarlasid, kes kõik pidavat ihu ja hingega nõukogude korruga päri olema! Anvelt isiklikul jutuajamisel siiski ei salanud, et "eesti tööliklass on 1920.–1930. a kestes teatud mõttes europaseerunud, asunud reformistlikule

alusele". Ja kommunistidele hääletama! Mis õigusega seda otsustatakse? Millele rajatakse need arvamused?! Need on algusest lõpuni ebaõiged. Sest miks ei või vabrikutöoline ESTP liige olla ja talle hääletada, miks ei või ametnik või käsitöeline näiteks rahvuslikule keskerakonnale hääletada? Kes andis mandaadi EKP-le, et kõik need hääled peavad kompartei omad olema? Venemaa on ilusaks näiteks. Küll ja küll on töölisi aktiivseid kommunistide vastaseid, ja väikeametnik ei juubelda sugugi kommunistlikus aparaadis! Rääkimata sellest, et poolproletaarlik talunik ja kehv kalur väga kurjad on, et üks kolhoosi aetakse ja teiselt kroonu "hinnaga" kalad käest võetakse.

Nii on see EKP väide väär ja sellel baseeruv taktika hulka kadele vastuvõetamatu.

EESTLASTEST NÕUKOGUDEMAAL

Venemaa suures rahvasteperes seisavad eestlased oma arvu poolest umbes 30. kohal, üldarvuga (ligemale) 160 tuhat. Rahvuskultuuriliselt on peapuuduseks see, et eestlased on viimase võimaluseni Vene hiiglapinnal laiali pillatud. Mõnikümmend eestlast võib nüüd leida igas suuremas (endises kubermangu) linnas, eesti asundustest võib aga igas Nõukogude Liidu oblastis kuulda ja teada — küll Vologdas, Lääne- ja Ida-Siberis, Kaug-Idas, Uurali oblastis, Baškiristanis, Saksa Autonoomses Vabariigis, Kuubanis ja Lõuna-Kaukasuses, Krimmis, Kesk-Venemaal (Moskva oblast) ja eriti kompaktselt Leningradi oblastis. Eesti asundusi ei tunta vaid kahes N. Liidu suuremas maakohas — Ukrainas ja Turkestanis. Viimases on nende erikaal nii tilluke, et nad silma ei torka. 1926. a üldrahvalugemise puhul mainiti, et eestlasist, eriti linnades, paljud end venelasteks peavad. Samuti segasid ka kirjutajad-registraatorid, kelle õlul toimiti ülelugemist, nii rahvust kui usku ja kodust keelt. Enamikus olid need ülelugemise toimijad töötud poolharitlased, õige kahtlase intelligentsiga ja sagedasti enam-vähem kirjaoskajaist noorkommunistest löökrühmad. Nii juhtus Leningradiski, et paljud mittevenelased venelasteks kirjutati. Provintsis, kus registraatorite kvaliteet tunduvalt madalam oli, langesid ka tuhanded eestlased venelastena ankeetidesse. Selle kohta on mul mitmest allikast õige kujukaid andmeid.

Näitena võib tuua, et ligi kümme tuhat vepslast tol rahvalugemisel venelastena märgiti. Ometi asuvad vepslased kompaktselt kindlal territooriumil ja nii oleksid nad pidanud maakonna rahvalugemise komisjonidele tuntud olema. Ka mind tahtis registraator venelasena kirja panna.

Küsimusi oli ankeedis hea hulk, kiirustati ja tehti palju vigu. Pärib, et mis mu kodune keel, juurde lisades, millist keelt ma Venemaal rohkem räägin. Loomulikult: olin punaväes ja vene keel igal sammul. Preili seletab mulle, et ma vene kultuuriga kokku kasvanud olevat ja et minusse ei midagi kodanlisest Eestist polevat jäänud. Noh, nii jäämegi kumbki oma arvamise juurde.

Mind ta registreeris küll eestlasena, ent kui kerge oli eestlasele, kes 20–30 aastat Venemaal ja eesti keelt imeharva kuuleb, selgeks teha, et “mis eestlane sa enam oled”. Võib oletada, et kaunikene hulk ka ise ennast venelaseks registreeris. Nii et eestlaste üldarv tegelikult vähemalt 200 tuhandeni ulatub.⁴²

Leningrad eestlaste keskusena

Üle kolmandiku, ligi 40% eestlastest asub praeguses Leningradi oblastis, neist 18 000 ümber Leningradis. Endastmõistetav, et Leningrad kui eestlaste suurim keskus ja kodumaa piirile lähemale asuv, mahutab ja annab ruumi oma pinnal ka eestlaste ühiskondliku eluavalduse organisatsioonidele ja asutustele.

Leningradis ilmub ajaleht “Edasi”, ajakirjad “Klassivõitlus”, “Naistöoline ja talunaisterahvas”, “Proletaarne revolutsioon Eestis”, pedagoogika ajakiri, ilukirjanduslik kultuuri[ajakiri] “Leegid”, siin asuvad kirjastus “Külvaja”, kommunistliku ülikooli eesti osakond, Herzeni-nimelise pedagoogilise instituudi eesti osakond, kolmeaastase õppekavaga parteipoliitilise kooli eesti osakond, eesti pedagoogikatehnikum, eesti alg- ja keskkool, Töölisteater, Viktor Kingissepa nimeline Haridusmaja osakonnaga endises Jaani kirikus, eestlaste parteiline keskus — Kominterni Eesti sektsioon, Eesti ajaloomisjon, paar-kolm eestikeelset seinalehte, eesti “vabadussõjalaste liit” (nn punaste küttide, punakaartlaste ja partisa-

⁴²1926. a rahvaloenduse andmeil elas N. Liidus 154 666 eesti rahvusest kodanikku.

nide koondused), Emigrantide Maja eesti seksioon ja mõni vähema tähtsusega punkt.

Kommunistidest koorekiht ja teised

Leningradi eestlaste hulgas on niinimetatud kommunistlik osa (kommunistitšeskoje jadro [kommunistlik tuumik]) võrdlemisi väike. Kõige aktiivsem osa kuulub Eestist lahkunud emigrantide kihti ja ajutiste kodanike, üle Liidu kogutud õppurite gruppi. Nende seas on suur protsent kommuniste ja noorkommuniste. Peagu kõik see osa on koondatud ka Haridusmaja ringidesse, on "Edasi" lugejad jne. See on nn "koorekiht", esineb koosolekuil, töötab parteikomiteedes, GPU-s, ametnikena asutustes jne. Ent Eestist lahkunud emigrantide seas on üle poole neid, keda parteiliikmeiks ja noorkommunisteks ei tunnustatud ja keda sellest parteist, mille ridades nad Eestis töötasid ja tegelesid, Venemaale saabudes üle parda heideti. See on emigrantide alamkiht, enamasti vabrikutöölised. Endiste Piiteri eestlaste, nii vabriku- ja käsitöölise kui ka intelligentsi seas on parteiliikmete ja noorkommunistide protsent äärmiselt väike — umbes 3–5. Üldse on majanduslikke ja poliitilisi emigrante eestlasi Leningradis umbes 400 perekonna ümber. 18 tuhande seast on see väike osa. Võib kindlasti öelda, et peale selle 400 perekonna ja 450–500 üle maa sõitnud õppuri teised kõik Piiteri endised elanikud on, kes kõvas vastuolus emigrantide grupiga, ülalmainitud ühiskondliku elu avaldusist võtavad osa vaid kaks viimast gruppi (emigrandid ja õppurid). Teiste seast on kuulda vaid boikoteerivad arvamusi. Nii näiteks harva, kes nende seast loeb "Edasit" või ostab mõnda eesti ajakirja. Korraldatakse eestlaste seas nn "sisemine laen" EKP-le, s.t põrandaaluse töö jaoks, mida korjanduslehtedega iga kuu korraldatakse, siis koguneb annetajaid üle linna mitte üle 75–100 inimese.

Kommunistide endi lõhed

Kuid ka parteiliikmete ja noorkommunistide, parteitute emigrantide ja endiste punaväelaste organisatsioonides valitsevad

eestlaste seas tugevad lahkkelid.⁴³ Juba enne 1917. aastat ja aastail 1917–1919 tekkinud kuristikud Võõrmani, Kastra ja Palvadre jt vahel ühelt poolt praeguse Anvelt-Rästase grupi vastu on aasta aastalt ikka enam süvenenud. Ja on kujunenud selliseks, et Kastra ja Võõrman ESSR-komitee grupiga mingit tegemist ei tee, venelaste seas töötavad ja isiklikult kokku puutumistest Anvelt-Pöögelmanni grupiga kui katkust eemale hoiavad. Mis puutub Palvadre gruppi, siis siin peeti kuni 1926. aastani ägedat võitlust Anveldi meestega ja tolle ajani olid ajaleht "Edasi", komm[unistlik] ülikool, haridusmaja ning poliitilised organisatsioonid Palvadre grupi käes. Viimane arvustas siis ajaleheveergudel ja veel enam ülelinnalistel parteikoosolekutel Anveldi grupi pörandaalust tööd Eestis ja eriti teravaid hoope jagati Anveldi grupile pärast 1924. a 1. detsembrit, mainitud sündmuste pärast. Kuni 1926. aastani oli eesti kommunistide tegevuspõld nii jagatud, et Anveldi grupile Eesti[maa] Komm[unistlik] Partei (pörandaalune töö Eestis) oli jäetud, kes sellega siis Kominternile allus, kuna igasugune tegevus Venemaa eestlaste seas Palvadre grupi monopoliks oli. Iseenesest mõistetav, et nii üks kui teine grupp endale vastase territooriumilt pooldajaid püüdis leida. Anveldi grupp hoidis nagu tule eest, et ükski "fontannik" (Palvadre mees) Eesti

⁴³Siinkohal on loobutud kommenteerimast lõhesid eesti kommunistide keskel. Nn EKP pealiini ja "fontannikute" vastuolusid on ENSV ajalookirjanduses üsna piiratult ja enamasti tendentslikult käsitletud. Põhjusi oli peamiselt kaks: esiteks oli uurijate juurdepääs "škloka" materjalidele karmilt piiratud. Teiseks ei osanud juurdepääsejad üsna rikkaliku materjaliga (säilitatakse ERA filiaalis Parteiarhiivis) eriti midagi peale hakata, kuivõrd esmasel tutvumisel sarnaneb see absurдитеatri lavastuse stsenaariumiga. Seega ootab teema tõsisid ajaloo uurijaid.

Kurikuulus "škloka" lõi lõkkele küsimusest, kas on vaja luua omaette Eestimaa Kommunistlik Partei või piisab VK(b)P Eesti sektsioonidest, ehkki algsed lahkkelid pärinesid juba varasemast ajast. Organisatsiooniliselt küsimuselt kandus tüli edasi strateegiale ja taktikale (näiteks lahknevad hinnangud 1924. a 1. detsembrile jpm).

Kõik need ja teised valdkonnad mattusid lõpuks keeruliste inimsuhte rägastikku. Pidevad üksteise süüdistamised, kaebamised üldreeglina pseudopoliitilisel pinnal andsid ohtralt tööd GPUle, mis halastamatult "raius sihte" mõlemale poole. Erilist vaeva see ei nõudnud, sest alusmaterjali oli GPUsse laekunud ohtralt.

põrandaalusele tööle ei pääseks, et neil takistada Kominterni Eesti sektsiooni ilmumistki. Palvadre omakorda värbas Eestist tulnud emigrantide seast pooldajaid, komm[unistliku] ülikooli kandidaate, et Anveldi pooldajatest purulagedaks teha. Palvadre mehi nimetati "fontannikuteks" seepärast, et nende peakorter — "Edasi" toimetus, klubi jne asusid Fontanka tänaval majas nr 27. Anveldi mehi nimetatakse "Moika büroo meesteks", seepärast et nende peajuhid EKP Venemaa Büros (Kominterni Eesti sektsioonis) tegelevad. Oma erikaalu poolest, eriti juhtide erikaalu poolest, seisab Palvadre grupp kõrgemal. Nende seas on rida ülikooliharidusega mehi ja peaaegu kõik E[esti] kommunistliku kütidiviisi komandörid ja sõdurid, kes veel poliitilise elu vastu huvi tunnevad. Selle vastu on Anveldi grupp paari-kolme juhtiva tegelasega jäänud ja kuivab väljaspool komm[unistlikku] ülikooli kokku.

Pärast 1. detsembrist

Eriti ägedaks arenesid võitlused pärast 1. detsembrist 1924. "Fontannikud" koondasid haridusmaja (end[ine] Galernaja 33) järjekordsetele koosolekutele peaaegu kogu Eesti parteiliikmete massi Piiteris. Esinesid mitmed kümned kõnelejad, kes teravalt arvustasid EKP keskkomitee (Anveldi grupi) putšistlikku poliitikat, kõlasid hüüded, et "Anvelt on töörahva veristaja".

Kui mõni anveltlane sõna püüdis võtta, karjuti ta maha, tungiti käsitsi talle kallale ja korraldajad löid ta rusikahoopidega uksest välja. Reesenile ja Loothing-Meeritsale tegi koosoleku elektriseeritud meeleolu nii hirmu, et sõnagi oma patrooni Anveldi kaitseks ei võtnud. Pöögelmanngi sai mõne mükku, kui ta ärritatult oma toolist midagi vahele hüüdma hakkas. Ainult siis, kui ta oma vanadust meelde tuletas, saadeti ta kättpidi uksest välja. Anvelt neile koosolekuile ei tulnud. See oleks asjata kokkupõrkeid välja kutsunud. Vaid kord käis ta Leningradi omameeste aktiivi nõupidamisel, kus ametliku informatsiooni 1. dets[embri kohta] andis.

Kominternis tunnistati aga Anveldi poliitiline joon Eestis õigeaks ja ülistati Eesti kompartei "suursaavutusi" ja "võitlusvõimet". Sellest julgustatud, alustas Anveldi grupp palvadrelaste vastu atakki. Ent mitte avalikul koosolekul ega nõupidamistel, vaid kaebusega Venemaa kompartei keskkontroll-

komisjonile (kõrgemale parteikohtule). Mainitud kaebused kirjutati "tuhandete Eestis pöranda all võitlevate parteiliikmete" nimel, et oma seljatagust titaanina näidata. Vene parteikohtul polnud muidugi aimu, mida pöranda all üldse on, ja usaldas EKP keskkomitee tegelaste kaebusi, mida Komintern toetas. "Fontannikud" tembeldati "Eesti valgekaartluse jüngriteks", "Eesti kommunistide sekka pugunud sotsideks" ja koguni "Eesti kaitsepolitsei agentideks".

"Fontannikute" likvideerimine

"Fontannikud" oma vastulausetes väitsid, et anveltlastel pole kunagi marksistid olnud, vaid järjekindlalt Eestis blankistliku hurraa-mässu õhutanud, töölishulki kardavad ja seepärast ka viimaste usaldust pole suutnud võita. Et nad omal ajal Eesti Komm[unistlikus] kütidiviisis "seljataguseid kangelasi" mänginud, sõdurite norme varastanud, Kreenholmi kalevit omavahel jaganud, naistekarjaga askeldanud ja et sihukesed mehed EKP juhtivas komitees omal kohal pole.

Kõrgem parteikohus otsustas mõlemale poolele valju noomituse anda. Et aga eestlaste seast seda igavest jonnikaotada või vähemalt sellele legaalsel kujul lõpp teha, otsustati "kõik võim" eestlaste üle ühele poolele anda. Et EKP mehed esindasid "miljonilist eesti rahvast" ja "tuhandeid pörandaluseid kommuniste", kuna vastasrinna jõud märksa vähemad tundusid, võeti vastu Kominterni ettepanek, "kõik võim EKP-le (anveltlastele) anda". Teised eesti kommunistid pidid painduma EKP otsustele ehk Eesti töölt lahkuma.

Niisiis algasid anveltlastel ülevõtmist. Seda tehti hiiglasõjakäraga, miilitsameeste kaasabil. Anveldi grupp võttis üle koolid, "Edasi", haridusmaja, parteikollektiivid. "Fontannikutele" jäi Petrogradi Viiburi-poolne tööliste klubi, "Siberi Teataja", Tomskisse jäi eesti parteikool. Ja sedagi poolkonspiratiivselt. Tähtsamad "fontannikud" siirdusid venelaste sekka ja mõned aktiivsemad saadeti Piiterist ja Moskvast välja. Osa "fontannikuid" kutsuti Leningradi ülikooli fakulteedidesse, näiteks Palvadre ise ajaloo teaduskonna dotsendina, Vallner professorina mitmesse kõrgemasse õppeasutusse, Isak dotsendina. Peeter Peterson saadeti viieks aastaks asumisele. Niisama Kirik, Rips, Anna Leetsmann, Treufeldt. Liisi Peterson jäeti tungival palvel Leningradi rahvakohtunikuks.

Vend ja õde Moosbergid, Sipria, Koni, Rätsepp, Eljas asusid Anveldi teenistusse. Klaas määrati "Krasnaja Gazeta" kirjastuse ärijuhiks, kus on praegu. Mõned juhtivamad tegelased sõitsid Siberisse, Põldemaa manu — kes on ka "fontannik" —, et "fontannikute" rinnet Siberis kindlustada. Mainitud isikud tegelevad praegugi Siberis ja on isoleerinud selle EKP mõjust.

"Fontannikute" juhtivamaist jõududest on suur enamus endiseid Eesti kütidiviisi komissare ja komandöre. Vaid mõni üksik neist on Anveldi gruppi läinud, näiteks Jea, Kangur, Tummeltau, Sammel.

"Fontanniklaste" asemele ronisid piruka otsa "büroomehed": Anvelt jäi Rästasega Kominterni juurde, komm[unistlikku] ülikooli juhtima saabusid Selma Allermann, Vakmann, Saks, Pöögelmann. Pedtehnikumi läks Majak, haridusosakonda Mary Anvelt ja Linnamaa, Smolnõisse (oblastikomitee) Käspert. "Edasi" juhiks ja toimetajaks ilmus Looring. Ortodoksaalseteks lektoriteks määrati Reesen, Moosberg, Helene Michelson, Arro, Ella Karo-Pöögelmann jt.

"Sini-must-valge vaim" Anveldi arvates

Sellega aga ei lõppenud tülid ja hõõrumised. Ka Peterburgi-Viiburi klubi oli anveltlastele pinnaks silmas. Sealseid liikmeid, endise Eriksoni telefonivabriku jt tehaste töölisi peeti sotsideks; spordiühing, mis suurte saavutustega töötas, tunnistati rahvuslikuks ja nõuti administratiivosakonnalt nende sulgemist. See ei andnud tagajärgi. Saadeti kontsertõhtutele, ringide-tundidele komm[unistlikust] ülikoolist kätetõukajaid. Klubi likvideeris aga selle kohe, siis haarati näiteringi tööst kinni, kaevati GPU poliitkontrollile, et klubi "piiritagust sini-must-valge vaimu" levitab. Selle all mõeldi Kitzbergi, Lutsu ja teisi näidendeid ja laulukoori mõnda eesti rahvalaulu. Siis suleti klubi. Juhatuse liikmed [---] said märkuse. Umbes 400 klubi liikme ümber, Petrogradi ja Viiburi rajoonides elavad eestlased, isoleeriti seltsielust. Klubi oli juba umbes 25-aastane, kui ta 1928. a lõplikult suleti. Ka tsaarivalitsuse päevil oli klubi mitu korda suletud, ent mõne aja pärast jälle talle tegevusvabadus antud. Nüüd aga jäädavalt likvideeriti.

Kogu võimu üleminekuga büroomeeste kätte ei tulnud muidugi üksmeel ega rahu majja. Büroomeestele ei meeldi, et

osa "fontannikute" tuusasid Leningradi jäeti. Sajab järjest kaebusi Jaroslavskile ja Jansonile (kõrgemale parteikohtule), nõutakse nende koristamist Lenini linnast. Janson aga suhtub sellesse kahe grupi võitlusesse positiivselt ja erapooletult ja jätab harilikult kaebused tagajärjeta.

Selles fraktsioonidevahelises võitluses kannatavad kõige enam vähemad parteivennad. Nii näiteks kannatasid 1927. aastal, kui Palvadre grupp katsus EKP keskkomiteed omameeste kätte haarata, anveltasi "zinovjevlasteks-opositsionäärideks" ristides ja Anvelti, Rästast, Pöögelmanni, Vakmanni EKP keskkomiteest kõrvaldada püüdes, Kominterni Eesti sektsiooni sekretär Salm, Eestis viibivad põrandaalused H. Paju, Raeksonid jt. Salmi peeti vanglas mõni nädal ja siis olevat ta ära kägistatud, teised saadeti määramata ajaks Solovkisse.

Hiljem arreteeriti mitmeid haridusmaja liikmeid, töölisi jt.

Seltskondlik elu varjusurmas

Killustatud lugematuisse fraktsioonesse, ägedat võitlust pidades teisitimõtlejate vastu, on Leningradi eestlased oma ühiskondlikus ja seltskondlikus tegevuses nagu varjusurmas. Üks kiht ja grupike ignoreerib teise algatusi. "Edasi" tiraažist läheb Leningradi eestlastele vaid 400–500 eksemplari, teised mujale. Suur osa eestlastest, iseäranis fontannikud, boikoteerib "Edasit" täielikult. Endistele eestlastele pole "Edasi" sisu poolest vastav. Samuti külastatakse kultuurikeskust — haridusmaja — õige kehvalt. Teatri- ja kontsertõhtutel on näha 100–120 inimest, mõnikord 20 kuni 30 inimest. Pisut enam kinoõhtutel. Kõneõhtutele ilmub vaid komm[unistliku] ülikooli ja teiste õppeasutuste poliitiline aktiiv. Ja seegi ainult siis, kui ilmumine parteikollektiivi poolt tehakse kohustuslikuks. Väljastpoolt ilmub inimest 10 ja sellestki arvust kaob osa poole tunni pärast ära. EKP toetamispidude pääsmeid müüakse sunduslikult: "Kes ei osta, pole väärt, et end nõukogude kodanikuks nimetab." Paljud, väga paljud ostavad harilikult pileti, et "löökrühmade" käest pääseda. Piduõhtutele ei ilmu aga nad mitte. Harilikult on neid pidusid õige tihti, küll EKP heaks, "Edasile", "Naistööliste" toetuseks jne. Pääsmed on siis kallid — 2–5 rubla.

Haridusmaja ringidest ja seinalehest võtab osa käputäis eestlasi — 18–25 inimest. Enam-vähem korralikult töötab haridusmaja juures teatriring nimega “Töölisterater”. Ka siin toimetati paar korda puhastustööd ja kõrvaldati vanemad näitlejad, kes paarkümmend aastat laval. [...] “Töölisteratri” repertuaarist on nüüd välja heidetud Eestis ilmunud näidendid ja lavastatakse peaaegu ainult tõlkeid vene näidendeist, elavat ajalehte ja muid lühikesi “agitkaid” (agitatsioonistseene) [...]

Töölisteratris pole praegu lootustandvaid näitlejaid, eriti halb on kõigil häälematerjal. Nii tõukab ka seegi kunstiala eestlasi haridusmajast eemale. Laulukoor kiratseb ja esineb paar korda aastas.

“Külvaja” ja ta väljaanded

Monopoolseks Eesti kirjastuseks on “Külvaja”. Ta ülesandeks on nii linna- kui maa-eestlaste, teataval määral ka Eesti varustamine kirjandusega. “Külvaja” kirjastusel ilmub ka “Edasi” ja 4 ajakirja. Kirjastus saab 50 tuh. rubla (ligi 100 tuh. krooni) riiklikku toetust. Säärast summat suudeti Vene rahandusaparaadist sellega välja petta, et igast poliitbrošüürist, ajakirjast, ajalehe numbrist pool tiraaži Eesti jaoks trükitakse, mis tasuta levitatakse. Lõviosa sellest summast langeb vastutavate tööliste palkadeks ja nende honorarideks. [...]

Sarnane saagiahnus ja saamahimu on viinud kirjastuse võlgadesse. Trükikulud ja paber on Venes kallis ja nii on kirjastus nii ühele kui teisele suur võlglane ja oleks juba ammugi pankrotis olnud, kui mitte rahandusosakonnad poleks võlga annulleerinud, s.o riigi kanda võtnud.

Ajakirjade lugejaspere on väga väike. “Klassivõitlusel” näiteks üle N. Liidu 50 tellijat, trükitakse 1500. Mõnikümmend eksemplari, mida Eesti kompartei saab, maha arvates jääb nii 1400 eksemplari lattu. Veel halvem on lugu ajakirjaga “Proletaarne revolutsioon Eestis”. Parem on lugu “Naistööliste ja talunaisterahvaga”, selle tiraažist läheb umbes 50% üle N. Liidu asundustesse (üldtiraaž 2000). Et aga viimast Vene oludes sellise tiraažiga liiga odava hinnaga levitatakse, ei too temagi müük rohkem sisse kui poole trükikuludest, ülejäänud osa ajakirjade tiraažist jääb lattu, et oodata, mil Nõukogude Eesti proletaarsed rahvamajad ja raamatukogud mainitud kirjanduse tellimisega tormi jooksevad.

Ajalehe "Edasi" tiraaž kõigub harilikult 4000 kuni 5000 ümber. Seegi arv langeb suvel 2500-ni. Tõuseb siis, kui sügise ti intensiivset hoogtööd alatakse. Hoogtööd korraldavad pool-sunduslikult parteikollektiivide ja komnoorte rakukesed. [...] Siiski 4000 tiraaži üle saja tuhande Euroopa-Venemaa ja Kaukaasia eestlase kohta on vähe. Peamiselt levib "Edasi" Euroopa-Venemaa osades, kuna Siberis samase meetodiga "Kommunaar" (endine "Siberi Teataja") end maksma on pannud.

Kuidas "Edasit" tehakse

"Edasi" vastutavaks toimetajaks on vaheldumisi olnud ajakirjanduse instituudi õpilane Loothing-Meerits ja Alas-Silm, kommunistliku ülikooli haridusega mees. Tegelikult töö teeb aga toimetuse korrektor Lukin. Lukin on suure töövõimega mees, endine "Postimehe" laduja. Nii et oleks loomulikum Lukinit vastutava toimetaja kohal näha. Aga [...] siin on see aga, mis Nõukogude Venes kõikjal domineerib: ta on parteitu, ta pole kompartei liige. Võib-olla, et ta ehk kommunistki on — nii seesmiselt, hingeliselt, oma mõtlemisviisi poolest, aga sellest ei aita [...] ta pole partei liige, tal pole parteipiletit. Loothingul aga on see pilet ja — nii on tema see vastav mees toimetaja kohal. Olgugi et ta oma teadmiste poolest ajakirjanduse ja trükitehnilisist küsimusist, üldise haridusliku tasapinna poolest Lukinist maha jääb.

Mõni hea aasta tagasi ilmus "Edasi" päevalehena. Ei tulnud omadega välja. Vähendati tsipake kuutellimise hinda ja hakati andma poole võrra vähem — 3 korda nädalas. Ilmub 4-leheküljelisena "Rahva Sõna" formaadis. Enamasti kasutab "Edasi" Vene ajalehtede materjali, tõlgib juhtkirjugi. Honorarid võetakse aga kui algupäraste vaimusünnituste eest. Asunduste osakond, millel peaks eriliselt tähtis osa olema, on labastatud võitlusemürgiga kulakute, pappide ja "parempoolse kallaku" vastu. "Edasi" saab väga palju kohtadelt tõelist, asjalikku sõnumit, aga see lendab paberikorvi. Ka palju kibedat, vaenulikku, osalt sõimurohket saab "Edasi". Enamasti maalt, asundustest. Paljudes kirjades süüdistatakse, kaevatakse, hädaldatakse, neetakse. See on Eesti asunduse hädakisa. Antakse pihta "Edasile", miks see ei avalda, imestatakse, miks ei nõua ajaleht ometi õigust. Ent "Edasi" mehed pilluvad need saadetised ahju. "Edasil" pole ruumi selleks "pahnaks".

“Edasi” on oblastikomitee poliitilise joone propageerija ja agiteerija. Ja sellega ka kõik.

Salmisepad — “rahvuslikud ideoloogid”

Ka Eestist saabub mõni kiri. Mõni seletab, mõni polemiseerib, kolmas pakub kaastööd — küll agronoomiast, proosast, luulest ja ühiskondlikest küsimusistki. Ligikaudu 40 tellijat kogunes terve kodumaa kohta “Edasile”. Siin hulgas muidugi asutusi, raamatukogusid, muuseum jne. Viljandist pakkus end keegi noorhärä kord toimetajakski, loetles rea tingimusi ja palus vastust.

Vaatamata sellele, et kümnekonna aastate jooksul rahvuslikku kultuuri asundustest “välja roogiti”, paneb otse imestama see püsivus, et paljud maaõpetajad, noorpõllumehed, noorukid ja neiud rahvuslikke luulevärsse sepitsevad. “Edasi” saab neid iga kuu 2–3 vihku. Ent neile ei vastatagi, vaid tehakse “teatavaks” haridusosakonnale, koolinõunikule või omavalitsusele, et noid “rahvuslikke ideoloogid” silmas peetaks.

1928.–1929. a ilmus kord nädalas ka noorte ajaleht “Säde” (üleliidulise komnoorte ühingu häälekandja). See aga suikus surmale. Selle ajalehe lugu näitab, millised kombes valitsemas, kuidas suhtutakse “oma riigi rahakukrusse”. Leningradi oblasti komnoorte komitee eesti sektiiooni toleleagne sekretär Konsa luiskas venelastele (parteikomiteele ja rahandusosakonnale) ette, et eesti noored otse janunevad kommunistliku noorsoo ajakirjanduse järele. Tellijate arv juba alul 2500–3000, edaspidi tõusvat 8–10 tuhandeni. Hüva. Venelased uskusid. Lubasid esimeseks aastaks dotatsiooni ja leht ilmus. Niipea kui dotatsiooni vähendati, vähendati ka lehe ilmumist — 2 korda kuus. Venelased imestasid, miks nii: on ju lehel kindel toetajate-tellijate arv. Viimaks sattus leht võlgadesse ja ta likvideeriti. Hakkas ilmuma kord nädalas “Edasis” noorte lehekülj. Noh, aga venelased, kes andsid raha, ei teadnudki, et too 3000-line algtiraaž oli fantaseeritud. Tegelikult oli vaid 30–40 tellijat.

Ka “Edasi” tiraaži on aastate vältel rahaasutuste silmis suurendatud. Suur osa koguni maksuta eksemplaridena “kodanlisse Eestisse” saatmiseks välja mõeldud. Peaasi, et arve oma otstarvet täidaks [---] Ja ikka on see vahend dotatsiooniandjaile mõjunud.

Kuidas hangitakse kaastööd

“Klassivõitluse” vastutav toimetaja on H. Pöogelmann, ainuke toimetaja, kes ise tööd teeb ja ajakirja käekäigu pärast mures on. Käspert, kes on ajakirja “Proletaarne revolutsioon Eestis” toimetaja, ei näita poole aasta viisi nägugi ja mul tuli ajakiri toimetajata valmis klopsida. Ja salaja, ehtgepeuistlikult uuris Käspert kõrvalteid kaudu, et ajakiri ilmunud on ja siis alles helistas: “Sm Kasemets, saatke mulle ka mõni eksemplar näha.” Kurioosumlikum oli aga lugu “Naistöölise ja talunaisterahva” toimetaja Selma Allermaniga. Kuu möödub, ei ühtki artiklit, ei sõnumit kuskilt. Ei kihku ega kahku. Siis telefonis Allermani nukker hääl: “Kasemets, mis nüüd saab, aga ma seekord numbrit välja anda ei saa.” “Kullake, ole ikka tsipake energilisem, liiguta, vali klišeed, kogu materjali — ehk saab. Ega tellijaid järjekindlalt tüssata ka või!” Noh, siis läks käsk komm[unistliku] ülikooli preilidele: “Sina kirjuta seda, sina seda. Nädala pärast saadab Allerman mulle kellegi toimetuse] liikmega, komm[unistliku] ülikooli õppuri Hilda Visnapuuga käputäis kirjaoskamatud vusserdusi. Neiu seletab, et suure vaevaga kogus, eks nad pea minema. Võeti siis laest sõnumeid “Naiste elu asundustes”. Naised olid otsinud vene naisajakirja klišeekambri “mõned ilusad pildid”. Üks pilt üpris meeldis toimetuse naistele. Vormiriites sõjakad naised sõjalistel harjutustel. Allkirjaks hurraa-kommunistlik: “Naiskommunistid Moskva poligonil. Relvaga murrame kodanluse-bande”. Hiljem teatas grupp naisi fontannikute perest, et “ilus pilt” kujutab koguni naisfašiste Itaalias. “Edasi” ilukirjanduslikuks lisaks tahavad olla “Leegid”, aga see natuke, mida too ajakirjake-lisake pakub, on nii väeti ja lapsekingades, et pole mainimisväärt.

“Oras”

Parimat, mis eestlastel N. Liidus ilmunud, on kindlasti kirjanduslik ja populaarteaduslik kuukiri “Oras”. Ainuke ajakiri, mis ilma riikliku toetuseta välja tuli. Seda tuleb toleaege “Külvaja” kirjastuse juhataja Juhan Lilienbachi teeneks lugeda. Kõik jõud olid selle ajakirja vastu, selle “erapooletu sisu järele lõhnava” kuukirja vastu: parteikomiteed, eesti prolet[aarsete] kirjanike ühing, “Oblastlit” jne. Aga Lilienbach

raius jonnakalt oma jõul edasi. Ei antud toetust — sai ilma läbi: korraldati kuulutuste vastuvõttu, võideti tellijaid. Raske oli vaevaliste trükivahenditega, mis 60 aastat Lääne-Euroopast maha jäänud, illustreeritud ajakirja valmistada. Ent paber, honorarid, trükikulud — kõigest saadi üle. Kerge polnud sisu tõstmine ja parandamine. Et “proletaarsed kirjanikud” boikoteerisid, tuli uut kaastöölise kaadrit leida. Töötasin siis J. L.-ga ja tean, millist vaeva nõudis talt, haigelt inimeselt, kes suure hulga muu tööga koormatud, “erapooletut” laevukest mitmesuguste kaljude vahelt läbi viia. Kui suri Juhan Lilienbach — kustus ka “Oras”.

Teised ajakirjad (pedagoogika, põllumajanduslik, laste) ilmuvad vaid paar-kolm korda aastas.

Mainitud perioodiline kirjandus ilmub “Külvaja” kirjas-tusel. [---] Kirjastuse ülesanne on peamiselt massilist, populaar-teaduslikku, ühiskondlikku, agro-kirjandust, kooliraamatuid ja ilukirjandust välja anda. Ent lõviosa ter-vest plaanist võtavad omale “poliit-agitatsioonilised brošüü-rid” EKP tellimise peale — Eestile ja Vene organisatsioonide tellimisel — eesti asundustele.

Üldse ilmub peale perioodiliste annete umbes 50–70 ni-metust aastas. Sellest suur protsent, nagu öeldud, 16–32-leheküljelisi brošüüre. Raamatute tiraažid keskmiselt 1500–2000. Vaid koolikirjandusel suuremad, kuni 5000. [---]

Kirjastuse ladu on täis tosina aastate jooksul ilmunud kir-jandust, millel loomulikult vaid makulatuuri, pahna väärtus. Aga kirjastus on parteiliku asutuse oma ja peab ka ühes kom-munistliku parteiga ootama, millal Eestis realiseerimise päe-avad tulevad.

On raamatuid, mida trükitud 1919.–1920. aastal 2000 ek-semplari ja mida seni veel 1500 järel, et iga aasta “korralikult” nagu “raudvara” üle lugeda ja inventuuri kanda. Ilmunud ilu-kirjandusest on samuti üle poole “soolas”.

Kõikjal on villand poliitikaõngust. Põllumajanduslikust kirjandusest läheb pool juba esimese-teise aastaga. Ja läheks kõik, kui ta sisuliselt parem oleks, asjalikum. Aga ka see kaldub õige tihti poliitilisesse targutsemistesse. Millel on mi-nekut — need on kooliraamatud, aabits, kalendrid. Neid tu-leb paratamatult osta. Näidendeid on ilmunud kümmekond. Nende tiraaž umbes 500 eksemplari. Ka sedagi palju. Harili-kult ei telli klubi või rahvamaja rohkem kui ühe eksemplari.

“Kroonu tellimise” peale saadetakse sageli seda, mida juha paar korda raamatukogudele ja lugemistubadele saadetud. Egas seda keegi kontrolli, arved makstakse ikka kinni. Vaene raamatukogu aga upub vana prahi sisse, värsket ja head pole kuskilt võtta.

Hind on harilikult kõrge. Ainult poliitilistel raamatutel “peab olema” odav, et nad oleksid kättesaadavad. Peamiselt seks otstarbeks saabki kirjastus toetust. Ilukirjandus ja õpperaamatud seevastu on õige kallid.

Kirjastus asetseb 8. juuli tänaval (endine Sadovaja) 48 ja on teatud vaimseks keskuseks Leningradi eestlastele kui ka Leningradi oblasti asunduste talunikele.

Raamatud Eestist altkäe

Äriliselt oli suureks kasuks hea vahekord Eesti kirjastuste ja raamatukauplustega. Lilienbach kui kogenud ärimees, kel mitmete Eesti kirjastusäride ja ettevõtete omanikud tuntud, hoolitses alata selle eest, et “Külvajal” ka värsket kirjandust Eestist anda oleks. Mulle kriipsutas ta järjekindlalt alla, et “Eesti kaup meid vee peal hoiabki”. Ja tõsi ta oli. Peale riikliku toetuse oli suurimaks tuluallikaks Eestist saadud kirjandus. Aastate vältel saime “Rahvaülikoolist”, “Looduselt”, “Noor-Eestilt”, Pihlakalt, Mutsult, Leokeselt, “Rünna-kult”, Ploompuult, Eesti Rahva Muuseumist ja mõnelt teiseltki väiksemaid saadetisi ja ka õige suuri pakke ja kaste. Kõige lähem side oli Ploompuuga ja Leokesega. Mida me siis tellisime ja mida saime?

Tähtsam osa saadetistest sisaldas õpperaamatuid alg- ja keskkoolile igalt alalt. [---] Ka ilukirjandust nii uemat kui vanemat. [---] Eriti ohtralt aga kalendreid (igat sorti), laulikuid, põllumajanduslikku kirjandust, aabitsaid (Kuke-aabits on liigagi populaarne eesti asundustes!) ja laste pildiraamatuid. Ei osutunud nende kastide kättesaamine jaamast või peapostkontori tolliametist nii kergeks. Nõudis palju vaeva, et tsensuuri (Oblastliti ja GPU poliitkontrolli) ja tolliametniku nõelasilmast neid läbi tirida. Mul isiklikult tuli kümme korda vähemalt seda teed käia, pean ütlema, et närviseda ei tulnud mitte vähe. Esiteks GPU mehega, kes oli puruvenelane, talle oli vaja raamatu umbkaudset sisu edasi anda, kas ta vastuvõetav jne. Oli rappimist eriti ajalooliste, kristlik-usulis-

te ja ühiskondlike raamatute pärast! Tuli tahes või tahtmata “seletada”, et Treiberg puhtmarksistlikult ajalugu käsitab, et Ploompuu mitmet sorti väikesed brošüürid “maksvat korda ja kodanlust paljastavad”, et Tennmann oma raamatus “ametlikku usku purustab” ja et see ju enamlasele-bezbožnikule meeltemööda on. Ei olnud kerge läbi saada ka lastekirjandust: “Miks inglid sees?” jne. Siiski, esimene etapp õnnestus. Ka teisel astmel tuli kavalus appi võtta ja — vedas. Osa raamatuid (atlased, matemaatika käsiraamatud, logaritmid tabelid ja lasteraamatud) loeti süstemaatiliselt “luksuskauba” hulka, mis mitmekordse tolli alla käib. Suure rassimisega sai selgeks teha, et need ikkagi on õpperaamatud.

Sagedased puistamised

“Külvaja” nimekirjas oli üle 500 nimetuse Eestist tellitud raamatuid. Ent laos oli neid tegelikult üle 1500. Kõiki ei saanud aga nimekirja sisse võtta — GPU poliitkontroll ei lubanud neid reklaamida. Peab avalikult ütleva, et magasinis oli rohkem Eesti kirjastuste väljaandeid. Kui jaamas või posti, tolliameti ja GPU käest kirjandust päästa suutsin, see ei tähendanud veel, et nüüd võis käed rüpes kaubelda. Oh ei! Muret oli veel küll. Ilmusid ju GPU ametnikud iga kuu kord järelkontrolli tegema. Lilienbach kui südamehaige ei saanud ju võimudega asju ajada ja alati tuli mul need maadlused läbi teha. [---]

Kuid oli veel teisi kontrolöre. Kommunistliku ülikooli üliõpilased moodustasid kolmeliikmelisi “löökrühmi” ja “kergeratsaväe” jõuke. Need pidid paljastama ja avastama kuritegevust. Nende meestega saime siiski hakkama. Olgugi et nad nimestiku koostasid “ideoloogiliselt kahjulike raamatute” üle, mis “määratud hävitamisele”, seda otsust ei tulnud meil mõttessegi täitma hakata. “Kahjuliku” kirjanduse hulka käis muuseas ka “Vaeste patuste alev”, “Jäljetu haud” jne. Ligi kaudu paarsada raamatut tollest viiesajast Eesti raamatust, mis olid meie kataloogis.

Lilienbachiga koos oli seda võitlust vaba raamatu eest kergetem pidada, ent kui suri Lilienbach, hakati mind ikka karedamalt ründama. Ja lõpuks, pärast paariaastast vastupanu, määras poliitkontrolli “Ljogkaja kavalerija” [“kergeratsavägi”] ja Gosizdati ühiskomisjon üle 500 nimetuse hävitamisele. Hävitamisest sai nad siiski sedakorda päästa. Mahutasin nad

raamatukogusse ja "haruldaste väljaannete arhiivi". Sealt sai nii mõndagi mõnele soovijale ära müüa, mõnele õpetajale käsi-raamatuks anda.

"Külvaja" katmata arved Eestis

Peaaegu kõik kirjastused ja raamatukauplused Eestist saatsid meile kirjandust "oraste peale". Ka krediit kasvas. Lilienbachi vastu oli mitmel neist suur usaldus. Lilienbach püüdis ka teha, mis võimalik, et osagi võlga ära tasuda. See aga pole Venes nii lihtne. Kord saime 500 dollarit, siis 1000 dollarit, veel paar korda ja siis mitte sentigi välisvaluutat! Ka saatmiseks tuli suurimaid raskusi: uuemad määrused ei lubanud otseteed välismaale ärilise sihiga raha saata. Ja võlad kasvasid. Eriti muljus Lilienbachi see, et ta Leokest katastroofist päästa ei saanud. Sellest ta kõneles mulle vahetpidamata. Sõdisime, et midagi, osakestki Leokesele tasuda, viimase raamatukogu ära osta [---] Juba oli nimestik koos, mida välja saata palusime, ent raha ei saanud ja jäi see õilis soov teostamata.

On mitmeid arveid "Külvajal" katmata. Kui ma ei eksi, siis vist nii "Rahvaülikoolile", Ploompuule, Pihlakale, "Noor-Eestile" jt. On küsitav, kas "Külvaja" praegused juhid neid kohustusi üldse silmas peavad.

Ülihea äri Eesti raamatutega

Noist organisatsioonidest sai "Külvaja" suurt kasu. Alul hindasime kroon = rubla + 50% raamatu minimaalhinnaks. Eesti kirjastustelt saime keskeltläbi 20% hinnaalandust. Kui raamatu normaalhind oli Eestis 2 krooni, siis seal arvasime 2 rublaks + 50%, tähendab raamat läks müügile 3 rublaga. Kui seda silmas pidada, et 2 krooni kursi järgi umbes vaid 1 rublale vastab, siis näeme, et raamat läks Venes müügile kolmekordselt kallima hinna all. Viimasel ajal tõsteti veel seda hinda ja kalkuleeriti nii 2 krooni = 4 rubla, siis neljakordse hinnaga. Kui siia juurde arvata 20%, mida ise saime (Eestist saadud raamatute pealt kellelegi meie hinnaalanduse protsenti ei teinud), siis näeme, et Eesti raamatutega väga kena äri oli ja kirjastust tõesti aitas "vee peal hoida".

See oli muidugi spekulatsioon. Ent seda spekulatsiooni soodustas esiteks asjaolu, et "Külvaja" monopoolne eesti kir-

jastus oli ja on ja ainult tema Eestist kirjandust võis tellida, ja teiseks, "Külvaja" peremees-omanik — Eesti kommunistliku partei keskkomitee (või Kominterni Eesti seksioon) — toetas seda äri sihiga, et mida kallim "Valge Eesti" raamat, seda vähem teda ostetakse ja seda enam "mani" saab poliitkirjanduseks. Tegelikult aga polnud ostjaist puudus, vaid kirjandusest. Tähtsamatuid (Maja, Väike Tõnissoni, Meie Mats, Põllumees jt) saime igal aastal umbes 1000 eksemplari, oleks vaja läinud aga 20–30 tuhat eksemplari. Kivikase romaane oleks ilma raskusteta aasta jooksul 1500–2000 läbi müünud. Koolikirjandust igalt alalt 5000 eksemplari kerge vaevaga. Ja nii edasi. Laulikuid, lasteraamatuid — kõigist tuli puudus. Ja seda vaatamata kõrgele hinnale.

Rahvas otse janunes mitmekülgsema kirjanduse järele. Raamatud nagu sulasid kätte. Ja seda ilma reklaamita. Üldse reklaami puhul ajalehes või üldnimestikku mahutamisel poleks me kümnendikkugi rahuldada suutnud [---]

Kalendreid nõuti levitajatele ikka: "igast sordist à 400–500 eks. Kalendritega tegime oma äri: kes 1000 eks. "Külvaja" kalendrit võtab, sellele anname ka 50 eks. Eesti kalendreid. Ja võeti. Nõuti ka nahaparkimise õpetusi, mesilastepidamisest, kodusest arstimisest, piimamajandusest. Kõige puuduse juures leidis talunik seks otstarbeks raha. Koolikirjandust tellisid mitmed pedagoogid ühe eksemplari omal kulul, teised kooli arvele.

Eesti ajalehed seitsme luku taga

Palju saabus soove: "Kas ei saaks Tallinnast "Päevalehte" või Tartust "Postimeest" tellida", miks teil "Taluperenaist" müügil pole? Jne. Ka "Loomingust" teati mõnes asunduses.

Eestis ilmuvaid ajalehti lubatakse Venes saada ainult 4–5 asutusel ja inimesel: "Külvaja" kirjastusel, "Edasil", H. Pöggelmannil, E[esti] Komm[unistlikul] Ülikoolil ja Kominterni Eesti seksioonil. Komm[unistlikus] ülikoolis on "Päevaleht", "Vaba Maa", "Rahva Sõna" ja mõni provintsileht poliitilise õpematerjalina erikabinetis. Millekski muuks otstarbeks kasutada neid on kõvasti keelatud. Kominterni Eesti seksiooni lehti võivad poliitbüroo liikmed lugeda, ent mitte ruumist välja viia.

Kodanliku ajakirjanduse hoidmise reeglid on GPU poliitk kontrolli erimääruses ette nähtud. Seal mainitakse, et ajalehed peavad kindlates kappides, lukustatud uste taga olema; ajalehti kõrvalistele inimestele lugeda anda ei tohi. (Selle punkti rikkumise eest võeti "Külvajal" kord terveks aastaks ajalehtede luba ära!) Ajalehtede alalhoidmise ja määruste täitmise eest on vastutav asutuse juhataja isiklikult. Harilikult kord kuus või veidi harvem ilmub GPU kontrollametnik ja käsib ette näidata, kus lehti hoitakse, takseerib kappi ja kapi lukke, lehitseb ajalehed üle, kas kõik numbrid järjekorras, kas mõni number vahepeal kellelegi lugemiseks pole antud. Selle määruse vastu eksimise eest ähvardati Kominterni Eesti sektsiooniltki ajalehe luba ära võtta. Nii et kaunis karm. H. Pöögelmanngi saadab oma lehtede pakid "Külvajasse", et endal vähem riisikot oleks. Loomulik, et ei linnas ega maal ükski kodanik kodanlist ajalehte või ajakirja saada ei tohi. [---]

Raamatukogude likvideerimine

Omaval ajal oli igas suuremas eestlaste asulas, kus hariduselts, ka raamatukogu. Revolutsiooni järel likvideeriti need hariduseltsid kui "rahvustluse kantsid" ja heideti ka raamatukogude varandused põõningutele. Et neid raamatuid päästa ja uuesti, mis kõlvuline, raamatukogudele sokutada, selleks tegin mitu matka eesti keskustesse. Enam-vähem rohkearvulised kogud otsisin Sestroretskist, Piiteri endisest eestl[as- test] käsitööl[iste] seltsist, Jamburgist, Nurmekundest, Gatšinast jm. Need kogud koondasime kõik "Külvaja" lattu. Mitmed komplektid läkitasime uuesti avatud raamatukogudele, näit. Juhan Liivi, Metsanurga, Lutsu, Vilde, Anna Haava jt töid. [---]

Viiekordne tsensuur

Kõige raskemaid hoobe jagab Venes kirjastustele tsensuuriamet — Oblastlit ja Glavlit. [---] Tsensuur on ametlikult kolmekordne, kuid tegelikult viiekordne. Juba algul, kirjastuse aastakava kinnitamisel, läheb üks kavast Oblastlitile. Kutsuti mind seletust andma, milline ideoloogiline külg ühel või teisel on. Soovitati ühiskondliku kirjanduse summat teiste osade arvel suurendada. [---] Üldiselt tõmmati kavast viis-kuus

nimetust maha ja nõuti nende asemel vastav arv uusi nime-tusi, poognaid ja tiraaže. Saatsin lisanimestiku kinnitamisele. Sealt polnud jällegi paar nimetust vastuvõetavad. Uuesti. Tä-hendan siia juurde, et kirjastuse kava parteiorganisatsiooni, hariduskomissariaadi, Politprosveti jt asutuste skeemide jär-gi koostati. Niisiis puhtkommunistlike aparaatide direktiivil. See aga ei päästnud omakorda Oblastliti bürokraatlikust toi-mingust. Niisiis — kava viimaks valmis, kinnitatud ka. Ob-lastlitti jäi eksemplar ja hoiatati, et terve aasta jooksul mingit kõrvalekaldumist nimekirjast-kavast ei tohi olla. Oblastlit lä-bi ei lase.

Algab tööaasta, kava täitmine. Saabuvad käsikirjad. Pole mõtet neid redigeerima hakata, enne kui käsikiri Oblastlitis läbi vaadatud. Kui käsikiri lubatud — teeb Oblastlit märkuse peale: “Razrešeno k naboru” (ladumiseks lubatud). Aga kui ei luba — läheb käsikiri kas ümbertegemisele (nende kohtade järele, mida tsensuuri punane pliiats märkinud) või annulleeritakse. Viimasel juhul tuleb uus käsikiri koostada. Milline kahju nii autorile, kirjastusele (trükikoda ei saa normaalselt töötada) ja — tarvitaja ootab raamatut asjata. Õppetöö algab koolides, aga raamat tulemata. Ja see ümbertegemine võib tuurida mõnikord õige kaua. Kujukas näide: vene keele õpe-taja Mitrofanoff (kes eesti ja soome keelt valdab) seadis le-pingu põhjal õpperaamatu “Vene keel eesti koolidele”. Tsen-suuriamet läbi ei lasknud: olevat palju rahvuslikke näiteid Nekrassovist jt, soovitati lauseehituse osas “proletaarsete kir-janike loomingust” näiteid tuua.

Asuski Mitrofanoff tööle. Töö polnud muidugi kerge. Ha-riliku pedagoogilise tegevuse kõrval jäi seks otstarbeks aega vähe ja nii kestis see parandustöö oma kuus kuud. Teist-kordsel läbivaatamisel jälle — tagasi. Ühiskondlikus arengus tekkinud murrang: “Proletaarsete kirjanikegi mõtted on liig individualistlikud. Nüüd algab kolhoosi ajajärk — lisage roh-kem kollektivismi mõisteid ja loosungeid.” Tuli uuesti ümber teha. Tulemuseks oli, et [---] kolhoseerimise ajajärgul eesti lapsed ilma venekeelse õpperaamatuta jäid!

Analoogilisi näiteid võib tuua üle Vene tuhandeid.

Hüva. Läheme edasi. Oletame, et ladumisluba käes. Nüüd redigeeritakse, kirjutatakse masinal ümber jne. Läheb trüki-kotta puhas käsikiri ja ühes sellega endine (mustend) mär-kusega: “Razrešajetsa” [lubatud]. Ilmtingimata. Kui seda

eksemplari kontrollivale ametnikule ette näidata pole, karistatakse trükikoda. Edasi. Materjal on laotud. Äratõmme kahes eksemplaris ühes originaaliga (millel "lubatud" peal) läheb jälle Oblastliti. Nüüd oleneb teksti suurusest, palju aega võtab. Oblastliti bürookraatlikke ametnikke see ei ärrita, et kiri seisab jne. Külma rahuga öeldakse: "Tulge paari nädala pärast!" On õnn, kui paari nädala pärast valmis, kui ei ole — tuleb edasi oodata. Ja kui valmis, siis õige tihti mahatõmmatud ja muutusi nõudvate kohtadega. Tuleb kohati ümber laduda, lisakulu, raamat kallimaks. Läbivaadatud eksemplarile tehakse märkus: "Razrešajetsja k petšati" [lubatakse trükkida] ja antakse kaart tsensuuri numbriga, mis igale raamatule tuleb peale märkida, trükikoja registri kohta. On valmis trükitud, ei tohi veel ühtki eksemplari trükikojast välja lasta. Enne võrdleb paar-kolm päeva laotud äratõmmet ja valmisraamatut tsensuur, kas mitte enne masindamist midagi pole muudetud.

Siis alles näeb valmisraamat jumalavalgust, läheb lattu, magasinis ja tarvitajale. Seda protseduuri peavad kõik vähemad kirjastused läbi tegema. Suuremail on kirjastuses ja trükikojas Oblastliti volinikud kohal. Ent lõpliku loa saamiseks käivad kõik veel kord Glavliti aparaatidest läbi.

Ärapõletamisele

Võib tulla veel välku selgest taevast. Raamat juba magasinis, pool tiraaži läbi müüdnud, siis tullakse ja korjatakse ülejäänud kümned tuhanded või sajad tuhanded eksemplarid ära ja hävitatakse, kas paberivabrikus poliitkontrolli juuresolekul või põletatakse ära. Ei mingil tingimusel ei tohi neid eksemplare pakkimisvabrikus müüa, ka katkirebitud poognaid mitte.

Seda juhtub enamasti Gosizdatil jt suurematel [kirjastustel], kel volinikud kohal. Tuleb välja, et volinik "vigu on teinud" ja "kardetava raamatu läbi lasknud", mida hiljem peavalitsus (Glavlit) avastab ja siis jääb ainus tee — loovtöö hävitada. Eriti palju käib niisuguse otsuse alla filosoofilisi, majandusteaduslikke jt raamatuid. Ei puudu ka ilukirjandus selles lahtis.

Ajalehest läheb niisama igal hommikul vara 25 eksemplari tsensuuriametisse, kus korrapidajad kiire eelkontrolli teevad ja trükikoja loa annavad ajaleht välja lasta. Hiljem, kui tsen-

suuriamet täies koosseisus töö, tehakse täpne järelkontroll. Ja igal puhul, kui midagi lubamatut leitakse, vastutab toimetaja tsiviil- ja kriminaalkorras, eriti aga parteikohtus (kõik vastutavad toimetajad on kommunistid).

Ajakirjadega on raskusi sama palju kui raamatutega. Olugi et neid kiiremini läbi vaadatakse, kulub mõnikord trükiloa saamiseks ikkagi paar nädalat. Kõige kurvem selle idiotliku protseduuri juures on see, et tsensuuriametnikest paljud on tšekaa endised ametnikud, kel poliitilises tegevuses kogemusi üleliigagi, kes aga kirjanduses vormilikud tähenärijad on. Glavlitis on 10 protsenti kõrgema haridusega tsensoreid, oblastivalitsuses pole neid peale kõrgemate ametnike üldse. Sellest ongi tingitud see kroonulik suhtumine.

Niisugune atmosfäär võib närve süüa. Kujutage ette, et üks kõrgem aparaat (oletame Komintern) käsib paar kiireloomulist brošüüri välja anda. Kõmbi aga peale tsensuuriameti lävest üle ja tagasi. Sel pole ühtegi karta, teeb aga oma jalustrabavat takistustööd külma rahuga. Tuleb meelde valm "Luigest, haugist ja vähist".

"Pühapäev" ja "pööripäev"

Võib tuua palju näiteid, et illustreerida seda õhkkonda, milles peab mingisugune looming valmima. Siin aga pole seks ruumi. Üks näide iseloomustab aga eriti, kuivõrd niisugusest sandarmlikust meetodist kirjastused ainelist kahju saavad: ajalehed ja ajakirjad kaotavad lugejaid, koolid kannatavad õperaamatute põua all, trükikoja regulaarne töö nurjub, autorit ja kirjastust vintsutatakse.

"Külvaja" väike ja täielik kalender oli kolmekordsest tsensuurist läbi käinud. Kõik jõulud, lihavõtted, nelipühad, jaanipäevad, mihkclipäevad, paastumaarjapäevad jne, nagu ikka, olid ka seekord maha kistud. Nende asemele, peale 1. mai ja 7. nov., tuli rida muid, nagu "iseval[itsuse] kukutamise päev", "konstitutsiooni päev", "Internatsionaali päev" jne. Pool tირააზი, ligi 7000 eks. kalendreid oli juba trükitud, kui ilmus trükikotta Oblastliti kontrolör. Stopp! Töö seisma! Kalender pole vastuvõetav! Helistatakse mulle, et lugu nii ja nii — trükimine jääb seisma. Mõtlen, et mis tont seal jälle on. Niikui nii võttis kalendri valmistamine ja tsenseerimine palju aega, iga päev on kallid, et müügile lasta, iga päevaga vähenevad

müügivõimalused, rahvas ostab vene kalendreid, mis varem ilmuvad. Lähen ise kaema, milles asi. Kontrolör seletab, et kalendris "ideoloogilisi vigu". Vaidlen vastu, et kommunistlikumat agitatsiooni on kalendris liigagi ohtrasti. Tema aga omakorda, et miks on teil kalendris "pühapäev". "Noh, aga kus teie silmad kolmekordse tsenseerimise puhul olid!" ja "Ons selles jumal teab mis patt, kui sõna "pühapäeva" tarvitatakse. Venelastel ju ka "voskresenje". Venelastel iseasi, nendel on teine mõiste, teil aga on otse usulise lõhnaga see pühapäev. Tuli vaielda ja väita, et egas meie kalender mingi usuvastase ühingu prooviväljaanne pole, vaid laiadele rahvakihtidele määratud. Kui arvati, et see sõna ei vasta, oleks pidanud seda ennem nägema, aga mitte nüüd — kui 7000 eksemplari valmis.

Seletasin veel, et kiskusite jaanipäeva nagu mõne sõjaka usupüha kalendrist maha — kas arvate, et te siin ei eksinud? Niisama võite üleaisa lüüa ka "pühapäeva" asemele "puhkepäeva" panemiseга.

Ei aita midagi. Helistan Oblastlitti ja rõhutan, et kõva peaга ametnik mingisugust umbluud ajab. Sealt vastatakse (juhataja abi), et nemad sellest detailist midagi ei tea, küllap kontrolliametnik asja tunneb.

Nii jäigi. Egas otsmikuga vastu seina ikka pekسا maksa. Teisel päeval ja veel terve nädal pealekauba tuli mitmest vene asutusest abi otsimas käia. Vormid võeti masinast ja kalendritöö jäi pooleli.

Tegi tõsist pahameelt see kilplaslik närimine ühe sõna "pühapäeva" kallal. Aga abi polnud näha.

Siis korraga [---] uus üllatus. Keegi venelasest tsensuuriametnik on meie kalendrit lehitsenud ja leidnud veel teisigi vigu. Ja nimelt tervelt neli usupüha olevat sisse jäetud — kevade, suve, sügise ja talve algused! Pööripäev, vaene, oli süüdi!

Tõmmati siis needki "pühad" punase pliiatsiga maha ja saadeti eksemplar trükikotta, korraldusega: "Izjat religioznõje prazdniki" [usupühad välja võtta].

Veel nädal rännakut, haridusosakonnas, parteikomitees, trükitoodete osakonnas, "Poligraitrustis" jm, enne kui oblastikomitees Smolnõis läti sektsiooni sekretär Janson riskeeris seletada, et "need usupühad ei ole". Helistasime siis Janso-

niga Oblastlitti, sealt vastatakse, et kui oblastikomitee seda oma vastutusele võtab, siis kirjutagu Oblastlitile bumaaga, et "kalendris, Oblastliti nr selle ja selle järele, nendel ja nendel lehekülgedel mahakriipsutatud pole mitte usupühad". Saingi oblasti parteikomiteel selle "dokumendi". Selle bumaagaga läksin Oblastlitti ja seal kirjutati igale punasele joonele tindiga peale — "stšitat deistvitelnõm" [arvata kehtivaks]. Häbi oli nähtavasti meestel oma lolluse üle nii suur, et sedakorda "puhkepäevast" ka juttu ei tehtud.

Järgneval aastal võeti aga "pühapäev" siiski troonilt maha. Selle askeldamisega oli kolm nädalat kadunud, kalender viibinud ja kirjastus 1500 rubla vastu pükse saanud: üle 5000 eksemplari kalendrit jäi seisma [---]

Hans Pöögelmanni taheti tsensoriks

Kui Hans Pöögelmann vabanes Põhja-Lääne Kaubapalati presidendi kohalt, siis pakuti talle partei keskkomitee poolt Leningradi tsensuuriameti (Lenoblastlit) direktori kohta. Pöögelmann ütles kategooriliselt ära. Ka temale oli see sompus bürokratism liig. Lilienbachile aga tähendas ta pärast äraütlemist: "Pole sandarmivalitsustes enne teeninud ja loodan, et seda enam elus ette ei tule."

Nii tsenseeritakse ka teatriprogramme, loengukonspekte, ka tsirkuse ettekandeidki. Kirjastusel oli ka piiblite ja testamentide tagavara. Neid aga võis müüa vaid usuvastastele rakukestele "ateistlikuks propagandaks", tähendab, õppeabinõuks bezbožnikute ringidele.

Teistel ostjatel tuli lahkuda pühakirjata. Meil, sovetikodanikel-kirjastustegelastel, oli juba kombeks saanud igasse loominguusse suhtuda selle järele, kuivõrd ta tsensuuriametile vastuvõetav on, mitte aga ta omadusliku külje pärast piike murda.

(Järgneb)

CONTENTS

Juan Linz and the Estonian Aleksander Kesküla*	<i>Kaido Jaanson</i>	227
On the activities of Tartu University and struggle for the Estonian university in 1941–1944	<i>Edgar Kant</i>	253
We shall carry on with our tasks and struggle: A letter from Edgar Kant to Kaarel R. Pusta		274
Archbishop Eduard Proffittlich: Life and fate	<i>Lambert Klinke</i>	288
Peter and Charles: Two strong ones in the mirror of history		298
.	<i>Margus Laidre</i>	
Poetry	<i>Hando Runnel</i>	326
Towards the semiotics of translation*	<i>Peeter Torop</i>	332
Carnap and Heidegger: On the relation between analytical and continental philosophy	<i>Gottfried Gabriel</i>	351
The systematicity of science	<i>Paul Hoyningen-Huene</i>	369
Rhetoric — an unknown discipline	<i>Carl Joachim Classen</i>	378
Review: <i>Ceci n'est pas une</i> Textbook on Constitutional Law. Jean-Jacques Rousseau. <i>Ühiskondlikust lepingust ehk Riigiõiguse põhiprintsipiibid</i> . Tlk Mirjam Lepikult. ("Avatud Eesti Raamat".) Tallinn: Varrak, 1998.	<i>Jüri Lipping</i>	387
Discussion: Discourse of truth and discourse of truthlessness. Rein Ruutsoo. "Moraalifilosoofia poliitikat õigustamas" (Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve. <i>Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000). — <i>Akadeemia</i> , 2001, No. 1, pp. 159–167.	<i>Lauri Vahtra</i>	398
Abstracts		408
Revelations of an underground leader. VI		417
.	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i>	

* Peer-reviewed articles.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719